

MAARTEN VERKERK, GERRIT GLAS EN SUZAN SIERKSMA-AGTERES

DE FILOSOFIE VAN
Herman Dooyeweerd
1894-1977

Hoopvol, actueel en praktisch

A
U
P

DE FILOSOFIE VAN HERMAN DOOYEWEERD (1894-1977)

DE FILOSOFIE
VAN
HERMAN DOOYEWEERD
(1894-1977)

HOOPVOL, ACTUEEL
EN PRAKTISCH

MAARTEN VERKERK, GERRIT GLAS
EN SUZAN SIERKSMA-AGTERES

Amsterdam University Press

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door Stichting Dr. Abraham Kuiperfonds, Stichting Sormani Fonds, Stichting Afbouw Kampen en Stichting voor Christelijke Filosofie.

Sponsored by **STICHTING AFBOUW KAMPEN**

**STICHTING
CHRISTELIJKE
FILOSOFIE**

Omslagontwerp: Mijke Wondergem

Portret Herman Dooyeweerd © Magnus Verbrugge, met dank aan Natexa Verbrugge

Vormgeving binnenwerk: Margreet van de Burgt

Vormgeving figuren omslag en binnenwerk: Suzan Sierksma-Agteres

De figuren in dit boek zijn als afbeeldingsbestanden te downloaden op de website: <https://www.christelijkefilosofie.nl/dooyeweerd/> en te gebruiken onder de voorwaarden van licentie CC BY-NC-ND.

© 2025 M.J. Verkerk, G. Glas, S.J.M. Sierksma-Agteres / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam

ISBN 978 90 4856 943 4

E-ISBN 978 90 4856 944 1

DOI 10.5117/9789048569434

NUR 731/734

creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Every effort has been made to obtain permission to use all copyrighted illustrations reproduced in this book. nonetheless, whosoever believes to have rights to this material is advised to contact the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	7
DEEL I DOOYEWEERD	11
1 Zin	13
2 Kennis	27
3 Grondmotieven	43
4 Aspecten	61
5 Eenheid	77
6 Dingen	93
7 Maatschappelijke verbanden	109
8 Transcendentale kritiek	127
9 Filosofie en christelijk geloof	143
10 De mens	157
11 Na Dooyeweerd	173
DEEL II TOEPASSING	185
12 Praktijken	187
13 Natuurwetenschap en techniek	199
14 Economie	209
15 Politiek	219
16 Zorg	227
17 Een filosofie die ruimte geeft én radicaal is	237
Verder lezen	244
Dankwoord	252
Over de auteurs	253
Literatuur	255
Registers	267

VOORWOORD

In het voorwoord van *De Wijsbegeerte der Wetsidee* vat de Nederlandse filosoof Herman Dooyeweerd zijn ontwikkelingsgang in de filosofie in één zin samen. In het begin van zijn denken, zo schrijft hij, heeft hij sterk onder invloed gestaan van de bekende filosofen Kant en Husserl. Later heeft hij zich echter aan hun invloed kunnen onttrekken, omdat hij ontdekte dat het wijsgerige denken zelf een religieuze wortel of oorsprong heeft.

Deze ontdekking roept veel vragen op. De belangrijkste is misschien wel hoe hij deze uitspraak wijsgerig onderbouwt. Op het eerste gezicht lijkt deze uitspraak immers strijdig te zijn met een belangrijk uitgangspunt van de moderne filosofie, namelijk dat wijsgerig denken rationeel en neutraal moet zijn. De rede is immers in staat om al denkend, zo is de opvatting, de mens en de wereld te doorgronden. Met andere woorden, een echt moderne filosofie moet zichzelf ontdoen van alle religieuze invloeden. En tóch zegt Dooyeweerd dat élke filosofie – ook de moderne filosofie – een religieuze oorsprong heeft.

Dit boek is geschreven voor mensen die kennis willen maken met christelijke filosofie. De Nederlandse filosoof Dooyeweerd is bijzonder interessant, omdat hij de relatie tussen geloof en denken fundamenteel doordacht heeft. In zijn intellectuele zoektocht wilde hij recht doen aan de christelijke traditie en de betekenis van het christelijke geloof in zijn eigen leven; dat verklaart zijn religieus woordgebruik. Tegelijkertijd wilde hij een filosofie ontwikkelen waarover een rationeel debat mogelijk zou zijn; dat verklaart zijn eigenzinnig filosofisch woordgebruik. Vier vragen lopen als een rode draad door dit boek heen:

- 1 Waarom is Dooyeweerds filosofie zo radicaal?
- 2 Welke kritische vragen stelt hij aan de moderne westerse filosofie?

- 3 Welke hedendaagse problemen zou deze filosofie kunnen oplossen?
- 4 Waarom zouden filosofen en filosofisch geïnteresseerden – ongeacht hun religie, wereldbeschouwing of levensfilosofie – veel aan deze filosofie kunnen hebben?

Het werk van Dooyeweerd leest niet gemakkelijk. Dat heeft vooral te maken met het feit dat hij de meest fundamentele vragen van de wijsbegeerte aan de orde stelt. Hij liep hij ertegenaan dat de woorden en begrippen die filosofen gebruiken onvoldoende scherp en doordacht waren om antwoord te kunnen geven op die fundamentele vragen. Daarom ontwikkelde hij eigen uitdrukkingen. In deze inleiding gebruiken we zo veel als mogelijk begrijpelijke taal en worden alleen de belangrijkste technische begrippen van Dooyeweerd, voorzien van uitleg, overgenomen.

Dit boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel bespreken we de filosofie van Dooyeweerd. Alle hoofdstukken in dit deel hebben dezelfde opbouw. We openen met een treffend citaat en dan volgt een korte *intro*. Daarna schetsen we het *probleem* waarmee Dooyeweerd zich geconfronteerd zag, de *context* waarbinnen deze confrontatie plaatsvond en de *kern* van zijn oplossing. Aansluitend beschrijven we in de *uitwerking* zijn oplossing op een systematische manier. Vervolgens bespreken we de *waardering* en *kritiek* die dit deel van zijn filosofie heeft ontvangen. We sluiten af met *vandaag* waarin we laten zien dat de benadering van Dooyeweerd helpt om hedendaagse problemen te doordenken. In het laatste hoofdstuk van dit eerste deel bespreken we de *ontvangst* van de filosofie van Dooyeweerd. We laten zien hoe zijn gedachtegoed onvoorspelbaar uitwaaiert over de hele wereld; niet alleen bij filosofen maar ook bij een brede laag van studenten en academici.

In het tweede deel richten we de aandacht op de ‘toepassing’ van de filosofie van Dooyeweerd. We laten zien hoe ingenieurs en wetenschappers van verschillende disciplines zijn gedachtegoed gebruiken om de fundamentele vragen en problemen in hun eigen vakgebied te begrijpen en al denkend een stap verder te brengen. Een rijk palet aan onderwerpen passeert de revue. Onder andere het ontwikkelen van zinvolle techniek, het bieden van een normatief perspectief op economische vooruitgang, het benadrukken van gerechtigheid als kerntaak van de overheid en de noodzaak om de zorg te zien als een normatieve praktijk.

Tijdens het schrijven van dit boek ontstond de ondertitel van deze publicatie als het ware vanzelf. De filosofie van Dooyeweerd biedt een hoopvol perspectief, omdat zij laat zien dat, ondanks fundamentele verschillen van opvattingen over mens, samenleving en wereld, respectvolle dialogen tussen filosofen, wetenschappers en

professionals mogelijk zijn. Zij is actueel, omdat haar begrippen, concepten en theorieën een verrassend perspectief bieden op de vraagstukken van onze tijd. Ten slotte blijkt zij ook heel praktisch te zijn. Filosofen, ingenieurs, politici, economen, zorgverleners en andere professionals zetten haar in om praktische problemen op te lossen.

We sluiten af met enkele 'leeswijzers'. Elke keer als we naar een hoofdstuk verwijzen, heeft die verwijzing betrekking op een hoofdstuk van dit boek en niet op een hoofdstuk van de publicatie die we bespreken. In het hoofdstuk 'Verder lezen' doen we suggesties voor lezers die zich verder willen verdiepen in een bepaald onderwerp. Cursiveringen binnen citaten zijn altijd van de hand van de oorspronkelijke auteur.

DEEL I

DOOYEWEERD

1 ZIN

INTRO

Betekenis en zin. Het zijn grote woorden, ook voor een filosoof. Wat maakt dat iets een diepere betekenis heeft? Voor mij, voor anderen, in de cultuur? In onze tijd zijn we geneigd om die diepere betekenis te ontleen aan onszelf. We geven bijvoorbeeld een diepere betekenis aan het contact met mensen met wie we ons verbonden voelen, aan dingen die we tot stand brengen en aan onze idealen. Een diepere betekenis of zin ontstaat niet uit zichzelf. Wij creëren zin, is de algemene gedachte. Wij voegen die toe aan de wereld om ons heen. Want uit zichzelf heeft de werkelijkheid geen zin of betekenis.

Maar toch, is dit beeld niet wat eenzijdig? Soms worden we overvallen door momenten van zin. Bijvoorbeeld als we onder de indruk zijn van de schoonheid van de natuur of als we geraakt worden door wat iemand zegt of doet. Zinervaring komt dan van buiten. Ze is dus niet altijd het product van ons handelen of van onze verbeelding. Als de zin niet uit onszelf komt, waar komt ze dan vandaan?

Het citaat waarmee we dit hoofdstuk openen is niet gemakkelijk. In de visie van Dooyeweerd heeft zin te maken met een diepere totaliteit, met samenhang en met relaties. Hij verbindt het woord 'zin' met 'uitdrukken', 'verwijzen' en een 'goddelijke oorsprong'. Een lastig onderwerp, maar we kunnen er niet omheen om daarmee te beginnen.

PROBLEEM: HOE KAN IETS BETEKENIS EN ZIN HEBBEN?

Centraal in dit boek staat het werk van de Nederlandse jurist en filosoof Herman Dooyeweerd (1894-1977). Er zijn weinig filosofen die zich radicaler dan Dooyeweerd hebben verzet tegen de gedachte dat de werkelijkheid geen diepere betekenis heeft en dat we betekenis en zin alleen uit onszelf moeten halen. Het was zijn overtuiging dat de werkelijkheid in al haar facetten betekenisvol is, of, om het nog sterker te zeggen, een en al zin en betekenis is.

Die overtuiging wordt gevoed door een traditie die bekendstaat als neocalvinisme. Neocalvinistische denkers zoals Dooyeweerd sluiten aan bij de opvattingen van de van oorsprong Franse theoloog Johannes Calvijn (1509-1564), een van de grondleggers van de Reformatie.

Van Calvijn is het een lange weg naar Dooyeweerd. We slaan in dit hoofdstuk de tussenstappen over. In latere hoofdstukken zal over die tussenstappen meer gezegd worden, met name over het werk van Abraham Kuyper, de belangrijkste voorloper van Dooyeweerd. In dit hoofdstuk verduidelijken we hoe Dooyeweerd zijn neocalvinistische overtuigingen vertaalt naar de filosofie.

Daarbij schenken we vooral aandacht aan de relatie tussen filosofie en wereldbeschouwing. Het is belangrijk om die relatie goed in beeld te krijgen, zodat duidelijk wordt hoe Dooyeweerd de opvatting verdedigt dat de werkelijkheid vol zin en betekenis is. Kun je die opvatting met filosofische middelen onderbouwen? En welke rol speelt levensbeschouwing in die onderbouwing?

CONTEXT: CALVIJN OVER DE SCHEPPING

We leggen eerst uit waar het Calvijn om ging. We beperken ons tot de belangrijkste punten. De Reformatie was een godsdienstige beweging in de zestiende eeuw die zich kritisch opstelde tegenover de theologie en praktijken van de rooms-katholieke kerk van die tijd.

Calvijn en andere reformatoren beweerden onder meer het volgende:

- 1 Heel de werkelijkheid is Gods schepping. Er is niets dat op zichzelf en voor zichzelf bestaat, los van God. Heel de werkelijkheid is in haar bestaan en voortbestaan van moment tot moment afhankelijk van God.

- 2 Alles wat bestaat is geschapen naar zijn eigen aard. Dit betekent dat er een geweldige verscheidenheid bestaat en dat er sprake is van een ingenieuze en complexe samenhang en orde.
- 3 Elk mens heeft een directe relatie tot God. Calvijn meent dat elk mens rechtstreeks toegang heeft tot God. In de katholieke traditie wordt deze toegang met name bemiddeld door geestelijken. Calvijns kritiek is dat dit gemakkelijk leidt tot misstanden, bijvoorbeeld dat je de pastoor moet betalen om een goed woordje voor je te doen bij God.
- 4 De mens is onvolmaakt en geneigd om kwaad te doen. Toegang hebben tot de goede God is dus niet vanzelfsprekend. De mens moet gered ('verlost') worden en die verlossing vraagt om geloof. Het is door geloof – en door geloof alleen (*sola fide*) – dat de mens verlost wordt. Geloven is je in vertrouwen overgeven en in trouw verbinden aan God. Calvijn verzet zich tegen de focus op 'goede daden' die volgens hem in de katholieke traditie de plek van geloof hadden ingenomen als weg naar God.
- 5 De mens is geroepen om rentmeester te zijn. Mensen hebben een taak in deze wereld. Die taak, of roeping, bestaat uit het tot ontplooiing brengen van de schepping (de aarde). Dat doet de mens als rentmeester die iets is toevertrouwd (land, goederen, talenten). Wij zijn als mensen dus geen eigenaar van de aarde. De aarde is niet ons bezit. Zelfs onze eigen gaven en talenten zijn niet van onszelf. De aarde is zo ingericht dat deze beantwoordt aan de doelen die God met haar voor ogen heeft. De mens is medewerker van God in het realiseren van deze doelen.

Op deze uitgangspunten van Calvijn bouwt Dooyeweerd voort.

KERN: ALLES DRAAIT OM 'ZIN'

Dooyeweerd 'vertaalt' de bovenstaande opvattingen in twee wijsgerige grondgedachten. De eerste grondgedachte is dat de werkelijkheid niet zomaar bestaat, dat zij niet het product is van processen die door toeval en tijd worden bepaald, maar dat zij in zichzelf betekenisvol is omdat zij God uitdrukt en naar Hem verwijst (figuur 1.1). Als ons begripsvermogen niet zo onvolmaakt zou zijn, zouden we rechtstreeks kunnen ervaren en zien hoe God zichzelf in de werkelijkheid uitdrukt en wat Hij met de schepping wil. Ook zouden we zien hoe heel de werkelijkheid in alles naar Hem als Schepper en onderhouder van de kosmos verwijst. Deze twee begrippen – het uitdrukken van wie God is en het verwijzen naar wie Hij is – vormen een eenheid. Dooyeweerd citeert heel weinig uit de Bijbel, maar als het gaat om deze grondgedachte

OORSPRONG

Figuur 1.1 In de figuur zie je de veelkleurige geschapen werkelijkheid die verwijst naar haar Oorsprong en tegelijk een uitdrukking van deze Oorsprong is. De Oorsprong blijft zelf echter ook fundamenteel van de schepping onderscheiden, en gaat voorbij aan wat mensen kunnen bestuderen. Zoals we verderop in dit hoofdstuk bespreken: God is een grensbegrip voor het filosofisch denken. Vandaar de horizontale lijn.

doet hij dat wel. Hij haalt de brief van de apostel Paulus aan christenen in Rome aan, waar Paulus schrijft dat alle dingen ‘uit en door en tot God zijn’ (Romeinen 11:36).

De betekenis van de woorden ‘uitdrukken’ en ‘verwijzen’ kun je begrijpen aan de hand van de schilderkunst. Claude Monet, een impressionistische schilder uit Frankrijk, wilde in zijn schilderijen *uitdrukken* hoe hij de werkelijkheid beleefde (emotie, expressie). Als je in een museum een schilderij van hem ziet, dan zeg je ‘dat is typisch Monet’. Dat wil zeggen, het schilderij *verwijst* naar de maker (Monet). Op een vergelijkbare manier gebruikt Dooyeweerd de woorden ‘uitdrukken’ en ‘verwijzen’ voor het bestaan van de werkelijkheid.

Deze visie is radicaal. Ze legt alle accent op de relatie van het bestaande tot God. Niets bestaat op zich. Alles wordt van moment tot moment door God gedragen. Al het bestaande drukt uit wie Hij is en wat Hij wil en tegelijk verwijst alles naar Hem. Dooyeweerd introduceert voor deze twee-eenheid de term ‘zin’. Daarmee komen we tot enkele woorden uit het citaat waarmee dit hoofdstuk begint: ‘Zin is de zijnswijze van alle creatuurlijke zijnde’. Om deze woorden te begrijpen beginnen we achteraan. ‘Zijnde’ is alles wat bestaat. ‘Creatuurlijk’ betekent geschapen, door God tot bestaan geroepen. ‘Zijnswijze’ is de manier waarop iets bestaat. De aangehaalde woorden betekenen dus dat de manier waarop alle geschapen dingen bestaan, samengevat kan worden in het woord ‘zin’ in de betekenis van ‘uitdrukken’ en ‘verwijzen’.

Een tweede grondgedachte vloeit hieruit voort. Er bestaat een enorme verscheidenheid in hoe die ‘zin’ zich in de werkelijkheid voordoet. Tegelijk bestaat er een geweldige orde en samenhang in al die verscheidenheid. In de volgende hoofdstukken gaan we die verscheidenheid, orde en samenhang verkennen.

Samengevat, ‘zin’ is een kernbegrip in het denken van Dooyeweerd. Zin gaat allereerst over uitdrukken en verwijzen. Daarnaast heeft zin betrekking op verscheidenheid in de werkelijkheid en op orde en samenhang.

UITWERKING: NIEUW LICHT OP OUDE PROBLEMEN

Er is veel gediscussieerd over de manier waarop Dooyeweerd de uitgangspunten van Calvijn vertaalt in wijsgerige grondgedachten. Kun je wel zeggen dat de werkelijkheid zin ‘is’? Iets kan toch alleen maar zin ‘hebben’? Toch is de bedoeling wel duidelijk. Dooyeweerd geeft de term ‘zin’ een nieuwe betekenis, namelijk die van uitdrukken en verwijzen. Zin is de kern van alles wat bestaat. Het is zelfs het meest diepe en fundamentele dat er over de werkelijkheid te zeggen valt. De werkelijkheid is zin, omdat alles wat er is tot in de kern bestaat uit uitdrukken en verwijzen.

Het vernieuwende van deze gedachte willen we uitwerken aan de hand van drie filosofische problemen: het probleem van de eigenschappen en de dragers, de vraag naar de grenzen van het denken en de kwestie van de -ismen.

EIGENSCHAPPEN EN DRAGERS VAN EIGENSCHAPPEN

Het bovenstaande gaat in tegen een veelvoorkomende en dominante visie in de filosofie, namelijk dat dingen en processen in de werkelijkheid bestaan uit eigenschappen en dragers van die eigenschappen (figuur 1.2). Eigenschappen zijn eigenschappen van ‘iets’. Dat ‘iets’ is de drager. Termen waarmee zulke dragers worden aangeduid zijn: stof, materie, substantie, kleinste deeltjes, levenskracht, energie en informatie. Deze dragers zijn zelf onbepaald, ze vormen het materiaal ofwel de kapstok waar al het meer specifieke aan opgehangen is.

Dooyeweerd heeft twee bezwaren tegen deze gedachte; beide bezwaren vloeien voort uit zijn opvatting van de werkelijkheid als zin. Het eerste bezwaar is dat het ‘drager-zijn’ neutraal en betekenisloos is. Het staat op zich, drukt niets uit en verwijst nergens naar. Dit drager-zijn doet tekort aan de relatie van God tot het gescha-

DRAGER + EIGENSCHAPPEN

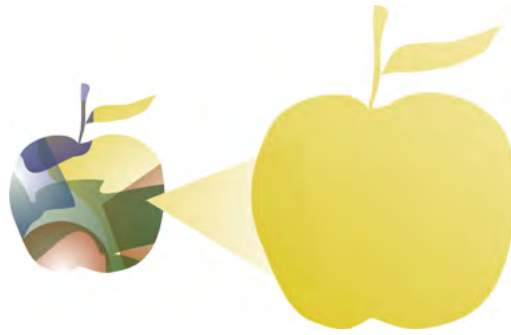

ZIN

Figuur 1.2 Veel filosofen geloven dat dingen in de werkelijkheid bestaan uit een neutrale drager (de grijze appel in de bovenste figuur) en uit eigenschappen van die drager (de gekleurde appels in de bovenste figuur). Het gaat dan bijvoorbeeld om de vorm, de voedingswaarde, de smaak of de prijs van de appel. Dooyeweerd is van mening dat het onderscheid tussen dragers en eigenschappen onhoudbaar is. Een van zijn argumenten is dat je de verschillende eigenschappen van een ding – in dit geval een appel – altijd in samenhang met het hele ding moet zien, zoals de onderste figuur laat zien.

pene. In de visie van Dooyeweerd is God tot in de kern betrokken bij de werkelijkheid, ook als het gaat om het ‘drager-zijn’.

Het tweede bezwaar is dat het concept ‘drager van eigenschappen’ een abstractie is, dat wil zeggen het product van een wetenschappelijke manier van denken. In theorie kun je eigenschappen wel onderscheiden van dragers van eigenschappen, maar in de praktijk komen dragers niet los voor. Dragere en eigenschappen zijn in de praktijk altijd met elkaar verweven. In het wetenschappelijk onderzoek mag je best een onderscheid maken tussen de ‘materie’ van een ding en de eigenschappen ervan. Maar als je van die materie of drager een zelfstandig iets gaat maken, dan vergeet je dat er sprake is van een abstractie. Het gaat om een denkfout waarvoor in de filosofie termen bestaan als ‘verdinglijken’ (dat betekent van een eigenschap of deelverschijnsel een zelfstandig ding maken) en reïficatie (van het Latijnse *res* en

VERABSOLUTEREN

Figuur 1.3 De veelkleurige appel is een appel zoals we die in het dagelijkse leven ervaren: niet alleen als een veelheid van eigenschappen, maar ook als een eenheid. De gele appel is een appel die is verabsoluteerd: de appel is tot een ding gemaakt dat bijvoorbeeld alleen bestaat uit vitamines, vezels en calorieën. Eén aspect is losgemaakt van de eenheid zoals we die in de werkelijkheid tegenkomen en wordt voorgesteld als alles wat een appel is.

facere: iets tot een ding maken). Dooyeweerd zelf spreekt van verabsolutering, waarbij hij verwijst naar het Latijnse werkwoord *absolvere*, dat losmaken van betekent. Van verabsolutering is sprake als een deel of aspect van een ding uit het geheel wordt gepeld en op zichzelf wordt gesteld, alsof het een bestaan in zichzelf heeft (figuur 1.3).

Wat we over het zijn als drager van eigenschappen zeggen, is ook van toepassing op termen als ‘feit’ of ‘gebeurtenis’. Dooyeweerd bestrijdt de gedachte dat je van wetenschappelijke feiten – die altijd het gevolg zijn van een abstractieproces – zelfstandige dingen kan maken die neutraal zijn. Het feit dat de aarde opwarmt is geen los of zelfstandig feit, het is een deelperschijnsel dat samenhangt met onze leefomgeving. Juist daarom gaan er alarmbellen rinkelen als de aarde opwarmt. Opwarming leidt tot klimaatverandering, hongersnood en migratie. Met andere woorden, er bestaan geen zelfstandige, neutrale feiten, los van andere feiten en los van God. Zo’n voorstelling van zaken gaat in tegen de calvinistische scheppingsleer die stelt dat wat bestaat samenhangt met al het andere dat bestaat. Het geheel van het bestaande wordt in stand gehouden door de Schepper.

1.1 OVER 'ZIJN', TAAL EN METAFYSICA

Dooyeweerd zegt dat alles wat bestaat tot in de kern bestaat uit uitdrukken en verwijzen. Je zou kunnen tegenwerpen dat Dooyeweerd van de werkelijkheid een soort taal maakt, of, wat moeilijker gezegd, dat hij de werkelijkheid laat opgaan in haar symboliserende functie. Uitdrukken en verwijzen zijn werkwoorden die niet aangeven wat iets 'is', maar waar het voor symbool staat. Maar is de werkelijkheid een soort taal? Is ze een en al symbool?

Het probleem zit in het woordje 'is'. Zijn de werkwoorden verwijzen en uitdrukken vormen van 'zijn'? Of zijn het manieren om iets over het zijn te zeggen? Een paar opmerkingen hierover.

Als Dooyeweerd 'zin' de zijnswijze van alle creatuurlijke zijnden noemt, dan heeft hij het niet over het zijn, maar over de manier waarop alle dingen (en mensen) bestaan. Over het zijn zelf spreekt hij zich niet uit. Dat komt omdat hij zich bewust is van het feit dat je als wetenschapper, en dus ook als filosoof, gebonden bent aan wat hij de 'theoretische denkhouding' noemt. Vanuit die denkhouding krijg je nooit het geheel en ook niet de essentie van dingen te pakken. Filosofen graven diep, maar wat zij zien als het geheel of de essentie, is in feite een begripsmatige aanduiding van een onderdeel of aspect van de werkelijkheid. Er blijft een kloof bestaan tussen deze begripsmatige aanduiding en de werkelijkheid zelf.

Het bovenstaande verklaart waarom Dooyeweerd zich nooit als metafysicus heeft geprofileerd. De metafysica is een filosofische discipline die zich met de leer van het zijn bezighoudt, en dus met het geheel en het wezen van de dingen. Maar dat geheel en dat wezen van de dingen ontsnappen aan de theoretische begripsvorming. Daarin ging Dooyeweerd met zijn tijd mee. In het Europa van na de Eerste Wereldoorlog was er bijna geen denker die het aandurfde om als filosoof iets te zeggen over 'het zijn'. De belangrijkste continentale filosoof die het wel durfde, was Martin Heidegger. Heidegger is echter een ingewikkeld geval. We zullen de relatie tussen Dooyeweerd en Heidegger hier moeten laten rusten.

Samenvattend, als Dooyeweerd zegt dat zin, als zijnswijze van alle zinden, bestaat uit een combinatie van uitdrukken en verwijzen, dan rekt hij inderdaad de gebruikelijke betekenis van deze termen op. We zouden kunnen spreken van hyperbolisch taalgebruik. De richting waarin hij denkt, is echter wel duidelijk: alles wat bestaat moet in alle opzichten en radicaal vanuit God, als oorsprong, gedacht worden. Wat die oorsprongsrelatie precies inhoudt kun je eigenlijk niet in woorden, laat staan in een filosofische theorie, uitdrukken. Het gaat uiteindelijk om een vermoeden, om een mysterie waarover we al stamelend iets proberen te zeggen.

GRENZEN VAN HET DENKEN

Dooyeweerds opvatting van de werkelijkheid als zin gaat, zoals duidelijk zal zijn, in tegen de gedachte dat het bestaande slechts het toevallige product is van zinloze fysische en biologische processen. In de discussie over de vraag of de werkelijkheid berust op toeval of op ontwerp, zit Dooyeweerd in de hoek van het ontwerp. Toch zou hij nooit het bestaan van het ontwerp willen bewijzen, zoals in de ‘intelligent design’-beweging. Aanhangers van deze beweging menen dat je wetenschappelijk kunt bewijzen dat de werkelijkheid berust op een superieur (goddelijk) ontwerp. Dooyeweerd is wel overtuigd van de doelmatige orde in de werkelijkheid en van de goddelijke oorsprong daarvan. Zijn punt is dat dit een geloofsopvatting is die niet bewezen kan worden, hoe ingenieus je ook redeneert en welke knappe bewijzen je ook aanvoert. Aanhangers van intelligent design doen hetzelfde als mensen die beweren dat atheïsme de meest rationele vorm van denken is. Ze nemen aan dat de menselijke rede iets kan zeggen over wat buiten haar grenzen ligt. Het bestaan van God kan worden vermoed, maar nooit bewezen. God is een grensbegrip voor het filosofische denken. Orde en zin zijn voor Dooyeweerd net zulke grensbegrippen. Ze duiden op een filosofische manier iets aan dat in het geloof ervaren en vermoed wordt, maar logisch nooit helemaal te bewijzen is.

Dat betekent overigens niet dat de filosofie er maar beter het zwijgen toe kan doen als het gaat om God en om verschijnselen als orde en zin. Integendeel, het zijn werkelijkheden die zich in de alledaagse ervaring tonen omdat ze er hoe dan ook altijd al zijn. Echter, je kunt over die werkelijkheden alleen achteraf en tastenderwijs iets zeggen, ook in de filosofie.

Dooyeweerd is dus een apart soort verdediger van het christelijke geloof. Hij zou zich vierkant keren tegen pogingen om het bestaan van God te bewijzen. Die pogingen leiden, omdat ze theoretisch zijn, onvermijdelijk tot reductie van de godservaring. Ze gaan ervan uit dat je God als onderwerp van studie als het ware voor je kunt plaatsen en tot object van onderzoek maken. Op God kun je theoretisch echter geen vat krijgen. Wie het probeert eindigt met een abstract begrip van God dat het niet haalt bij de levende God die we uit de Bijbel en uit de geloofservaring van mensen kennen. Hetzelfde geldt voor de onuitsprekelijk complexe en veelzinnige orde die we kennen uit de dagelijkse ervaring. Ook die kan niet worden gereduceerd tot een natuurwetmatige en/of evolutionaire orde. Ook de zin van de werkelijkheid ontsnapt aan het theoretisch denken. In plaats van een diep besef van verbondenheid met een werkelijkheid die de onze te boven gaat, construeren wetenschappers en filosofen een afgeplat begrip van zin, waarin ze zinvolheid nu eens herleiden tot subjectieve voorkeur dan weer tot rationele ordeningen in de natuur.

De waarheid van de religieuze positie laat zich dus niet wetenschappelijk bewijzen. Ze is niet te objectiveren en biedt weerstand aan theoretische formuleringen. Ze toont zich indirect, in opvattingen die samenhang tonen, in formuleringen die consistent zijn, in werk dat vrucht draagt en in levens die bloeien.

'ISMES'

Als niets in de werkelijkheid op zich bestaat, dan zijn al die theorieën onwaar die uitgaan van een onterechte verzelfstanding van een aspect of deel van de werkelijkheid. Dooyeweerds kritiek op de '-ismes' berust op deze gedachte. De grondfout van veel vormen van wetenschap en filosofie is dat zij delen of aspecten losmaken uit de samenhang met andere delen of aspecten van de werkelijkheid en deze delen of aspecten vervolgens verzelfstandigen en verabsoluteren. Het gevolg daarvan is eenzijdigheid en reductionisme. Reductionisme betekent dat iets in de werkelijkheid (onterecht) wordt herleid tot iets anders. Dit andere wordt dan verzelfstandigd en verabsoluteerd. Zo verzelfstandigt het materialisme het stoffelijke, fysische karakter van de werkelijkheid. Volgens de materialist is elk verschijnsel te herleiden tot interacties tussen atomen en moleculen. Het biologisme beziet alles door de bril van de biologie, waardoor bijvoorbeeld psychische verschijnselen worden herleid tot biologische processen in de hersenen. We komen op het reductionisme terug in de hoofdstukken over de aspectenleer (hoofdstukken 4 en 5).

WAARDERING EN KRITIEK

De neocalvinistische levensbeschouwing speelt een belangrijke rol in hoe Dooyeweerd de werkelijkheid als filosoof typeert en duidt. Dooyeweerds opvatting van zin als zijnswijze van de werkelijkheid is een filosofische vertaling van de christelijke scheppingsgedachte. Tegelijk ziet Dooyeweerd de filosofie toch altijd als een primair theoretische activiteit, met alle mogelijkheden en beperkingen van dien. Dat leidt tot een ingewikkelde relatie tussen levensbeschouwing en filosofie. Enerzijds moet de filosofie op eigen benen staan, anderzijds gebeurt dat toch telkens door af te stemmen op voorwetenschappelijke intuïties en ervaringen. Die intuïties en ervaringen hebben vanwege Dooyeweerds christelijke levensovertuiging een religieuze kleur. In hoofdstuk 9 gaan we dieper op die afstemming in. Uiteindelijk zal Dooyeweerd proberen om zijn benadering theoretisch te verantwoorden in de zogenoemde transcendentale kritiek (hoofdstuk 8). Voor het overige laat hij zijn filosofie voor zichzelf spreken en verwijst hij alleen incidenteel naar de convergentie tussen filosofie en christelijke levensbeschouwing.

Dooyeweerds filosofie heeft een brede groep mensen aangesproken en wordt tot de dag van vandaag onderwezen aan universiteiten en andere onderwijsinstellingen in binnen- en buitenland. Wat resoneert is en was vooral dat christenen iets bij te dragen hebben aan de ontwikkeling van de samenleving, aan de techniek, aan de wetenschappen en aan de ontwikkeling van allerlei professies. Dooyeweerds filosofie laat zien dat christelijke inspiratie je niet buiten de orde plaatst in allerlei discussies, maar juist in het midden ervan, door je te bepalen bij de kern. Die kern vraagt om een bredere en diepere verantwoording dan vanuit de filosofie of de wetenschap gegeven kan worden.

Er zijn ongetwijfeld andere wegen om christelijk geloof en filosofie op elkaar te betrekken. Dooyeweerd positioneert zich in de filosofie en denkt na over de grote vragen van zijn tijd. Tegelijk is hij helder over zijn neocalvinistische levensovertuiging. Hij lijkt hierin, qua aanpak (niet qua inhoud), op een denker als Levinas, die ook vanuit een religieus geïnspireerde (joodse) radicaliteit het denken van zijn tijd probeert open te breken. Bij Levinas gaat het om de fenomenologie, bij Dooyeweerd vooral om het neokantianisme (zie verdieping 5.1: Kant en het neokantianisme). Andere denkers beginnen in de levensbeschouwing en positioneren zich als christelijk denker door vanuit de levensbeschouwing over de vragen van hun tijd na te denken. Abraham Kuyper is een voorbeeld van zo'n levensbeschouwelijke denker.

Bij het bovenstaande moeten we bedenken dat er niet één weg is die naar Rome leidt. Levensbeschouwing en filosofie ontmoeten elkaar niet alleen in de academie, maar ook in het publieke debat, in het persoonlijk leven, in het gesprek met anderen, in de context van de beroepsuitoefening en in spirituele en meditatieve contexten.

Dooyeweerds denken heeft vanaf het begin ook kritische reacties opgeroepen. Zo is de vraag gesteld of de sterke nadruk op de scheppingsgedachte niet te veel het accent legt op Gods 'soevereine Schepperswil' en zo tekortdoet aan het lijden, ook in de menswording van God. Nog wat breder geformuleerd, is Dooyeweerds filosofie van de zin van de werkelijkheid niet te positief en hooggestemd in het licht van alle onrecht en ellende in de wereld? Wat moet je met zo'n filosofie op het niveau van de menselijke ervaring? Wat heb je eraan te 'weten' dat er zin is, als je daar niets van ervaart en je gebukt gaat onder pijn, onmacht, destructie en kwaadwillendheid?

Dat zijn legitieme en belangrijke vragen. Dooyeweerd gaat vooral in op de culturele aspecten van deze vragen. Hij is gevoelig voor het thema van kwaad in de samenleving. In zijn visie parasiteert het kwaad op een van oorsprong goede schepping. Anders gezegd, het kwaad kan, hoe machtig ook, nooit opereren buiten de verbanden die in de schepping gegeven zijn.

VANDAAG: ZINGEVING OF ZIN ALS GEGEVEN?

Komt zinervaring van buiten, zo vroegen we ons af in de introductie, of is de ervaring van zin een product van ons zelf, van ons innerlijk, van onze scheppende vermogens? Dooyeweerds antwoord op deze vraag is duidelijk en helder: de werkelijkheid is doordrenkt van zin en betekenis. Zin en betekenis gaan vooraf aan elke vorm van ervaring en constructie van zin. Dit hangt samen met het feit dat de werkelijkheid geschapen is. Geschapen zijn duidt niet op een los feit, aan het begin van de geschiedenis. Het duidt op de permanente, vertrouwenwekkende presentie van een Schepper, die maakt dat wij ons thuis (kunnen) voelen in de werkelijkheid en die ervoor zorgt dat de werkelijkheid antwoord geeft op wat wij doen.

Er is veel te vragen en te zeggen over hoe deze 'presentie' precies gedacht moet worden en met wat voor soort godsgeloof of transcendentie het compatibel is. Dat bewaren we voor latere hoofdstukken. Dooyeweerds opvatting van zin is van groot belang, omdat ze mens en werkelijkheid bij elkaar houdt. Zonder het zin-begrip komt de mens tegenover de werkelijkheid te staan, als een handelend wezen (actor) dat zingevend ingrijpt in een op zichzelf betekenisloze werkelijkheid. Vanuit

dit denkkader valt de nadruk nu eens op de vrije persoon voor wie het leven draait om het creëren van eigen zinervaring. Deze positie duidt Dooyeweerd aan met de term ‘persoonsmotief’. In andere gevallen valt de nadruk vooral op ‘zingevend ingrijpen’, bijvoorbeeld in de techniek en in de wetenschap. Zin wordt in dat geval gemaakt, geconstrueerd, door actieve bemoeienis met de werkelijkheid, met name in de vorm van technisch-wetenschappelijk ingrijpen. Deze positie duidt Dooyeweerd aan met de term ‘wetenschapsmotief’ (zie hoofdstuk 3). Als we zin niet als vooraf gegeven zien, ontstaat er volgens Dooyeweerd onvermijdelijk een kloof tussen mens en werkelijkheid. Hierbij is zin nu eens ervaring van zin van de vrije persoon, dan weer constructie van zin op basis van wetenschappelijk en technisch ingrijpen in de werkelijkheid.

Beide punten zijn na Dooyeweerd alleen maar actueler geworden. Als je denkt over het eerste, de ervaring van zin van de vrije persoon, dan gaan onze gedachten naar wat we vandaag ‘belevingscultuur’ noemen, de hang naar intense ervaringen in muziek, feesten, festivals, en onder invloed van drugs. Wat betreft het tweede, de constructie van zin op basis van menselijk ingrijpen, ligt het voor de hand om te denken aan de grenzeloze exploitatie van de natuur met alle gevolgen daarvan voor het klimaat en de leefwereld.

Zonder gegeven zin, zonder scheppingsgedachte, wordt het leven onrustig. We zoeken de zin in onszelf en ontlenen hem aan voorbijgaande ervaringen. We drukken al handelend ons stempel op de wereld en zijn geneigd om daaraan ons besef van zin te ontlenen. Maar dat ervaren en handelen is nooit genoeg. Er is altijd behoefte aan meer. Vanuit de schepping gedacht is dat eindeloze zoeken en doen niet nodig. Ons handelen en ons ervaren komen op de tweede plaats. Op de eerste plaats staat een werkelijkheid die ook zonder ons al meer dan genoeg te bieden heeft. Ze verwijst namelijk naar God als zingevende oorsprong.

Betekenis en zin zijn volgens Dooyeweerd dus intrinsiek. Ze liggen besloten in de werkelijkheid. Zin vraagt primair om ontdekking, om een houding van ontvanke-lijkheid en om een open hart.

DE NAÏEVE ERVARING, DIE
TOT ZIN-ONDERSCHEIDEND DENKEN DER
WETENSCHAPPELIJKE ANALYSE NOG NIET IS GEKOMEN,
VAT DE WERKELIJKHEID VAN ONZE WERELDSAMENHANG
IMMERS NIET GEARTICULEERD IN AFGETROKKEN ZIN-
ZIJDEN [...] DOCH VEELEER IN DE CONCRETE, INDIVIDUEELE
EENHEID VAN *DINGEN* EN SAMENLEVINGSVERBANDEN, EN
IN HUN ONDERLINGE BETREKKINGEN: IN DE STRUCTUUR
VAN BERGEN EN RIVIEREN, BOOMEN EN DIEREN, HUIZEN
EN STRATEN, TAFELS EN STOELN, MENSCHEN IN GEZIN
EN STAD, NERING EN KERKVERBAND, ENZ., ENZ.. [...] REEDS HET VAKWETENSCHAPPELIJKE DENKEN BEGON
HET NAÏEVE *DINGBEGRIJF* WETENSCHAPPELIJK UITEEN
TE BREKEN IN *FUNCTIEBEGRIJFEN*, OM ZICH KENNIS
VAN DE ONDERSCHEIDEN *ZIJDEN* DER TIJDELIJKE
WERKELIJKHEID TE VERSCHAFFEN.

HERMAN DOOYEWEERD (*WdW*, I, pp. 45-46)

2

KENNIS

INTRO

Hoe weten we wat we weten? En op grond waarvan? Uiterst actuele vragen in tijden van nepnieuws, complexe maatschappelijke vragen en twijfel aan de wetenschap.

We zeggen dat we iets weten als we iets hebben waargenomen. Ik kreeg vandaag bezoek. Dat weet ik, want ik heb de betreffende persoon gehoord, gezien en een hand gegeven. Er is sprake van waarneming met drie verschillende zintuigen: het gehoor, het gezichtsvermogen en de tastzin. Weten kan ook berusten op andere bronnen van kennis: herinneringen, verhalen, getuigenissen, redeneringen, teksten, afbeeldingen, schema's en formules. Ik lees wat anderen hebben geschreven. Die anderen hebben deze kennis weer van anderen, enzovoort. Het begin van deze keten is soms te achterhalen en soms niet. Of er ooit een monster van Loch Ness is geweest valt niet te achterhalen. Maar dat stikstof een bepaalde chemische structuur heeft is wel te achterhalen. Ooit was er iemand die deze structuur ontdekte. En die ontdekking is talloze malen bevestigd door anderen.

Wetenschap speelt een belangrijke rol in het vestigen van kennis. Hoewel het gezag van de wetenschap vandaag ter discussie staat – denk aan de uitspraak 'wetenschap is ook maar een mening' –, zien veel mensen de wetenschap nog steeds als het belangrijkste middel om tot kennis te komen. Sommige wetenschappers en met name sommige filosofen gaan daarin heel ver. Zo is de neurofilosoof Patricia Churchland (1986) van mening dat de gewone taal door wetenschappelijke taal vervangen zal worden.

Dooyeweerd maakt – zo zien we in het citaat waarmee we dit hoofdstuk openen – een onderscheid tussen alledaagse en wetenschappelijke ervaring. In de alledaagse of naïeve ervaring ervaren we dingen en maatschappelijke structuren als eenheden die met elkaar samenhangen. In de wetenschappelijke ervaring gaan we dingen en structuren analyseren en maken we onderscheid tussen verschillende aspecten.

PROBLEEM: DE BEPERKINGEN VAN DE WETENSCHAP

In dit hoofdstuk gaan we in op de vraag wat kennis is. We richten ons daarbij vooral op de relatie tussen ervaringskennis en wetenschappelijke kennis. Hoe moeten we die verhouding zien? En wat is volgens Dooyeweerd de grootste fout in de heersende manieren van denken over kennis?

CONTEXT: WETENSCHAP IN TIJDEN VAN VERANDERING

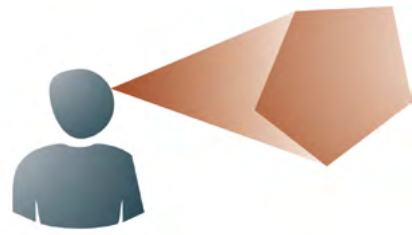
Dooyeweerd stelt de vraag naar de aard van kennis aan de orde in een tijd dat er veel aan het veranderen is. Het klassieke positivisme (of: empirisme) lijkt op z'n retour. Volgens positivisten kun je wetenschappelijke kennis opvatten als een bouwwerk waarvan de stenen bestaan uit onbevangen ('objectieve') empirische waarnemingen en het cement uit de logica (of: wiskunde). Met de wetten van de logica smeden we waarnemingen aaneen tot grotere gehelen die gehoorzamen aan bepaalde wetten of wetmatige verbanden. Dit beeld van kennis begint rond 1930 te wankelen. Bestaat er wel zoiets als onbevangen waarneming? Welke rol speelt de taal in de organisatie van onze kennis? Blijft deze benadering niet erg aan de buitenkant? Ja, zeggen de fenomenologen. Zij keren zich tegen het positivisme en keren terug naar de alledaagse ervaring, door op zoek te gaan naar diepere structuren in die ervaring. Die structuren blijken in feite te berusten op fundamentele manieren van ons verhouden tot de werkelijkheid. Kennis en ervaring bestaan in allerlei varianten en zijn volgens de fenomenologie steeds uitdrukking van een manier waarop we ons verhouden tot de werkelijkheid. Een andere stroming die afstand neemt van het positivisme is het pragmatisme. Kennis is in het pragmatisme een vorm van handelen, van ingrijpen in de wereld, met denkgereedschap in de vorm van modellen, concepten, methoden en theorieën.

KERN: NAÏEVE ERVARING EN WETENSCHAPPELIJKE DENKHOUDING

Dooyeweerd heeft een op het eerste gezicht tamelijk overzichtelijke kijk op kennis. Hij maakt een onderscheid tussen alledaagse kennis en wetenschappelijke kennis (figuur 2.1). Alledaagse kennis en ervaring staat bij hem voorop. Wetenschappelijke kennis is altijd secundair en bovendien kunstmatig tot stand gekomen. Alledaagse

NAÏEVE
ERVARING

WETENSCHAPPELIJKE
DENKHOUDING

Figuur 2.1 In de dagelijkse of naïeve ervaring ervaren we de werkelijkheid zowel in al haar diversiteit als in de samenhang van diverse dingen of structuren (linker plaatje). In de wetenschappelijke denkhouding kijken we met een specifieke blik naar de werkelijkheid. We vergeten de diversiteit, hebben minder oog voor samenhang en richten al onze aandacht op één aspect, bijvoorbeeld het sociale of het economische aspect van een gezin of bedrijf.

kennis vormt de bron, wetenschappelijke kennis is hooguit een aftakking uit die bron.

Dit betekent niet dat Dooyeweerd niet in wetenschap geïnteresseerd is of deze van minder belang acht. Integendeel, hij legt een welhaast encyclopedische kennis aan de dag over allerlei wetenschappen en met name de grondslagen daarvan. Hij is duidelijk gefascineerd door ontwikkelingen in de wiskunde, de biologie, het recht en de sociologie. Toch komt het alledaagse kennen bij hem altijd het eerst en dat kennen is het belangrijkste. Dat komt omdat de alledaagse ervaring ons het beste zicht geeft op het geheel van de werkelijkheid, haar samenhang en verscheidenheid. Ervaringskennis is integraal, wetenschappelijke kennis is dat per definitie niet.

Dooyeweerd noemt de alledaagse ervaring ‘naïef’. Met naïef bedoelt hij niet kinderlijk, maar: niet-beïnvloed door iets anders, door bijvoorbeeld de vervormende invloeden van theorieën, filosofieën of zelfs ideologieën. Dat is natuurlijk een gedachte die allerlei vragen oproept. Daar komen we later op terug. Laten we eerst kijken hoe Dooyeweerds verhaal over wetenschap en de naïeve ervaring in elkaar zit.

Wetenschap is altijd secundair ten opzichte van de alledaagse, naïeve ervaring, zeiden we hiervoor. Dat is voor Dooyeweerd een heel belangrijk punt, zelfs zo belangrijk dat hij er de Engelstalige versie van zijn hoofdwerk mee begint. Vrij vertaald zegt hij daar het volgende. Onze alledaagse ervaring heeft iets onherleidbaars

Figuur 2.2 Wat gebeurt er als je een ding of verschijnsel wetenschappelijk gaat onderzoeken? Dooyeweerd stelt dat er sprake is van drie verschillende processen. Het eerste proces is dat je besluit om je op appels te richten en daarmee dus niet op appelbomen of boomgaarden (linker figuur). Het tweede proces is dat je onderscheid gaat maken tussen verschillende aspecten van een appel, bijvoorbeeld de vorm, de voedingswaarde, de smaak en de prijs van de appel (middelste figuur). Het derde proces is dat je één aspect nader gaat onderzoeken, bijvoorbeeld de voedingswaarde (rechter figuur).

dat in het wetenschappelijke kennen ontbreekt. In ons dagelijkse bestaan ervaren we zowel verscheidenheid als samenhang in de wereld om ons heen. Die twee, verscheidenheid en samenhang, gaan in de praktijk bovendien samen. Ze kunnen niet zonder elkaar en vormen de basis voor de ervaring van eenheid.

Die vanzelfsprekende eenheid raak je echter kwijt als je een wetenschappelijke denkhouding aanneemt. Van zo'n denkhouding is er sprake wanneer je als wetenschapper een bepaald verschijnsel gaat bestuderen, bijvoorbeeld door een experiment te bedenken en in het kader van dat experiment waarnemingen te doen en hypothesen te formuleren. Dan zet je de werkelijkheid als het ware even stil en richt je je op een heel specifiek aspect of onderdeel van het grotere geheel. In dat specifieke aspect of onderdeel van de werkelijkheid probeer je bepaalde (algemene, algemeen geldige) verbanden te vinden. In dit proces is er sprake van objectivering, abstractie en analyse (figuur 2.2). Objectivering slaat op het stilzetten van het beeld, dat wil zeggen het objectiveerbaar maken van wat je wil bestuderen, bijvoorbeeld door voorwaarden te definiëren waaraan het experiment moet voldoen (standaardisatie van randvoorwaarden). Abstractie (letterlijk: van elkaar trekken) heeft betrekking op het

uit elkaar leggen, het vrij prepareren, en los van elkaar bestuderen van de verschillende aspecten in een groter geheel. Analyse betekent dat je het aspect dat centraal staat nader bestudeert en kijkt of je daarin iets nieuws kunt vinden; een bepaald wetmatig verband of een andere nieuwe bevinding.

Door objectivering, abstractie en analyse wordt de samenhang tussen de verschillende aspecten van het bestudeerde verschijnsel verbroken. Het cruciale punt voor Dooyeweerd is dat je die samenhang in de wetenschap nooit weer helemaal terugkrijgt, zelfs als je heel veel leert over die verschillende aspecten en de onderlinge relaties. Als je de kleine stukjes nieuwe kennis probeert terug te plaatsen in het grotere geheel, lukt dat nooit helemaal. Dat komt omdat het oorspronkelijke verband is verbroken, suggereert Dooyeweerd. Alle nieuwgevonden kennis en deelsamenhangen geven samen toch niet een goed totaalbeeld.

De oorspronkelijke samenhang blijft in de alledaagse ervaring impliciet, we zijn er ons niet van bewust. Maar ze is er wel. De theoretische denkhouding opent de weg naar deze samenhang, maar altijd slechts gedeeltelijk.

UITWERKING: SOORTEN KENNIS EN DIMENSIES VAN WAARHEID

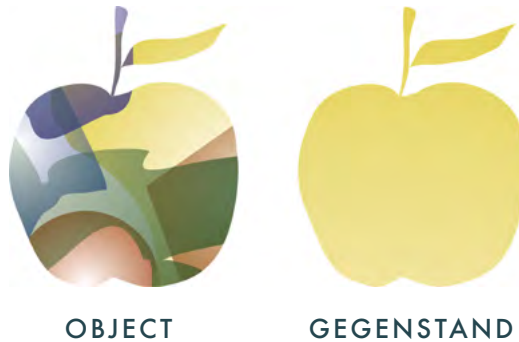
Wat gaat er volgens Dooyeweerd nu mis in de meeste theorieën over wetenschappelijke kennis? We bespreken enkele belangrijke thema's.

OBJECT EN GEGENSTAND, SUBJECTSIZIJE EN WETSIZIJE

De kern is dat er in veel opvattingen over wetenschappelijke kennis een verwisseling optreedt tussen object en *Gegenstand* (figuur 2.3). Wat bedoelt Dooyeweerd met 'object' en wat met 'Gegenstand'? Het is zaak om hier even goed op te letten, want Dooyeweerd wijkt af van het gangbare taalgebruik en wat hij wil zeggen is zowel subtiel als belangrijk. 'Object' is bij Dooyeweerd alles waartoe we ons in ons alledaagse bestaan verhouden in de concrete werkelijkheid. Het Duitse woord 'Gegenstand' slaat juist op wat object is voor de wetenschap. Allerlei ontsporingen in ons denken over wetenschappelijke kennis kunnen tot deze ene grondfout, het verwisselen van object en *Gegenstand*, herleid worden.

De term 'object' slaat bij Dooyeweerd dus niet op 'dat wat object is voor ons kennen', maar op alle denkbare onderdelen van de concrete werkelijkheid in zoverre die

onderhevig zijn aan de bewerking door of invloed van mensen, dieren of planten. Objecten zijn in Dooyeweerd's filosofie concrete dingen. Als een plant zich voedt met bepaalde mineralen, zijn deze mineralen object voor de zich voedende plant. Als een mier een stukje van een boomblad naar de mierenhoop versleept, dan is het blad het object van het verslepen. In het doen en laten van de mens zijn er eindeloos veel van zulke objecten. Ook kunnen we ons op talrijke wijze tot die objecten verhouden. Een boom kan ik als bron van schaduw gebruiken, ik kan haar omhakken en verkopen, en ik kan haar zien en bewonderen. Ook kan ik veel kennis over een boom verzamelen. Die kenrelatie is slechts een van de vele relaties die ik met de boom onderhoud. De term 'object' is bijgevolg niet exclusief gebonden aan het menselijke kennen, maar heeft betrekking op alle denkbare vormen van menselijke, dierlijke en plant-aardige interactie met dingen in de werkelijkheid.

Figuur 2.3 Wetenschappers denken dat zij de volle werkelijkheid onderzoeken. Dooyeweerd is het daar niet mee eens. De linker figuur verbeeldt de volle werkelijkheid met al haar aspecten en relaties. De rechter figuur verbeeldt wat wetenschappers doen: ze objectiveren en abstraheren. Wat je dan overhoudt gaan ze analyseren. Het is dus een kapitale denkfout als wetenschappers denken dat zij objecten uit de volle werkelijkheid onderzoeken terwijl zij zich 'slechts' richten op een Gegenstand.

De term 'Gegenstand' (een Duitse term voor 'dat wat tegenover je staat') verschilt in twee opzichten van wat er wordt bedoeld met object. In de eerste plaats is het gebruik van de term 'Gegenstand' exclusief verbonden met wetenschappelijke activiteit en dus aan de wetenschappelijke objectivering, abstractie en analyse (figuur 2.2). Het tweede punt hangt hiermee samen: wat Gegenstand is voor het weten-

schappelijke kennen behoort tot de zogenoemde ‘wetszijde’ van de werkelijkheid. Met wetszijde doelt Dooyeweerd op wetten (en normen) die gelden voor de werkelijkheid. Naast de wetszijde is er ook een zijde van de werkelijkheid die aan wetten onderworpen is. Die zijde noemt Dooyeweerd subjectszijde. Dooyeweerds gebruik van de term ‘subject’ is ongebruikelijk. Het is bij hem niet het kennende subject, maar dat wat ‘onderworpen’ is aan de wet (naar het Latijn, waarin sub- ‘onder’ betekent en -jectum ‘geworpen’). Het subjecte is dat wat onderworpen is, namelijk aan wetten en normen die voor de werkelijkheid gelden.

Waarom maakt Dooyeweerd het zo ingewikkeld? Anders dan vaak wordt gedacht richt de wetenschap zich volgens Dooyeweerd niet op de concrete dingen in de werkelijkheid, maar op verbanden en wetmatigheden die gelden voor de werkelijkheid. Deze verbanden en wetmatigheden behoren tot de ‘wetszijde’ van de werkelijkheid. Ze worden ontdekt in het proces van wetenschappelijke objectivering, abstractie en analyse. Die gedachte lijkt op het eerste gezicht helemaal niet zo revolutionair. Toch is ze dat wel, omdat wetenschappers sterk de neiging hebben om wat zij met hun theoretische termen aanduiden te houden voor de werkelijkheid zoals die ‘echt is’. Dooyeweerd is zeer principieel op dit punt: de wetenschap neemt niet de werkelijkheid zelf tot object, maar slechts een bepaald aspect daarvan en van dat aspect dan ook nog vooral de wetmatige kant.

KRITIEK OP DE GANGBARE KENTHEORIE

Dooyeweerds kritiek op de gangbare kennisleer wordt vanuit deze benadering begrijpelijk. De gangbare kentheorie is volgens hem ‘nivellerend’. Dat is ten eerste zo omdat het alledaagse kennen door kentheoretici wordt beschreven alsof het een vorm van wetenschappelijk kennen is. Het kritische onderscheid tussen object en Gegenstand wordt genegeerd, waardoor het concrete object (in de zin van Dooyeweerd) wordt behandeld alsof het een Gegenstand is (zie vorige paragraaf). De nivellering bestaat er ten tweede ook uit dat de rijke variatie en veelzijdigheid van onze ervaring van dingen in de concrete wereld wordt gereduceerd tot kennis van ‘het object’ (wat Dooyeweerd ‘Gegenstand’ noemt).

Deze nivellering heeft belangrijke gevolgen voor hoe we de alledaagse ervaring begrijpen. De concrete ervaring is in de kentheorie waar Dooyeweerd zich tegen richt niet langer veelzijdig, zintuiglijk, dynamisch, gelaagd en pluriform. De traditionele kentheorie heeft de neiging om ervaring te reduceren tot denkervaring, namelijk van te identificeren feiten in de wereld.

De traditionele kentheorie heeft ook gevolgen voor hoe we wetenschap begrijpen. Ze suggereert namelijk dat wetenschappelijke kennis over concrete dingen in de alledaagse werkelijkheid gaat. Dooyeweerd ontkent dit, zoals we zagen. Wetenschap begint met het objectiveren en abstraheren van aspecten van de concrete werkelijkheid. Deze aspecten worden vervolgens geanalyseerd als Gegenstände, dat wil zeggen als cognitieve artefacten (denkproducten) die de vorm aannemen van definities, abstracte concepten, modellen, formules, wetmatigheden, schema's, patronen en dergelijke. Er bestaat per definitie afstand tussen deze denkproducten en de alledaagse werkelijkheid.

Deze visie op wetenschap zou je kunnen opvatten als een vorm van anti-realisme of nominalisme. Nominalisme is de opvatting dat begrippen alleen in de geest van het kennende subject bestaan en niet betrekking hebben op iets dat echt bestaat in de werkelijkheid. Dooyeweerd heeft zich altijd tegen deze opvatting verzet. De auteurs van dit boek interpreteren zijn visie als pragmatisch en realistisch. Wetenschap kan het beste als een vorm van handelen en van interacteren met de wereld worden gezien. Daarbij wordt gebruikgemaakt van de bovengenoemde cognitieve artefacten. Met deze instrumenten trachten wetenschappers bepaalde aspecten van de werkelijkheid te 'ontsluiten'. Ontsluiten betekent in dit verband: verdiepend tot ontwikkeling brengen. De nadruk ligt in Dooyeweerds kentheorie dan op het (denkend en redenerend) ontsluiten van de werkelijkheid. Dat is anders dan in de meer traditionele kentheorie (verdieping 2.1) die zich richt op wat zich in de geest van de wetenschapper afspeelt. Dat doet de traditionele kentheorie door de vraag te stellen wat er nodig is om te kunnen claimen dat kennis zeker en gerechtvaardigd is ('justified true belief'). In die kentheorie is kennis een afbeelding van de werkelijkheid en huist ze ergens in de menselijke geest. Voor Dooyeweerd zijn theorieën, formules, verklaringsmodellen en nieuwe concepten geen afbeeldingen in onze mentale ruimte, maar een soort gereedschap dat ons helpt om ons begripsvermogen te verdiepen en zo de werkelijkheid te ontsluiten.

Samenvattend, het wetenschappelijke kennen richt zich niet op feiten die los van de mens staan en die neutraal en objectief zouden zijn, maar op structuurbeginselen en wetmatigheden (wetten en normen) die voor die werkelijkheid gelden. Ons wetenschappelijk kennen is een vorm van handelen naast allerlei andere vormen van handelen. Theoretisch kennen abstraheert bepaalde aspecten uit een groter geheel en leidt door analyse tot verdieping. Theoretisch kennen is daarom niet een neutraal registreren van een objectieve feitelijkheid, maar richt zich op de structuren en de wetmatigheden die voor de werkelijkheid gelden.

2.1 AFBEELDINGSTHEORIE EN DE KRITIEK DAAROP

Een veelgehoorde opvatting over het kenproces is dat de mens als subject zich met zijn cognitieve vermogens richt op de werkelijkheid, daarin bepaalde verschijnselen identificeert en die verschijnselen vervolgens in de vorm van representaties (een soort afbeeldingen) opslaat in het eigen bewustzijn en ze daar bewerkt. Volgens deze zogenoemde afbeeldingstheorie richt de wetenschapper zich met zijn kenvermogens op de werkelijkheid, die vervolgens tot object wordt gemaakt ('geobjectiveerd'). Allerlei externe en persoonsgebonden invloeden worden daarbij zoveel als mogelijk uitgeschakeld. Die geobjectiveerde werkelijkheid wordt vervolgens naar binnen gehaald en omgevormd tot een representatie (afbeelding) van de werkelijkheid. Er vinden dus twee transformaties plaats: die van de werkelijkheid tot iets wat identificeerbaar is voor de wetenschap en van dit geobjectiveerde stukje werkelijkheid naar een bewerkbare representatie in de menselijke geest. Dit beeld van het menselijke kennen wordt sterk bekritiseerd in allerlei hedendaagse stromingen in de filosofie, zoals fenomenologie, constructivisme, pragmatisme en enactivisme. Dooyeweerd's visie op wetenschappelijke kennis is een van de vroegste vormen van kritiek op de afbeeldingstheorie.

Met deze gedachtegang levert Dooyeweerd kritiek op de toen gangbare opvatting dat het wetenschappelijke kennen begrepen moet worden in termen van de subject-object verhouding, waarbij het subject de eigen betrokkenheid uitschakelt en het object reduceert tot iets dat feitelijk en vaststelbaar is, en wel zodanig dat je er met methoden en technieken vat op kunt krijgen.

WAARHEID EN WERKELIJKHEID IN VIER PERSPECTIEVEN

Uiteindelijk heeft Dooyeweerd zijn kentheorie ingeweven in een ingenieuze theorie over waarheid. In die theorie gaat het niet alleen over wetenschappelijke kennis, maar ook over kennen in een bredere zin van het woord. De kern van wat Dooye-

weerd zegt is dat er fundamenteel verschillende vormen van kennen bestaan en dat die vormen van kennen nauw aansluiten bij hoe wij als mensen verankerd zijn in en aansluiten bij de werkelijkheid. Hier zien we een verdere uitwerking van de gedachte dat het menselijk kennen is ingebed in relaties tussen mensen en de werkelijkheid waarin zij leven.

Waarheid is een multidimensionaal, perspectivisch begrip. Elk perspectief past bij een bepaalde vorm van je instellen op de werkelijkheid en is gebonden aan een horizon. Al het ervaren en kennen heeft een grens. Hoe die grens loopt hangt af van de manier van ervaren en kennen. Alle perspectieven bij elkaar leiden tot een rijk palet van manieren van ervaren en kennen. De verschillende manieren van kennen veronderstellen elkaar. Tegelijk zijn ze zo verschillend dat je ze niet tot elkaar kunt herleiden.

Er is dus niet zoiets als een allesomvattende kennis van het geheel van de werkelijkheid. Kennis is altijd gedeeltelijk, omdat ze wordt bepaald door het gekozen perspectief, de wijze waarop je je instelt en afstemt op de werkelijkheid. Zo wordt opnieuw begrijpelijk waarom Dooyeweerd zich verzet tegen de klassieke metafysica. Volgens hem wordt deze bepaald door de gedachte dat je de essentie of het geheel van de werkelijkheid theoretisch kunt vatten. Dat is niet het geval. Het geheel is een voorwaarde voor alle kennen. Het is voorondersteld, het is nooit het product van ons kennen. Het theoretische kennen richt zich op (wetmatige) structuren, niet op onveranderlijke essenties (metafysica).

Dooyeweerd onderscheidt vier fundamentele perspectieven of manieren van ervaren ingesteld zijn op de werkelijkheid (figuur 2.4). Elk perspectief is gebonden aan een bepaalde horizon, dat wil zeggen een bepaald perspectief op de werkelijkheid. Deze perspectieven worden gedragen door een bepaalde intuïtie. Die intuïtie vloeit voort uit ons ingebed zijn in de werkelijkheid.

Het perspectief van de alledaagse ervaring gaat gepaard met de intuïtie van individualiteit. Elk ding, levend wezen of proces is uniek en verandert voortdurend. Het is vanwege deze uniciteit en veranderlijkheid dat onze alledaagse ervaring telkens anders is. Dooyeweerd duidt deze veranderlijkheid aan met de term 'plastisch' en spreekt daarom van de 'horizon van plastische ervaring'.

Het wetenschappelijke kennen richt zich op de orde in en de wetmatigheden van die veranderende werkelijkheid. Dit kennen berust op het vermogen om wetmatige verbanden te onderscheiden en sluit aan bij de intuïtie van *verscheidenheid*. Dooyeweerd doelt hier op modale verscheidenheid, dat wil zeggen verscheidenheid tussen wijzen van functioneren of wijzen van bestaan (hoofdstuk 4). Deze verscheidenheid ligt ver-

INDIVIDUALITEIT
ERVAREN

VERSCHEIDENHEID
ERVAREN

GEHEEL
ERVAREN

OORSPRONG
ERVAREN

VIER PERSPECTIEVEN OP DE WERKELIJKHEID

Figuur 2.4 Mensen ervaren en kennen de werkelijkheid op verschillende manieren. Daarom is er ook niet één waarheid, maar zijn er verschillende waarheden die afhankelijk zijn van de manier waarop we in de werkelijkheid staan. In de alledaagse ervaring (linksboven) ervaren we dingen en gebeurtenissen in hun uniciteit, veelzijdigheid en veranderlijkheid. In de wetenschappelijke ervaring (rechtsboven) richten we ons op de wetten en normen van bepaalde aspecten van die werkelijkheid, bijvoorbeeld het fysisch-chemische, economische of morele aspect. In de filosofische ervaring (linksonder) ervaren we de werkelijkheid als een geheel waarvan de belangrijkste kenmerken bepaald worden door onze levensbeschouwing. De cirkel in de figuur benadrukt de gedachte van het geheel. In de oorsprongservaring (rechtsonder) gaat het om de religieuze ervaring (religieus in de brede zin van het woord) van de Oorsprong van de werkelijkheid. De streep in deze figuur geeft aan dat er een grens is aan ons kennen van de transcendente Oorsprong.

ankerd in de structuur van de werkelijkheid. Wetenschappers ontdekken die structuur en die wetmatigheden als zij zich op de wetszijde van de werkelijkheid richten.

Het derde perspectief wordt gedragen door de intuïtie dat de werkelijkheid een geheel is. Deze intuïtie is een fundamentele vooronderstelling voor al ons kennen. We kunnen de werkelijkheid niet kennen zonder aan te nemen dat alles wat bestaat op een of andere wonderbaarlijke manier een geheel vormt. Als we dat niet doen, dan valt het fundament onder onze kennis weg. Dooyeweerd spreekt in dit verband – net als Kant en de neokantianen – van een transcendentale voorwaarde.

Ten slotte is er een perspectief dat wordt bepaald door de intuïtie dat de werkelijkheid een oorsprong heeft. Deze oorsprong is transcendent, ze ligt aan gene zijde van de voor ons kenbare werkelijkheid. Deze intuïtie verwijst naar de religieuze horizon van onze ervaring. Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, verwijst al het bestaande naar een Oorsprong en drukt die Oorsprong zich uit in al wat bestaat. Het zijn van de werkelijkheid als zin berust op de afhankelijkheid van de Oorsprong.

Waarheid heeft dus een multidimensionaal, perspectivisch karakter. Elk perspectief is de uitdrukking van een fundamentele intuïtie die gebonden is aan een bepaalde manier van je instellen op de werkelijkheid. In totaal zijn er vier van zulke intuïties; die van individualiteit (in de alledaagse ervaring), van verscheidenheid (als je je als wetenschapper richt op de wetszijde van de werkelijkheid), van een diepere eenheid (als je je filosofisch instelt op de werkelijkheid als geheel), en van oorsprong (als je je religieus laat doordringen van het zinkarakter van de werkelijkheid). De werkelijkheid is uniek en veranderlijk en getuigt tegelijk van ordelijke verscheidenheid. Ze vertoont bovendien een diepere eenheid. Deze eenheid rust niet in zichzelf, maar verwijst naar een Oorsprong (verdieping 2.2).

Dooyeweerd is zoals uit het bovenstaande blijkt allerminst een doorsnee filosoof. Het gaat hem, als het over het menselijk kennen gaat, niet om kennis als representatie van de werkelijkheid of als product van je technische of intellectuele verbeelding; een product dat je vervolgens naar believen kunt toepassen of op de werkelijkheid projecteren. Kennis berust op een verdieping van de relatie met het gekende object; een verdieping die zowel iets bij de persoon zelf als in het object 'ontsluit'. In het kennen word je zelf verrijkt en ga je tegelijk meer zien. Hoe dat gebeurt hangt af van hoe je je instelt op de werkelijkheid. Dat zich-instellen-op of het ingesteld-zijn-op duidt Dooyeweerd aan met termen als horizon en perspectief. Van de belangrijkste manieren van 'je instellen' geldt dat ze uitdrukking geven aan een bepaalde fundamentele intuïtie.

2.2 OORSPRONG

Oorsprong is het filosofische woord waarmee Dooyeweerd duidt op God of een afgod. Hij spreekt van de ware of een vermeende oorsprong van zin. De kern van wat Dooyeweerd zegt, is dat niet alleen de mens, maar in feite heel de werkelijkheid iets van deze Oorsprong uitdrukt en tegelijk in al haar vezels naar die Oorsprong verwijst. Deze gedachte duidt op een geweldige kosmische dynamiek. Alles is uit en door en tot God, hoorden we Dooyeweerd (met Paulus) zeggen in het vorige hoofdstuk. Die oorsprongsdynamiek leidt ertoe dat het onmogelijk is om niet te antwoorden op God, dat wil zeggen, te doen alsof er geen relatie bestaat tot de Oorsprong. Ieder mens kent de intuïtie 'verantwoordelijk' te zijn en te worden gehouden. Die verantwoordelijkheid heeft iets onherleidbaars, ze duidt op de relatie met de Oorsprong. Zelfs als mensen die intuïtie onderdrukken staan ze in deze relatie en antwoorden ze daarop: ze geven in hun doen en laten er uiting aan.

WAARDERING EN KRITIEK

Dooyeweerds visie op kennis en op waarheid is origineel, maar is niet onweersproken gebleven. Wordt het contrast tussen wetenschappelijke kennis en alledaagse ervaring door Dooyeweerd niet te groot gemaakt? Is kenmerkend voor onze tijd niet juist dat de alledaagse ervaring doorspekt is geraakt van allerlei wetenschappelijke termen en inzichten? Dit zijn terechte vragen. Langs allerlei wegen (school, pers, sociale media, televisie, podcasts) zijn popularisering van wetenschappelijk inzicht deel gaan uitmaken van ons alledaagse kennen. Onze kijk op de werkelijkheid wordt daar uiteraard door beïnvloed. Maar het is de vraag of dit de betekenis en het karakter van de alledaagse ervaring aantast. De nieuwverworven kennis wordt vertaald naar ons eigen leven en gaat zo deel uitmaken van onze alledaagse ervaring. Deze ervaring vertoont vervolgens weer op even mysterieuze wijze samenhang én verscheidenheid. De veronderstelling dat wetenschappelijke kennis

zo is doorgedrongen in onze leefwereld dat het onderscheid tussen wetenschappelijke en alledaagse kennis wordt uitgewist, lijkt dus niet houdbaar. Natuurlijk beïnvloeden wetenschappelijke inzichten onze kijk op de werkelijkheid, maar dat betekent niet dat ze het karakter van de alledaagse ervaring fundamenteel veranderen.

Een ander punt betreft Dooyeweerds typering van de alledaagse ervaring als ‘naïef’. Dat lijkt, zeker in onze tijd, een nogal romantische voorstelling van zaken, alsof de alledaagse ervaring ongerept is en niet vatbaar voor kortzichtigheid, bedrog en misleiding. Het gaat hier om een uiterst actueel punt. In tijden van nepnieuws en allerlei andere vormen van misleiding wordt onze aandacht in hoge mate gemanipuleerd en gestuurd door reclame, propaganda, sociale media en hun algoritmes. Onze ervaring is allerminst naïef. We moeten in feite de allergrootste moeite doen om onze aandacht nog enigszins te vrijwaren van onbewuste beïnvloeding. Het gaat daarbij om onze vrijheid van denken en handelen. Manipulatieve sturing van onze aandacht bedreigt ook intuïties over waarheid en de menselijke ervaring die bij Dooyeweerd zo centraal staan. Toch zou Dooyeweerd dit alles vermoedelijk niet ontkennen. Hij zou benadrukken dat ook voor-theoretische voorstellingen (vooronderstellingen die aan het denken voorafgaan) en intuïties kritisch bevraagd kunnen en moeten worden aan de hand van fundamentele noties als eenheid, verscheidenheid, samenhang, zin en oorsprong. In onze tijd zou hij vermoedelijk meer nadruk leggen op het feit dat het gaat om een zoektocht die we samen uitvoeren.

Ten slotte merken we op dat de stap van de objectivering al een abstractie impliceert. Het object van onderzoek wordt los geprepareerd uit de samenhang met andere objecten of dingen. Deze vorm van abstractie blijft bij Dooyeweerd onderbelicht.

VANDAAG: PRAKTIJEN EN REDUCTIONISME

Wat aantrekkelijk is aan Dooyeweerds benadering is de praktische toepasbaarheid en hedendaagse relevantie ervan. Dat ligt misschien op het eerste gezicht niet zo voor de hand en we moeten daarvoor inderdaad wel wat door Dooyeweerds ietwat eigenzinnige terminologie heen kijken. Praktisch en relevant is dat Dooyeweerd het verwerven van kennis als een vorm van handelen ziet en dat kennis niet iets op zich is, maar betekenis krijgt afhankelijk van de vraag, de context en het soort interactie waarin die kennis een rol speelt. Kennis wordt vaak gelijkgesteld met wat je in een boek leest of wat een docent je vertelt. Dooyeweerd zou zeggen dat woorden en tek-

sten, of ze nu geschreven zijn of worden uitgesproken, pas betekenis krijgen in een interactie. Zonder die interactie zijn ze onbepaald, ofwel artefacten zonder betekenis. Dit is een uiterst belangrijk punt in de huidige discussie over ‘translatie’, het vertalen van wetenschappelijke kennis naar professionele en andere praktijken. Kennis die onder wetenschappers vanzelfsprekend is, blijkt buiten de wetenschap opeens helemaal niet zo duidelijk te zijn en allerlei vragen op te roepen. Dat kwam scherp naar voren in het begin van de coronacrisis. In de beginfase ontwikkelde de wetenschappelijke kennis zich heel snel waardoor inzichten van enkele weken daarvoor niet meer relevant waren. Het brede publiek kon hier minder goed mee omgaan.

Wat betreft de complexiteit van het verschijnsel ‘kennis’ biedt Dooyeweerds systematische filosofie ook allerlei aanknopingspunten. Zo kun je de verschillende betekenissen van een bepaald concept verduidelijken door een analyse van de praktijk waarin je het betreffende begrip toepast. In de fysica is zwaartekracht een fundamenteel fysisch begrip, een van de vier fundamentele krachten in de natuur. De betekenis van de term is vastgelegd in bepaalde theorieën. Zwaartekracht wordt bepaald door de aantrekkingskracht tussen voorwerpen. Deze kracht is te berekenen met bepaalde formules. Als ik in de lift sta, ervaar ik de zwaartekracht anders: ik voel haar; omhoog voel ik mijzelf zwaarder, naar beneden lichter. Dat lichter en zwaarder voelen heeft te maken met mijn bewegingsrichting en snelheid ten opzichte van de aarde die mij aantrekt. Twee contexten – wetenschap en dagelijkse ervaring –, hetzelfde fysische begrip, met verschillende ervaringen en betekenissen.

Een van de belangrijkste consequenties van Dooyeweerds denken is dat theoretisch denken altijd secundair is en nooit de alledaagse ervaring kan vervangen. Dit is uiterst belangrijk in een tijd van sciëntisme en reductionisme. Sciëntisme – het verabsoluteren van wetenschap – is de opvatting dat alleen de wetenschap kan bepalen wat waar is en wat bestaat. Reductionisme houdt in dat iets (bijvoorbeeld het gevoel dat het strijkijzer heet is) niets anders is dan de snelheid van bewegen van moleculen. Wetenschappelijk kennen is per definitie reducerend. Door objectivering, abstractie en analyse wordt het object (de Gegenstand) ingesnoerd, gereduceerd tot dat wat methodisch, statistisch en/of in logische zin kan worden bewerkt. In dat proces raak je veel van het betreffende verschijnsel kwijt: de individualiteit ervan, de aspecten waar geen aandacht aan wordt besteed, de inbedding in en samenhang met het grotere geheel.

3

GRONDMOTIEVEN

INTRO

Is het mogelijk om wetenschap en filosofie op een neutrale wijze uit te oefenen? Kun je als wetenschapper of filosoof zonder wereldbeschouwing, ideologie of religie je werk doen? Abraham Kuyper meent van niet. Hij is van oordeel dat elke wetenschapper of filosoof iets gelooft en dat dat 'iets' van grote invloed is op haar of zijn denken. Herman Dooyeweerd is het hiermee eens en werkt dit idee uit in zijn leer van de grondmotieven.

PROBLEEM: HET SOEVEREINITEITSPROBLEEM

Het probleem dat Dooyeweerd wil oplossen is hoe Gods soevereiniteit gestalte krijgt in het dagelijkse leven. Wat bedoelt hij daarmee? Wat is de relatie tussen God en de schepping? Onder 'soevereiniteit' verstaat hij de erkenning van de heerschappij van God op alle gebieden van het leven. Hij constateert dat deze heerschappij niet langer door iedereen wordt erkend of consequent doorvertaald naar politiek en samenleving. Maar als God heer en meester is over de schepping, dan bestaat er niets 'los' van deze relatie van 'heer zijn'. Moet dit dan niet de grondslag van het denken over de relatie tussen God en het geschapene zijn? Wat betekent deze goddelijke soevereiniteit voor de roeping van de mens op de verschillende terreinen van samenleving en wetenschap? En hoe verhouden verschillende delen van de werkelijkheid zich dan ten opzichte van elkaar? Dooyeweerd wilde doordenken wat de soevereiniteit van God voor consequenties heeft voor de verhouding tussen kerk, staat en samenleving. En vervolgens ook wat de soevereiniteit van God impliceert voor de

verschillende wetenschappen, zoals de wiskunde, de natuurkunde, de economie, de juridische wetenschappen, de ethiek en de filosofie.

CONTEXT: HET VUUR DAT IN ONS BRANDT

Abraham Kuyper (1837-1920) heeft de uitgangspunten van zijn denken mooi verwoord in de rede die hij op 20 oktober 1880 hield bij de opening van de Vrije Universiteit in Amsterdam. In deze rede stelt hij zichzelf de vraag waarom er een christelijke universiteit in Nederland moet zijn. Voor de beantwoording van deze vraag grijpt hij terug op de reformator Johannes Calvijn (1509-1564) die in zijn denken de soevereiniteit van God op de voorgrond zette. Kuyper benadrukt dat Jezus Christus aanspraak maakt op ‘alle macht in de hemel en op aarde’. Deze soevereiniteit werd en wordt alleen niet algemeen erkend. Hij en zijn medeoprichters wisten zich geroepen en voortgedreven door de stem van Christus: ‘Het vuur bleef ons in de beenderen gloeien. Er was een Machtiger dan wij, die ons dreef en aanprikkelde. We konden niet rusten blijven. Onzes ondanks moesten we voort’ (Kuyper, 1880, p. 36).

Kuyper was er diep van overtuigd dat niet alleen hijzelf, maar elk mens gedreven wordt door bepaalde overtuigingen of standpunten. Dat geldt dus ook voor wetenschappers. Sterker nog, hij was van mening dat je zonder geloof in bepaalde uitgangspunten geen wetenschap kunt bedrijven. Tegenover liberalen en anderen die beweren dat wetenschap neutraal kan en moet zijn komt hij tot de radicale conclusie, ‘de mens die niets gelooft, bestaat niet’ (Kuyper, 1880, pp. 31-32). Daarom was het ook zo belangrijk dat er een plaats zou komen waar wetenschap werd bedreven op basis van het uitgangspunt dat Christus Heer is over de hele werkelijkheid.

De geest van Kuyper vinden we al terug in het denken van de jonge Dooyeweerd. In zijn studententijd schreef hij meerdere artikelen over kunst waarin hij stelt dat kunst ook gedreven moet worden door de eer van God en dat de soevereiniteit van Christus centraal zou moeten staan. In dezelfde tijd schrijft hij een artikel over christelijke studentenverenigingen waarin hij het belang van levensbeschouwingen benadrukt. Hij zegt: ‘Want alles wordt belicht van binnenuit, de gansche wereld door het vuur, dat in ons brandt’ (Verburg, 1989, p. 24).

In mei 1922 solliciteert Herman Dooyeweerd naar de functie van directeur van de Kuyperstichting, het wetenschappelijk bureau van de Anti-Revolutionaire Partij, een christelijke partij die in 1879 door Abraham Kuyper was opgericht. Hij is dan 27

jaar oud. In zijn sollicitatiebrief stelt hij dat het wetenschappelijke bureau zich moet laten leiden door de uitgangspunten van Kuyper en dat het noodzakelijk is om het ‘sovereiniteitsprobleem aan een diepgaand onderzoek te onderwerpen’ (Verburg, 1989, p. 44). In oktober van hetzelfde jaar begint hij zijn werk als directeur.

KERN: DE REDE IS NIET AUTONOOM

De kern van het denken van Dooyeweerd kunnen we samenvatten met de woorden ‘de rede is niet autonoom’. Dooyeweerd heeft zich sterk verzet tegen de gedachte dat de rede – dat wil zeggen: het verstand, het menselijk kennen en in het bijzonder het wetenschappelijk kennen – onafhankelijk is. Onafhankelijkheid wil zeggen, dat de rede zelf kan bepalen hoe over allerlei vraagstukken gedacht moet worden. Dooyeweerd wijst deze visie af. Hij maakt aannemelijk dat levensbeschouwing altijd een rol speelt. Sterker nog: levensbeschouwing bepaalt in hoge mate hoe we denken en handelen. Deze gedachte vinden we al terug in het eerste advies dat Dooyeweerd in 1923 voor het wetenschappelijke bureau schrijft:

In de leuze van het Calvinisme: de erkenning van Gods soevereiniteit op alle terrein des levens, schuilt een diep wijsgeerige zin; zij gaat uit van de eenig juiste grondgedachte, dat het verschil in levens- en wereldbeschouwing onvoorwaardelijk bepalend moet zijn voor denken en handelen beide en dat er nergens een neutrale zone valt aan te wijzen, waarbinnen geloof en ongeloof elkander de hand kunnen reiken. (Verburg, 1989, p. 48)

In zijn levenswerk *De Wijsbegeerte der Wetsidee* (1935) schrijft Dooyeweerd dat denken niet neutraal is. Hij vertelt hoe hij zelf geprobeerd heeft om een verband te vinden tussen het christelijk geloof waarin de soevereiniteit van God centraal staat en de wijsbegeerte waarin de autonomie van de rede centraal staat. Hij geeft het eerlijk toe: al mijn pogingen zijn mislukt. Het ‘grote keerpunt in mijn denken,’ zo schrijft Dooyeweerd, was de ‘ontdekking van den religieuzen wortel van het denken zelve’ (Dooyeweerd, *WdW*, I, p. v). Met andere woorden, elke wijsbegeerte en elke wetenschappelijke theorie gaat uit van een bepaald geloofsstandpunt en houdt daarmee een religieuze keuze in. Dat kun je nooit voorkomen. Sterker nog, zo’n standpunt en zo’n keuze zijn nodig om zinnig na te kunnen denken over de werkelijkheid.

UITWERKING: VIER GRONDMOTIEVEN

Hoe kun je dit soort religieuze keuzes opsporen? Het antwoord van Dooyeweerd op deze vraag luidt: door te onderzoeken hoe bepaalde wetenschappelijke en wijsgerige vragen beantwoord worden. Het gaat dan om vragen als de zin van ons leven, de orde in de werkelijkheid en de manier waarop we kennis verwerven.

Het geheel van zo'n religieuze keuze vat Dooyeweerd samen in het woord 'grondmotief'. In dit woord komen twee betekenissen samen. Als eerste gaat het om de radicale drijfveer die werkt in het hart van de mens. Het gaat om bezieling, passie en betrokkenheid: 'het vuur dat in ons brandt'. Daarnaast gaat het om het geheel van de fundamentele overtuigingen ('grond'): beginselen, uitgangspunten en principes. In de visie van Dooyeweerd gaat het bij een grondmotief niet om een persoonlijk gevoel of een motief van een individu, maar om de geest van de tijd zoals die tot uiting komt in wetenschap, cultuur en samenleving. In de geschiedenis van de westerse cultuur onderscheidt Dooyeweerd vier grondmotieven: het Griekse, christelijke, rooms-katholieke en humanistische.

HET GRIEKSE GRONDMOTIEF: VORM-MATERIE

Het Griekse denken wordt in de visie van Dooyeweerd gedreven en bepaald door twee polen. De ene pool is die van de vorm en de andere pool die van de materie (figuur 3.1). Tussen deze twee polen bestaat een spanning, een conflict.

We beginnen met de pool van de materie. Deze vinden we terug in de oude natuurgodsdiensten die gekenmerkt werden door het geloof in een goddelijke levensstroom waarin de materie dominant is. In de kringloop van deze stroom ontstaan steeds weer nieuwe vormen van planten, dieren en mensen. Maar deze nieuwe vormen komen tot rijping en gaan weer ten onder. Alles wat een eigen vorm heeft is gedoemd om ten onder te gaan. Wat over blijft is duistere materie die beheerst wordt door het blinde en onberekenbare lot. In deze natuurreligies zijn de goden vloeiend en onzichtbaar. Zij hebben geen vaste vorm of eigen identiteit.

De pool van de vorm vinden we terug in de nieuwe religie van de olympische godenwereld – de officiële godsdienst van de Griekse polis of stadstaat. De nieuwe religie werd gekenmerkt door vorm, maat en harmonie. De nieuwe goden waren 'onttrokken' aan de kringloop van de goddelijke levensstroom. Zij hadden een eigen vorm en identiteit. Zo was Apollo de god van de kunsten en de wetenschappen en Dionysius de god van de wijn en de menselijke beschaving. De goden waren de

Figuur 3.1 Er is een spanning tussen de oude natuurgodsdiensten en de nieuwe religies. De figuur verbeeldt deze spanning: de natuurgodsdiensten met de donkere en mysterieuze levensstroom en zijn onbeheersbare lot (materie: grijze bewegende cirkels) versus de nieuwe religie waarin de goden zich aan de levensstroom onttrekken en de werkelijkheid vormgeven (vorm: tempel van de goden).

VORM | MATERIE

cultuurmachten die op de berg Olympus troonden en op aarde in volmaakt harmonieuze tempels konden worden aanbeden.

Dooyeweerd stelt dat de nieuwe religie geprobeerd heeft om de oude natuurreligies in zich op te nemen, maar de spanning tussen de duistere materie en de hemelse vormen bleef bestaan. We zien die spanning bijvoorbeeld als het gaat over de dood. In de oude natuurreligies is de dood een duister en onberekenbaar lot. In de nieuwe religie hebben de goden een onsterfelijke individuele vorm en hebben zij de macht om de materie in alle vrijheid vorm te geven. Maar vervolgens blijkt dat ze geen macht over het noodlot van stervelingen hebben. Met andere woorden, de werelden van de duistere levensstroom en de vormende macht van de goden zijn niet goed met elkaar verbonden. Deze spanning bleef het Griekse denken beheersen en bleek uiteindelijk onoplosbaar.

HET CHRISTELIJKE GRONDMOTIEF: SCHEPPING, ZONDEVAL EN VERLOSSING

Dooyeweerd onderscheidt als tweede het christelijke grondmotief dat hij beschrijft met de woorden 'schepping, zondeval en verlossing' (figuur 3.2). Dooyeweerd ziet in dit motief een radicale breuk met het Griekse denken.

SCHEPPING

ZONDEVAL

VERLOSSING

Figuur 3.2 Dooyeweerd vat het christelijk geloof samen in drie woorden: schepping (harmonie), zondeval (breuk tussen mensen onderling, God en mens, en mens en rest van de schepping) en verlossing (kruis brengt vernieuwing van de gebroken relaties, maar sporen van de zondeval blijven zichtbaar). Deze samenvatting is een belijdenis: hij spreekt daarin de Bijbel na.

Deze breuk komt als eerste tot uitdrukking in het eerste woord van dit motief: ‘schepping’. In het christelijke denken is er geen sprake van duistere materie die door goden vorm wordt gegeven. Er is ook geen sprake van een blind en onberekenbaar lot. En er is al helemaal geen sprake van goden die over de rug van mensen hun onderlinge vetes uitvechten. In de Bijbel daarentegen wordt God getekend als de Schepper van de hemel en de aarde. Hij schiep een ordelijke wereld. Hij schiep de materie, de zon, de maan, de vogels, de vissen, de planten, de dieren en de mensen. Hij heeft de mens geschapen naar Zijn beeld.

Het tweede woord van dit motief – ‘zondeval’ – introduceert volgens Dooyeweerd ook een nieuwe gedachte. In het Griekse denken vinden we een strijd tussen de pool van de materie (met haar blinde en onberekenbare lot) en de pool van de vorm (met haar streven naar vorm en harmonie). Deze strijd komt onder andere tot uiting in het leven van de mens waarin de zinnelijke begeerten van het lichaam (materie) en de leiding van de rede (vorm) om de voorrang strijden. In het Bijbelse denken vindt het kwaad daarentegen zijn oorsprong in de mens zelf. God had de mens naar Zijn beeld geschapen. God gaf hem en haar alle gaven en mogelijkheden om Hem op aarde te representeren. Toch koos de mens ervoor om op een gegeven ogenblik zich

van God af te keren en zijn of haar eigen weg te gaan: de zondeval. Met deze keuze kreeg het kwaad vrij spel in het denken en doen van de mens.

Het laatste woord van dit motief – ‘verlossing’ – geeft hoop. Het Griekse denken biedt uiteindelijk geen perspectief, zo oordeelt Dooyeweerd. Het kwaad dat inherent is aan de pool van de materie blijft bestaan en de rede blijft vaak machteloos tegen het blinde lot. Daar staat tegenover dat de Bijbel hoop biedt in de vorm van een persoon: Jezus Christus. Die verlossing kent meerdere aspecten. Allereerst heeft het betrekking op het wegnemen van de schuld die ontstaat door al het kwaad wat de mens doet. Als tweede slaat het op de vernieuwing van de mens door de Heilige Geest. Deze vernieuwing grijpt aan waar de zonde vrij spel kreeg: namelijk in het hart van de mens. Ten slotte, de verlossing omvat ook de hele schepping. Dooyeweerd noemt Christus de ‘nieuwen wortel der schepping’ en ‘nieuwe wortel der herboren schepping’ (Dooyeweerd, *WdW*, II, pp. 27, 30).

Dooyeweerd is van mening dat het christelijke grondmotief geen inherente spanning kent. De reden daarvoor ligt in de visie op de werkelijkheid als schepping van God: God heeft zijn wetten en normen in de werkelijkheid gelegd, daarom is er eenheid en orde in te herkennen. Delen van die schepping moeten dus niet verabsoluteerd worden ten koste van andere delen. De zondeval laat zien dat de mens zelf zich heeft onttrokken aan die goddelijke ordening. De verlossing biedt een weg terug naar die ordening en daarmee naar het erkennen van Gods soevereiniteit. Op de claim dat het christelijke grondmotief geen inherente spanning kent, komen we in de paragraaf ‘Waardering en kritiek’ terug.

HET ROOMS-KATHOLIEKE GRONDMOTIEF: NATUUR EN GENADE

Het derde grondmotief dat Dooyeweerd onderscheidt is het rooms-katholieke motief van ‘natuur en genade’ (figuur 3.3). In de visie van Dooyeweerd komt dit grondmotief scherp naar voren in de filosofie van Thomas van Aquino. Deze probeerde om het Griekse en christelijke denken te integreren. Centraal in het denken van Aquino staat de gedachte dat God de werkelijkheid heeft geschapen als ‘materie’ en ‘vorm’. De materie komt naar voren in de mens als natuurlijk wezen dat bestaat uit een lichaam en een redelijke ziel. De vorm komt naar voren in het bovennatuurlijke vermogen van de mens waardoor hij in overeenstemming met de bedoeling van de Schepper kan denken en handelen. In deze visie is er geen tegenstelling tussen rede en geloof: de rede (natuur) richt zich op het terrein van de filosofie en het geloof (genade) op het terrein van de religie.

NATUUR | GENADE

Figuur 3.3 Er is een spanning tussen het motief van de natuur (de figuur links in het plaatje) en het motief van de genade (de figuur rechts in het plaatje). Deze spanning ontstaat, omdat natuur (verbeeld als gedachten die uit het brein voortkomen) en genade (verbeeld als aureool) niet integraal worden doordacht. De spanning is subtiel verbeeld in de twee figuren die een andere kant opkijken en in een hiërarchische verhouding staan: het geloof (genade) bouwt voort op de rede (natuur), maar is daar volgens Dooyeweerd onvoldoende mee verbonden.

Dooyeweerd is van mening dat ook het grondmotief van natuur en genade een inherente spanning in zich draagt. De beide ‘polen’ zijn ten diepste niet met elkaar verbonden. Er is sprake van een dualistische visie waarbinnen twee elementen worden verabsoluteerd. Nu eens zal de ene pool dominant zijn en dan weer de andere, en dat is in tegenspraak met Gods geordende scheppingswerk.

HET HUMANISTISCHE GRONDMOTIEF: NATUUR EN VRIJHEID

Het laatste grondmotief is het humanistische motief van ‘natuur en vrijheid’ (figuur 3.4). Dit grondmotief vindt zijn oorsprong in de renaissance: de periode waarin de ‘wedergeboorte’ van de mens centraal stond. Het ideaal was een ‘nieuwe mens’ die zich veelzijdig zou ontwikkelen tot een universele mens. In deze stroming kwam de mens steeds meer in het middelpunt te staan. De gedachte dat God, Bijbel of de kerk iets te zeggen zou hebben over mens en cultuur, kunst en wetenschap, en politiek en samenleving kwam steeds meer onder druk te staan.

De idee van de nieuwe mens komt scherp naar voren in het boek *Rede over de menselijke waardigheid* (1486) van Pico della Mirandola. Hierin lezen we dat God tot Adam

Figuur 3.4 Deze figuur is geïnspireerd op het vrijheidsbeeld in New York. De humanistische mens draagt een fakkel die haar vrijheid symboliseert, maar deze is ook een bijl, die symbool staat voor de techniek die de mens gebruikt om de natuur (de boom aan de linkerkant) te beheersen. Dan blijkt dat die beheerste natuur zich ontwikkelt tot een draak die zich tegen de mens keert en de mens van zijn macht en vrijheid (kroon) berooft.

NATUUR | VRIJHEID

zegt dat hij midden in de wereld is gezet en dat hij als een vrij en soeverein kunstenaar zichzelf mag vormgeven. In andere woorden, dat je zelf als mens bepaalt wie je bent, hoe je denkt en hoe je handelt. Die nieuwe mens treedt de natuur dan ook met een heel andere houding tegemoet: als iemand die natuurkrachten kan beteugelen en in vrijheid op het ‘speelveld van de natuur’ kan leven.

Dooyeweerd laat zien dat er een spanning is tussen de polen ‘natuur’ en ‘vrijheid’. Vanuit de pool ‘natuur’ is het van belang om de werkelijkheid om ons heen zo goed mogelijk te beheersen. Zo kunnen we door middel van wetenschap en technologie de natuur steeds meer in de greep krijgen. Denk bijvoorbeeld aan de ontwikkelingen in de medische wetenschap, de landbouw en de voedseltechnologie. Maar die beheersing van de werkelijkheid kan zover gaan dat ze een bedreiging vormt voor onze vrijheid. We geven twee voorbeelden.

Een eerste voorbeeld gaat over veiligheid in onze dorpen en steden. Op veel plaatsen hangen camera’s die de politie de mogelijkheid geven om ongewenst gedrag te bestrijden en zo de veiligheid van de burgers te vergroten. Maar tegelijkertijd leggen die camera’s ook vast wanneer iemand waar is geweest. Dit soort gegevens kan – zeker in combinatie met ‘big data’ – een bedreiging vormen voor de vrijheid van de mens. Immers, andere mensen kunnen ongewild een kijkje nemen in jouw leven. In de visie van Dooyeweerd kan het humanisme de spanning tussen natuur en vrijheid niet oplossen. De reden is dat in deze traditie vrijheid als onbegrensd wordt

gezien en dat de realisatie van een onbegrensde vrijheid vraagt om een onbegrensde beheersing van de leefomgeving die op haar beurt leidt tot een bedreiging van de vrijheid van de mens.

Een tweede voorbeeld betreft het gebruik van fossiele brandstoffen. De vrijheid van de westerse burger is gebaseerd op de brede inzet van technologie om fossiele brandstoffen te kunnen winnen en voor gebruik geschikt te maken. Deze brede inzet blijkt echter een bedreiging voor de vrijheid van de westerse mens te zijn door de veranderingen in het klimaat.

Samenvattend, het humanistische grondmotief heeft, net als het Griekse en rooms-katholieke, volgens Dooyeweerd een dualistisch karakter dat leidt tot onverzoenbare conflicten.

VERDIEPING

3.1 FERRY OVER DRIE BREUKLIJNEN

De Franse filosoof Luc Ferry biedt in zijn boek *Beginnen met filosofie. Met andere ogen kijken naar je leven* (2006) een waardevolle variant op Dooyeweerds leer van de grondmotieven. Ferry stelt, net als Dooyeweerd (hoofdstuk 1), fundamentele vragen over de werkelijkheid. Over de verscheidenheid, samenhang en eenheid daarvan. Over de mens en de ethiek van het samenleven. Over zin, heil en verlossing.

Om de geschiedenis van de westerse filosofie te begrijpen stelt Ferry drie vragen aan die geschiedenis. De eerste vraag gaat over het begrijpen van de wereld waarin we leven (theorie). Hoe ziet de wereld eruit: vijandig of vriendelijk, harmonisch of wanordelijk, geheimzinnig of begrijpelijk? En hoe kunnen we kennis over die wereld verwerven? De tweede vraag betreft het verlangen naar rechtvaardigheid (ethiek). Hoe moeten we ons op een rechtvaardige wijze ten opzichte van anderen gedragen? De laatste vraag richt zich op het zoeken naar het heil (wijsheid). In welke verhalen, overtuigingen en tradities vinden we wijsheid, verlossing, hoop en zin?

Uit het onderzoek van Ferry komt naar voren dat het Griekse, het christelijke, het moderne en het postmoderne denken fundamenteel verschillende antwoorden geven op de bovengenoemde drie vragen. De geschiedenis van de westerse filosofie – en daarmee de geschiedenis van de

Figuur 3.5 In deze figuur is de goddelijke orde in het Griekse denken verbeeld in de tempel en in de figuren die voor de tempel staan. De vrije mannelijke Griek heeft de macht (laurierkrans) en anderen, zoals slaven, vrouwen en barbaren (de kleine figuren), staan lager in de hiërarchie.

HET GRIEKSE DENKEN

westerse cultuur – wordt daarom gekenmerkt door drie breuklijnen. De eerste breuk is de overgang van het Griekse denken naar het christelijke denken, de tweede breuklijn van het christelijke naar het moderne denken en de derde breuklijn van het moderne naar het postmoderne denken.

Voor wat betreft het Griekse denken richt Ferry zich met name op het stoïcisme (figuur 3.5). Volgens deze school kunnen we de werkelijkheid zien als een levend organisme. Elk orgaan in dit organisme vervult een fraaie functie, bevindt zich op de juiste plaats en werkt met de andere organen op een harmonieuze manier samen. Deze onpersoonlijke, geordende structuur noemen stoïcijnen het ‘goddelijke’ of de ‘Logos’: ze stijgt boven de mens uit. In de visie van de stoïcijnen is deze kosmische orde rechtvaardig en goed. Daarom moet iedereen – vrijen en slaven, mannen en vrouwen, Grieken en barbaren – zijn of haar eigen positie in deze orde accepteren. In dit ‘accepteren’ van het leven zoals het is, is de ultieme wijsheid te vinden. Ook de dood moet worden geaccepteerd. Het uiteindelijke doel en heil voor een mens is deel te zijn van de goddelijke kosmos.

De opkomst van het christendom betekent een radicale breuk met het Griekse denken. Dat komt scherp naar voren in het denken over de werkelijkheid. Het goddelijke wordt niet langer gelijkgesteld met de kosmische orde, maar neemt de gedaante aan van een persoon: Jezus Christus

HET CHRISTELIJKE DENKEN

Figuur 3.6 Het kruis en de opstanding (lege graf) leggen de basis voor een nieuwe ethiek. De wet van de liefde staat centraal. Mensen zijn gelijk (figuren zijn even groot) en de mensheid vormt een eenheid (figuren kijken naar elkaar en omarmen elkaar).

(figuur 3.6). In dit verband wijst Ferry ook op de proloog van het evangelie van Johannes waarin wordt gesproken over de Logos. Het gevolg voor de ethiek is dat de natuurlijke orde als basis voor de ethiek wordt verworpen en vervangen door 'de wet van de liefde', die de gelijkheid van alle mensen als uitgangspunt heeft. De anonieme, onpersoonlijke eenwording met de kosmos maakt plaats voor een individuele verlossing en een persoonlijke opstanding.

Het ontstaan van de moderne filosofie – het tijdperk van het humanisme – leidt tot een tweede breuklijn in de geschiedenis van de westerse cultuur. Waar de Grieken en christenen nog uit een bron buiten zichzelf putten, verzet het moderne denken zich tegen elke bron buiten de mens (figuur 3.7). Het verwerpt de idee van de Griekse logos en stelt het gezag van God ter discussie. Wat betreft de werkelijkheid: orde in de werkelijkheid heeft geen goddelijke oorsprong, maar wordt door de mens aangebracht en is dus een menselijke constructie. Wat betreft de ethiek: die wordt niet gebaseerd op de goddelijke wet van de liefde, maar op de menselijke rede. Wat goed is moest goed zijn voor de hele mensheid. Wat betreft het heil: dat komt niet meer van 'boven' en strekt zich niet meer uit tot de eeuwigheid. Het heil realiseert de mens zelf, tijdens haar of zijn leven, door middel van de techniek, recht, wetenschap, kunst en economie.

We leven nu in een tijd die wel de laatmoderne of postmoderne tijd wordt genoemd. In de visie van Luc Ferry kun je het postmoderne den-

Figuur 3.7 In het moderne denken zijn alle mensen gelijk (figuren zijn even groot) en staat de menselijke rede centraal (gedachten die uit het brein voortkomen). Die menselijke rede ontwikkelt verschillende wetenschapsvelden en ligt zelf ten grondslag aan de orde in de werkelijkheid, de ethiek van het samenleven en het heil en de verlossing van de mens.

HET MODERNE DENKEN

ken omschrijven als een radicalisering van het moderne denken (figuur 3.8). Waar je in het moderne denken nog dacht in termen van de hele mensheid, staat in het postmoderne denken het individu centraal dat zijn lichaam, zijn leven, zijn ethiek en zijn heil zelf vormgeeft. Ferry plaatst de filosoof Friedrich Nietzsche aan de basis van het postmoderne denken. Nietzsche is van mening dat het moderne denken is blijven geloven in waarden die hoger zijn dan het leven zelf. Het gaat om waarden als gelijkheid, vrijheid, solidariteit, democratie, enzovoorts. Nietzsche presenteert zich als de filosoof 'met de hamer' die al deze moderne waarden – in zijn terminologie 'afgodsbeelden' – wil afbreken om ruimte te creëren voor de individuele mens. Er bestaat geen orde of harmonie in de werkelijkheid, maar er is sprake van een oneindige veelheid van krachten en driften die niet tot een eenheid te herleiden zijn en voortdurend met elkaar botsen. In de ethiek van Nietzsche staat de scheppende kracht van de individuele mens op de voorgrond met als doel om zijn leven groots en in vrijheid vorm te geven. Het heil denkt Nietzsche ook in termen van een intens, verheven en moedig leven. Een leven waarin geen ruimte is voor spijt en berouw. Een leven dat het waard is om steeds weer geleefd te worden.

Ferry kiest een iets andere aanvliegroute dan Dooyeweerd om de geschiedenis van de filosofie te begrijpen. Dit leidt deels tot dezelfde en deels tot andere antwoorden. Beide benaderingen leveren een helder beeld op van de geschiedenis van de westerse filosofie: die geschiedenis

HET POSTMODERNE DENKEN

Figuur 3.8 De zelfbewuste mens geeft in vrijheid zijn eigen leven vorm. Met de vuist als symbool van kracht, protest en rebellie. Die zelfbewuste mens is machtig genoeg om te ontsnappen aan de krachten en driften (cirkelvormige grijze vlakken) die zijn leven proberen te beheersen.

is geen geschiedenis van continuïteit, maar een geschiedenis van radicale breuken (figuur 3.9). En bij elke breuk is duidelijk waarom die radicaal is. De aanvierroute van Ferry heeft een grote retorische kracht en voegt de belangrijke breuk van het postmoderne denken toe. De aanpak van Dooyeweerd laat zien dat het niet alleen gaat om uitgangspunten en principes, maar ook om drijfkracht, passie en betrokkenheid. Ook legt hij bloot dat denktradities dikwijls vol interne spanningen zitten.

FERRY'S DRIE BREUKLIJNEN

Figuur 3.9 In de visie van Ferry geven het Griekse, christelijke, moderne en postmoderne denken fundamenteel verschillende antwoorden op de vragen naar de orde in de werkelijkheid, de ethiek van het samenleven en het heil en verlossing van de mens. Met andere woorden, in de geschiedenis van de westerse filosofie zijn er breuklijnen.

WAARDERING EN KRITIEK

De leer van de grondmotieven is om een aantal redenen nog steeds aantrekkelijk. Zij opent de ogen voor levensbeschouwelijke of religieuze keuzes die ten grondslag liggen aan de verschillende denktradities in de westerse cultuur. Bovendien maakt zij duidelijk dat we als mensen niet alleen keuzes maken met behulp van de ratio (uitgangspunten, principes, waarden) maar ook met het hart (bezieling, passie, betrokkenheid). Dooyeweerd doet zo recht aan de diepere lagen van de mens, die heel bepalend zijn voor ons doen en laten.

We merken op dat in de loop van de tijd de nodige kritiek is uitgeoefend op de leer van de grondmotieven die Dooyeweerd heeft ontwikkeld. Doet deze leer wel recht aan de grote variatie aan ideeën en denkers in de verschillende perioden? Worden die ideeën en denkers niet in een bepaald keurslijf gedwongen? Ook is er kritiek op de formulering van de verschillende grondmotieven. Zo heeft later onderzoek het bestaan van een oudere natuurreligie en de opkomst van een nieuwere cultuurreligie in de Griekse cultuur niet bevestigd. Van katholieke zijde is de formulering van het rooms-katholieke grondmotief bekritiseerd en is gesteld dat de overeenkomsten tussen het reformatorische en katholieke denken groter zijn dan de verschillen. Ook bij de stelling van Dooyeweerd dat het christelijke grondmotief niet leidt tot spanningen in het wijsgerig denken zijn kritische vragen te stellen. Christen-filosofen gaan immers al zoekend hun werk, slaan soms doodlopende wegen in en hun denken wordt verduisterd door de zonde.

De benadering van Dooyeweerd is abstract en minder toegankelijk. Om deze aanpak wat gemakkelijker inzichtelijk te maken en recht te doen aan alle nieuwe inzichten op het gebied van de filosofie bespraken we de visie van Franse filosoof Ferry op de geschiedenis van de westerse cultuur en filosofie. Deze actualisatie laat zien dat de leer van de grondmotieven nog steeds bijzonder relevant is voor de filosofie, de vakwetenschappen en het denken over politiek en samenleving.

VANDAAG: NIEUW RECHTS – HEDENDAAGS POPULISME

Overall in de westerse wereld zien we Nieuw Rechts of hedendaags populisme opkomen, onder andere in Amerika, Brazilië, Engeland, Frankrijk, Duitsland, Italië en Nederland. Nieuw Rechts maakt slim gebruik van diverse sociale media waardoor geheel verschillende groepen – van nationalisten tot ‘angry white men’, van antifra-

giele mannen tot antisemieten, en antifeministen tot racisten – tot een eenheid gesmeed worden. Als je wilt begrijpen wat Nieuw Rechts drijft, dan moet je doorvragen naar hun morele principes en fundamentele uitgangspunten. Naar hun visie op de werkelijkheid, moraal en toekomst.

Aanhangers van Nieuw Rechts geloven dat de wereld in een diepe crisis zit. Deze crisis wordt volgens hen veroorzaakt door de huidige elite die de macht in handen heeft: de politici, de ambtenaren, de wetenschappers, de journalisten en de kunstenaars. Door te buigen voor het feminisme hebben zij de orde van de samenleving, waarin de witte man het voor het zeggen had, aangetast. Zij hebben de ruimte gegeven aan migranten uit andere culturen en dragen actief bij aan de ‘omvolking’ van ‘witte’ landen. Zij zijn de oorzaak van de vele crisissen die de westerse wereld teisteren.

Nieuw Rechtse leiders geloven dat onder hun leiding een nieuwe gouden tijd zal aanbreken. Zij zien zichzelf als een nieuwe Messias die redding brengt en de samenleving zal verlossen van haar kwalen. Zij geloven in een wereldorde die gebaseerd is op cultureel homogene groepen: elk ras zijn eigen staat. Zij menen dat sommige rassen superieur zijn aan andere. In hun visie is de nieuwe wereldorde gebaseerd op ongelijkheid tussen de seksen en prevaleren de belangen van de groep boven die van het individu.

Nieuw Rechts kan gekarakteriseerd worden als een antiverlichting of als een andere moderniteit. In de terminologie van Ferry: er is sprake van een radicale breuk met het christelijke denken. Zij verwerpen de idee van een soevereine God. Zij verachten de moraal van Jezus Christus die oog heeft voor de zwakken in de samenleving. Zij geloven niet dat het Koninkrijk van God ‘van boven’ komt. Tegelijkertijd gaan zij een andere weg dan het moderne denken. Zij verwerpen de waarden gelijkheid, vrijheid en solidariteit. Zij moeten niets hebben van een democratie die gebaseerd is op de rechtsstaat. Zij propageren daarentegen de ongelijkheid tussen de seksen en de rassen. Zij pleiten voor een sterke leider die spreekt ‘namens het volk’.

Met Dooyeweerd wijzen we erop dat de nieuwe orde die Nieuw Rechts voorstaat gekarakteriseerd wordt door een enorme spanning tussen beheersing en vrijheid. De populistische utopie kan uiteindelijk alleen via de weg van de macht gerealiseerd worden. Dit leidt tot onvrijheid van alle burgers die niet tot de nieuwe elite behoren. Dooyeweerd zou dan ook zeggen: wie weigert om het motief van beheersing in te bedden in een normatief kader, geeft alle ruimte aan ongelijkheid en rechteloosheid.

GELIJK HET ZONLICHT IN
DEN REGENBOOG IN EEN RIJKE
VERSCHEIDENHEID VAN VERVEN UITEEN
BREEKT EN AL DEZE RIJKE KLEUREN SLECHTS
IN HET WITTE, ONGEBROKEN LICHT HAAR
EENHEID VINDEN, ZOO VINDEN ALLE
TIJDELIJKE ASPECTEN DER WERKELIJKHEID
HAAR BOVEN-TIJDELIJKE EENHEID IN
CHRISTUS JEZUS, IN WIEN GOD ONS
ALLES GESCHONKEN HEEFT.

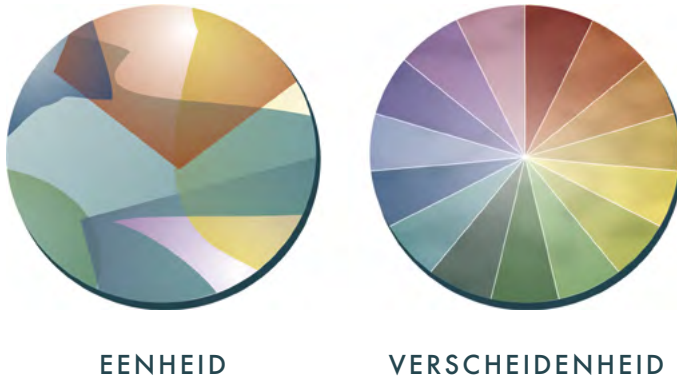
HERMAN DOOYEWEERD (CS, p. 39)

4 ASPECTEN

INTRO

Kunnen we complexe vragen over de wereld tot één dimensie of kernvraag reduceren? Of blijkt de wereld veelzijdig te zijn en moeten we steeds weer rekening houden met die veelzijdigheid? Met die vraag komen we tot een van de pareltjes van de filosofie van Dooyeweerd: de leer van de aspecten.

In dit hoofdstuk bespreken we de veelzijdigheid van de werkelijkheid en in het volgende de samenhang en de eenheid. Verscheidenheid en eenheid zijn begrippen die in het denken van Dooyeweerd nauw met elkaar verbonden zijn (figuur 4.1).

Figuur 4.1 In het denken van Dooyeweerd zijn veelzijdigheid/verscheidenheid en samenhang/eenheid twee kanten van dezelfde medaille: je kunt niet over de verscheidenheid nadenken zonder recht te doen aan de eenheid en andersom.

PROBLEEM: RECHT DOEN AAN DE VEELZIJDIGHEID VAN DE WERKELIJKHEID

Herman Dooyeweerd hield zich al vroeg bezig met de vraag naar de relatie tussen de verschillende wetenschappen. Hij verbaasde zich erover dat in zijn eigen vakgebied, de juridische wetenschappen, zoveel methoden uit andere vakgebieden worden gebruikt. Hij vroeg zich af of dat wel terecht is. Hebben de juridische wetenschappen geen eigen karakter? Worden ze niet gekenmerkt door een eigen woordgebruik en vragen ze niet om een eigen wijze van benaderen? Dooyeweerd ontdekte dat ook in andere wetenschappen vaak methoden uit andere vakgebieden worden toegepast. Zijn wetenschappers uit de verschillende vakgebieden zich wel bewust van het eigen karakter van hun vakgebied, zo vroeg hij zich af.

Het probleem van Dooyeweerd was: hoe kan ik zicht krijgen op de relatie tussen de verschillende wetenschappen? Daarachter ligt de vraag: hoe kan ik recht doen aan de veelzijdigheid (of: verscheidenheid) van de werkelijkheid? Hij vraagt zich af – in lijn met het denken van Calvijn en Kuyper – wat de betekenis is van de soevereiniteit van God voor het denken over deze thema's. Anders gezegd: hoe kun je in het denken over het onderscheid tussen de verschillende wetenschappen recht doen aan de goddelijke oorsprong van de werkelijkheid? Heeft ook de veelzijdigheid van de werkelijkheid een goddelijke oorsprong?

CONTEXT: DE EIGEN AARD VAN DE VERSCHILLENDE WETENSCHAPPEN

Op 8 april 1922 hield Dooyeweerd een lezing voor de *Vereniging voor Wijsbegeerte des Rechts* over de verhouding tussen het recht en de ethiek. Voor zover we weten was dit de eerste lezing die hij in het openbaar heeft gehouden. In deze bijeenkomst stond de visie van dr. Gerben Scholten centraal die stelt dat de ethiek de basis en het uitgangspunt is voor het recht. Deze stelling betekent dat de normen in het recht uiteindelijk zijn afgeleid van de normen in de ethiek. Dooyeweerd is het daar niet mee eens. Hij benadrukt het onderscheid tussen recht en ethiek. Beide terreinen hebben hun eigen stelsel van regels. In zijn visie zijn beide stelsels 'soverein'. Dat wil zeggen, elk stelsel heeft zijn eigen normen en zijn eigen gezag. Het stelsel van het recht is dus niet ondergeschikt aan het stelsel van de ethiek; trouwens ook niet andersom.

Enkele jaren later stelt Dooyeweerd vergelijkbare vragen over de verhouding tussen het recht aan de ene kant en de sociologie, de psychologie en de logica aan de andere kant. Dooyeweerd is van mening dat de verschillende vakgebieden zoals logica, recht, ethiek en fysica een eigen karakter hebben en daarom scherp van elkaar onderscheiden moeten worden. Ook vindt hij het nodig om een scherpere visie krijgen op de aard van wetenschappelijke kennis. In de visie van Dooyeweerd wordt al die verwarring binnen de wetenschappen veroorzaakt door ‘onvoldoende wijsgerige scholing’ met als gevolg dat het ‘juiste onderscheidingsvermogen’ ontbreekt (Verburg, 1989, p. 49).

In de genoemde lezing gaat Dooyeweerd verder niet in op de betekenis van het woord ‘soeverein’. In een latere lezing doet hij dat wel. Dooyeweerd is dan inmiddels directeur van de Abraham Kuypersstichting, het wetenschappelijk bureau van de ARP (Anti-Revolutionaire Partij). Hij verwijst dan expliciet naar de rede die Kuypers had uitgesproken bij de opening van de Vrije Universiteit. In die rede maakt Kuypers een scherp onderscheid tussen de verantwoordelijkheid van de universiteit en die van de staat. Toch leidt dat sterke onderscheid niet tot een scheiding. Uiteindelijk is er één die soeverein is en aan wie alle levenssferen verantwoording hebben af te leggen: Jezus Christus. ‘Daarom is er naar Kuypers woord inderdaad geen duimbreed op heel het erf van dit tijdelijk leven, waarvan Christus niet zegt: MIJN!’ (Dooyeweerd, CS, p. 35).

Al dit denkwerk leidde uiteindelijk tot de leer van de modale aspecten. Het woord ‘modaal’ verwijst naar het Latijnse ‘modus’ dat ‘wijze’ of ‘manier’ betekent. Dooyeweerd vertelt in 1975 – zijn laatste interview – hoe de leer van de modale aspecten ontstaan is. Op een warme zomeravond, tijdens een wandeling in de Haagse duinen, kreeg hij een ingeving hoe de werkelijkheid in elkaar zit. Hij kwam tot het inzicht dat de verschillende manieren waarop we de werkelijkheid ervaren een ‘modaal karakter’ hebben en dat de verschillende ‘modale aspecten’ een structuur moeten hebben waarin hun onderlinge samenhang zich ‘weerspiegelt’. We weten niet zoveel over deze wandeling. Er zijn aanwijzingen dat deze wandeling in de zomer van 1922 plaatsvond en dat hij werd vergezeld door zijn zwager Dirk Vollenhoven. Wat we wel weten is dat Dooyeweerd in het voorjaar van 1922 een lezing heeft gehouden over deze problematiek. Ook weten we dat hij in dezelfde periode een studie heeft geschreven over de ‘normatieve rechtsleer’. Met andere woorden, in 1922 was hij intensief bezig met de thematiek van de veelzijdigheid van de werkelijkheid. In het vervolg van dit boek zullen we de leer van de modale aspecten ook vaak aanduiden als de leer van de aspecten.

KERN: EEN VERSCHIEDENHEID AAN ASPECTEN

De confrontatie met andere filosofen leerde Dooyeweerd dat hij de vraag naar de oorsprong en de betekenis van de veelzijdigheid van de werkelijkheid niet kon oplossen door gebruik te maken van hun beelden, begrippen en concepten. Hij moest een geheel eigen filosofie ontwikkelen om zijn religieuze inzichten tot hun volle recht te laten komen. In hoofdstuk 1 hebben we de belangrijkste punten uit het denken van Calvin die zijn uitgewerkt in de filosofie van Dooyeweerd samengevat. Voor dit hoofdstuk zijn de volgende van belang:

- 1 De werkelijkheid rust niet in zichzelf en bestaat niet op zichzelf, maar vindt haar oorsprong in God, is afhankelijk van God en is betrokken op God.
- 2 Alles wat bestaat is geschapen naar zijn eigen aard. Dit betekent dat er een geweldige verscheidenheid bestaat. Ook bestaat er, tegelijk, een ingenieuze en complexe orde en samenhang.

Dooyeweerd stelt dat als we door een wetenschappelijke bril naar de werkelijkheid kijken, we wel vijftien verschillende aspecten kunnen ontdekken. Deze aspecten hebben een eigen karakter, hangen nauw met elkaar samen en verwijzen naar elkaar. Het zijn vijftien verschillende manieren van functioneren. Vijftien verschillende manieren van zijn.

Als er één ding is wat Dooyeweerd doet en wil doen met deze leer, dan is het wel een dam opwerpen tegen alle vormen van reductionisme. In zijn visie kunnen de verschillende aspecten niet tot elkaar gereduceerd worden. Tegelijkertijd nodigt hij wetenschappers uit om open te staan voor de veelzijdigheid van de werkelijkheid en oog te hebben voor de relaties tussen de verschillende vakgebieden.

UITWERKING: DE LEER VAN DE ASPECTEN

In oktober 1936 hield Dooyeweerd een lezing voor christelijke jongeren over 'De christelijke staatsidee'. In deze lezing probeert hij zijn abstracte filosofische beschouwingen over de leer van de modale aspecten op een toegankelijke wijze te presenteren voor niet-filosofisch geschoolde jongeren. Of dat echt gelukt is, vermeldt de historie niet. Maar in deze lezing vinden we in ieder geval wel een mooie samenvatting van zijn denken. Dooyeweerd zegt:

Een bloeiende appelboom wordt in de beschouwing van het dagelijksch leven als een volstreckte eenheid, als een individueel ding ervaren. Voor de onderscheiden vakwetenschappen echter komt dit ding slechts naar afzonderlijke aspecten of gezichtspunten in aanmerking: voor de wiskunde slechts naar de aspecten van getal en ruimte; voor de physica slechts naar het aspect der beweging; voor de biologie slechts naar het aspect van het organisch leven; voor de psychologie slechts onder het aspect van objectief zinnelijk verschijnsel, toe geordend aan onze subjectieve zinnelijke waarneming; [...] voor de taalwetenschap slechts als object van naamgeving; voor de economie slechts als object van economische waardeering; voor de sociologie slechts als object in den menschen omgang; voor de aethetica slechts als voorwerp van schoone harmonie; voor de rechtswetenschap slechts als object van rechten (eigendom etc.); voor de moraal slechts als voorwerp van liefde en haat; voor de theologie slechts als voorwerp van geloof (wij gelooven, dat de boom een schepping Gods is en niet een toevallig product van blinde natuurkrachten). (Dooyeweerd, CS, p. 38)

We merken op dat Dooyeweerd in deze lezing nog geen onderscheid maakt tussen het numerieke en ruimtelijke aspect en tussen het kinematische en fysisch-chemische aspect; ook is de beschrijving van de verschillende aspecten summier. Later komt hij tot vijftien verschillende aspecten (figuur 4.2, voor iconen zie figuur 4.5).

In het dagelijks leven zien we een bloeiende appelboom inderdaad als een ‘volstreckte eenheid’. We voelen niet de neiging om het aantal takken of bloesems te

Figuur 4.2 Aan elk ‘geheel’ in de werkelijkheid kunnen we vijftien verschillende aspecten onderscheiden. Deze aspecten mag je niet opvatten als verschillende puzzelstukjes die op de juist plaats gelegd moeten worden om uiteindelijk een boom te krijgen. Eerder is er sprake van maar één puzzelstuk (de boom) en dat ene stuk bestaat op vijftien verschillende manieren (modale aspecten). Elk aspect is met een eigen icoon weergegeven.

Figuur 4.3 In de wetenschappelijke analyse stellen wetenschappers hun object van onderzoek vast (appelboom), vergroten ze één aspect van hun object uit (bijvoorbeeld het economische) en onderzoeken dat aspect in detail. Anders geformuleerd: als je door de bril van de economie kijkt (blauwe glazen), dan zie je ook een blauwe boom.

gaan tellen. We bekommeren ons niet over de verschillende biologische processen die aan de bloei ten grondslag liggen. Ook denken we niet na over de rechten van de eigenaar van de boom. We stellen onszelf niet de vraag waarom we een bloeiende boom nu eigenlijk mooi vinden. En niemand zal zeggen dat je alleen van een bloeiende appelboom kunt genieten als je eerst alle verschillende aspecten uiteengerafeld hebt.

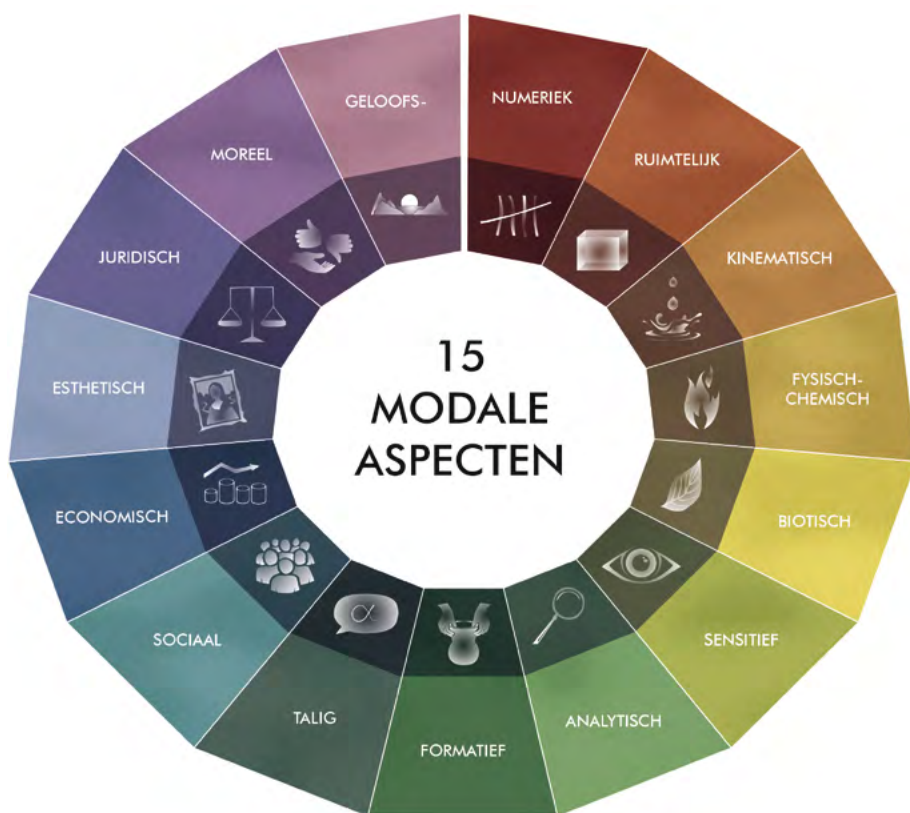
Dat is heel anders in de wetenschap. In het wetenschappelijke onderzoek staat meestal een van de aspecten of gezichtspunten centraal: het proces van objectivering, abstractie en analyse (hoofdstuk 2). De biologie richt haar aandacht op de biologische processen die ten grondslag liggen aan de bloei van een appelboom en de groei van appels. De economische wetenschap gaat over de economische waarde van appels en appelbomen (figuur 4.3). Ook brengt zij het belang van de fruitteelt voor de lokale en nationale economie in kaart. In de juridische wetenschap gaat het over eigendomsrechten, de noodzaak van kapvergunningen en de problematiek van overlast als de boom op of dicht bij de erfgrans staat.

Hoe verhouden de alledaagse ervaring en de wetenschappelijke analyse zich tot elkaar? In de visie van Dooyeweerd bieden ze verschillende perspectieven waarmee we de werkelijkheid benaderen. Ook kennen deze perspectieven een zekere rangorde: de alledaagse ervaring legt de basis voor het wetenschappelijk kennen (hoofdstuk 2). Dat zien we hier ook terug. Als we tegen elkaar zeggen ‘wat is die bloeiende appelboom mooi’, dan richten we onze aandacht op het esthetische aspect van die boom. Als we zeggen ‘wat spelen die kinderen leuk tussen al die bloeiende appel-

bomen', dan leggen we de nadruk op het sociale aspect van die bomen. En als we de vraag stellen of we appels van een bepaalde boom mogen plukken, dan komt het juridische aspect naar voren.

VIJFTIEN VERSCHILLENDE ASPECTEN

In de loop van de tijd kreeg de leer van de aspecten een vaste vorm: Dooyeweerd onderscheidde vijftien verschillende aspecten (figuur 4.4). Elk aspect heeft iets 'eigens', een 'eigensoortige' kwaliteit; dat eigene noemt Dooyeweerd de 'zinkern' van een aspect.

Figuur 4.4 Dooyeweerd onderscheidt vijftien modale aspecten. Elk aspect heeft een naam en wordt verbeeld met een icoon.

We presenteren de vijftien aspecten in een bepaalde volgorde: ‘eerdere’ en ‘latere’ aspecten. Dooyeweerd gebruikte deze termen om te voorkomen dat de volgorde als een hiërarchie wordt gezien. We beginnen met het eerste aspect, het numerieke of kwantitatieve, en eindigen met het laatste, het geloofs- of pistische aspect.

Het numerieke aspect. Het eerste aspect is het numerieke of kwantitatieve aspect. Als je vanuit dit perspectief naar de werkelijkheid kijkt, dan richt je je op de ‘telbaarheid’. Bij een appelboom kunnen we het dan hebben over het aantal takken en het aantal vruchten van de boom. De zinkern van het numerieke aspect is ‘hoeveelheid’ of ‘kwantiteit’.

Het ruimtelijke aspect. De kern van dit aspect is dat elk ding functioneert op een ruimtelijke wijze. Bij een appelboom gaat het dan bijvoorbeeld over de vorm van de boom, de takken, de bladeren en de vruchten. Sommige bomen worden in een bolvorm gesnoeid en andere in een piramidevorm. De zinkern van het ruimtelijke aspect is ‘uitbreidheid’.

Het kinematische aspect. Bij een analyse vanuit dit aspect richt je de aandacht op bewegingen. Bij een appelboom gaat het bijvoorbeeld over de snelheid van de sapstromen in de boom, het zwaaien van de takken in een storm, het bewegen van de bladeren in de wind en het vallen van een appel. Voor al deze bewegingen gelden bepaalde (bewegings)wetten. De zinkern van het kinematische aspect is ‘beweging’.

Het fysisch-chemische aspect. Het vierde aspect is het fysisch-chemische aspect. Dit aspect betreft alle fysische en chemische processen in een appelboom. Onder andere de omzetting van CO₂ in suikers onder invloed van zonlicht. Maar ook de fysisch-chemische processen die ten grondslag liggen aan het transport van water van de wortels naar de takken en de bladeren. De zinkern van dit aspect is ‘energie’ of ‘interactie’.

Het biotische aspect. Het biotische aspect vinden we terug in alle biologische processen die in een appelboom plaatsvinden. In die processen spelen fysische wetten en chemische reacties een grote rol. Maar in het biotische aspect komt iets nieuws naar voren: het gaat over levensprocessen als groei, bloei en dood. Bijvoorbeeld een stek die uitgroeit tot een volwassen boom, de vorming van de bloesem, de groei van appels, het geheel van de stofwisseling, de aanpassing aan de omgeving, veroudering van de boom en het afsterven. De zinkern van dit aspect wordt meestal omschreven als ‘leven’.

Het sensitieve aspect. Vanaf het sensitieve (of: psychische) aspect vinden we een verandering in de woordkeuze van Dooyeweerd. Het gaat nog wel steeds over de

appelboom, maar hij beschrijft die vanuit het gezichtspunt van de mens. Het is de mens die de appelboom met zijn verschillende zintuigen waarneemt: het zien van de gehele boom, het ruiken van de bloesem, het voelen van de stam, het proeven van de appels en het horen van het ruisen van de bladeren. Bij dit aspect gaat het ook over primaire reacties als de reflex om te vluchten of te vechten. Bij dit aspect draait alles om het 'zintuigelijke' en 'gevoelsmatige'.

Het analytische aspect. Het analytische aspect betreft het vermogen van de mens om te analyseren en onderscheidingen aan te brengen. De Zweedse bioloog Linnaeus ontwikkelde een systeem of taxonomie om organismen te classificeren op basis van gedeelde kenmerken. Dit soort analyses worden ook gedaan voor fruitbomen. Zo behoort de appelboom (*malus domestica*) tot een geslacht van kleine loofbomen of struiken van de rozenfamilie. Analyseren en onderscheidingen aanbrengen stelt ook eisen aan het denkproces zelf, namelijk de eisen van de logica. Daarom duidt Dooyeweerd de zinkern van dit aspect aan als 'logisch'. Het gaat om goed overdachte en beredeneerde onderscheidingen.

Het formatieve aspect. Het formatieve of machtsaspect komt scherp naar voren als we ons richten op de wijze waarop de wilde appelboom doorgeteeld is tot hoog- en laagstamvarianten die veel vruchten dragen. Bij het formatieve gaat het over het op een beheerste wijze vormgeven van iets. Het gaat over macht en invloed van mensen over grondstoffen, planten en dieren, en over elkaar. Dooyeweerd sprak ook wel over het historische aspect. Het historische heeft bij hem te maken met cultuur, met vorming (vormgeving) onder invloed van culturele ontwikkelingen.

Het talige aspect. Het talige of symbolische aspect van de appelboom blijkt uit de wijze waarop mensen namen geven aan bomen. Zo spreken we over hoog-, half- en laagstambomen. Bekende appelsoorten zijn de Jonathan, James Grieve, Elstar en de Rode van Boskoop. Het talige aspect van de appelboom komt ook naar voren in zijn symbolische betekenis: hij staat voor liefde, vruchtbaarheid en onsterfelijkheid. De appel zelf heeft een eigen symbolische betekenis: verleiding. Deze betekenis gaat terug op een verhaal in de Bijbel waarin Eva door de slang verleid wordt om een vrucht te eten van de verboden boom (Genesis 3). De appel kreeg een symbolische betekenis in de verwijzing naar deze vrucht. Het talige aspect komt bijvoorbeeld ook naar voren in de nationale vlag die (in Nederland) symbool staat voor de eenheid en de onafhankelijkheid van het Koninkrijk der Nederlanden. De zinkern van dit aspect wordt omschreven als betekenis of symbolische betekenis.

Het sociale aspect. Het sociale aspect van (appel)bomen komt op allerlei manieren naar voren. Denk aan een grote boom op een plein die functioneert als ontmoet-

tingsplek of een boom aan de rand van een bos waar mensen op een bankje in de schaduw kunnen uitrusten. Een ander mooi voorbeeld is het initiatief dat bewoners nemen om van een braakliggend terrein een park te maken door bomen te planten. In al deze activiteiten gaat het om het ‘samen’. Het gaat om interactie, samendoen en verbondenheid. Dat wordt uitgedrukt door het sociale aspect.

Het economische aspect. Het economische aspect van appelbomen blijkt duidelijk als we een appelboom kopen bij een tuinderij of als we appels kopen bij de boer, op de markt of in de winkel. Er is een zekere schaarste aan appelbomen en appels. Daarom heeft alles zijn prijs. Het economische aspect is echter breder dan het financiële. Het gaat ook over het verantwoord beheer van geld en goederen. In dit geval: een verantwoord beheer van boomgaarden zodat de grond niet wordt uitgeput, de biodiversiteit niet wordt aangetast en het landschap zijn eigen schoonheid blijft behouden. Dat verantwoorde beheer komt mooi naar voren in de omschrijving van de zinkern in termen als ‘rentmeesterschap’ of ‘zorgvuldig beheer’.

Het esthetische aspect. Het esthetische aspect van de appelboom is al eerder aan de orde geweest. We genieten van appelbomen die vol bloesem of vruchten zitten. We genieten van de jonge frisse bladeren in het voorjaar en de prachtige herfstkleuren in het najaar. Ook de ‘lelijkheid’ of ‘eigen schoonheid’ van rottend fruit valt onder het esthetische aspect. De zinkern van dit aspect wordt door Dooyeweerd omschreven als ‘schoonheid’ of ‘harmonie’.

Het juridische aspect. Het juridische aspect van een appelboom wordt duidelijk als we vragen stellen als ‘Van wie is de appelboom?’ en ‘Zou ik van de boer wel enkele appels mogen plukken?’ Het gaat over rechten en plichten die te maken hebben met het feit dat de boom een eigenaar heeft. Bij dit aspect draait alles om ‘recht’ en ‘gerechtigheid’. De breedte en diepte van de begrippen ‘recht’ en ‘gerechtigheid’ komen scherp naar voren als we bijvoorbeeld de vraag stellen naar een rechtvaardige verdeling van voedsel.

Het morele aspect. In het morele aspect komt de zorg en liefde van de boer of eigenaar voor zijn of haar fruitbomen tot uitdrukking. Het gaat dan over het snoeien, bemesten, beschermen tegen ziekten en het onderhoud van de hele boomgaard. Het gaat in dit aspect over de morele afwegingen rond het gebruik van (kunst)mest, de toepassing van pesticiden en het verlies van biodiversiteit. ‘Liefde’ en ‘zorg’ zijn de mooiste woorden om de zinkern van dit aspect te beschrijven.

Het geloofsaspect. Het laatste aspect is het geloofsaspect, ook wel het vertrouwens- of pistische aspect genoemd; pistis is het Griekse woord voor geloof, trouw of vertrouwen. Mensen hebben het vermogen om in iets te geloven: in God, een wereld-

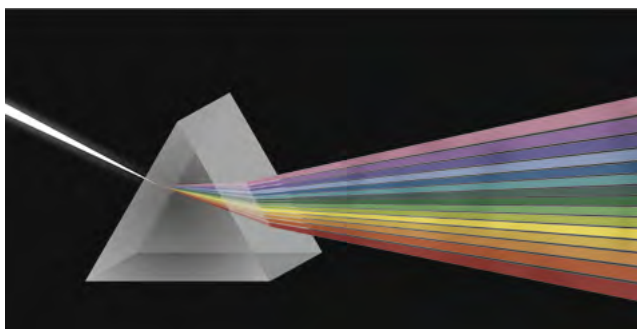
Figuur 4.5 Alle aspecten zijn in een icoon verbeeld: aantallen turven (numeriek), kubus (ruimtelijk), vallende druppel (beweging), vuur (fysisch-chemisch), blaadje (biotisch), oog (sensitief), vergrootglas (analytisch), handen van de pottenbakker (formatief), Griekse letter Alpha in spreekwolk (talig), groep mensen (sociaal), groei van kapitaal (economisch), schilderij (esthetisch), weegschaal (juridisch), goedgeurende, afkeurende en zorgende handen (moreel) en de zon die voorbij de horizon de hele werkelijkheid verlicht (geloof).

beschouwing of een ideologie. Ook een appelboom kan het voorwerp van geloof zijn. Christenen vertrouwen dat de werkelijkheid door God geschapen is – dus ook appelbomen. Anderen menen dat God niet bestaat en dat je appelbomen uiteindelijk moet zien als het resultaat van een toevalsproces. Weer anderen verbinden appelbomen met moeder Aarde (Gaia) en baseren hun omgang met deze bomen op Gaia-spiritualiteit. Hoe dan ook, het geloofsaspect wordt gekenmerkt door ‘geloof’, ‘vertrouwen’ of ‘laatste zekerheid’.

Dooyeweerd maakt dus een onderscheid tussen de appelboom als een ‘individueel ding’ en de verschillende ‘aspecten’ zoals die naar voren komen in de wetenschappelijke analyse. In de dagelijkse ervaring van het individuele ding kun je de aspecten wel onderscheiden, maar staat hun samenhang op de voorgrond. In de wetenschappelijke analyse raak je de vanzelfsprekende samenhang kwijt en richt de onderzoeker zich op een aspect of op de samenhang van aspecten ten aanzien van een klasse van feiten of gebeurtenissen. Dit onderscheid is heel fundamenteel in de filosofie van Dooyeweerd. Je kunt zelfs zeggen dat het een doorbraak is in het denken over de werkelijkheid.

SOEVEREINITEIT IN EIGEN KRING

Dooyeweerd benadrukt dat al deze aspecten ‘soeverein’ zijn. Die soevereiniteit komt onder andere naar voren in het feit dat ze niet tot elkaar herleidbaar zijn. Zo kan het pistische aspect niet gereduceerd worden tot het sensitieve aspect, het logische aspect niet tot het biotische aspect en het biotische aspect niet tot het fysisch-chemische aspect. De verschillende aspecten kunnen niet tot elkaar gereduceerd worden, omdat ze allemaal een eigen aard en karakter (of: zinkern) hebben en daarmee gekarakteriseerd worden door een eigen verzameling of kring van wetten of normen. Ze zijn – in de terminologie van Dooyeweerd – allemaal ‘in hun eigen wetskring besloten’ (Dooyeweerd, CS, p. 39). In de visie van Dooyeweerd is de werkelijkheid dus veelzijdig. En die veelzijdige werkelijkheid kan niet tot een of enkele aspecten gereduceerd worden. Tegelijkertijd, en dat zullen we zien in het volgende hoofdstuk, hangen deze verschillende aspecten op allerlei manieren samen. Het is een geweldige uitdaging voor de vakwetenschappen om juist deze samenhang te doorgronden.

Figuur 4.6 In de wetenschappelijke analyse (prisma) wordt de eenheid van de werkelijkheid (het witte licht) zo uiteengelegd (het licht wordt zo gebroken) dat elk aspect (elke kleur) apart onderzocht en geanalyseerd kan worden.

EENHEID EN VERSCEIDENHEID

Wat is precies de relatie tussen de appelboom en al die verschillende aspecten? Hoe verhouden de verschillende aspecten zich tot elkaar? In de eerdergenoemde lezing gebruikt Dooyeweerd het beeld van de regenboog om de relatie tussen de appelboom en de verschillende aspecten te duiden. In andere teksten gebruikt Dooyeweerd vaak het beeld van het prisma (figuur 4.6). Een regenboog ontstaat, omdat het ‘witte’ zonlicht door regendruppeltjes gebroken wordt waardoor het witte licht in een rijke verscheidenheid van kleuren uiteen waaiert. Hetzelfde geldt voor de breking van licht door het prisma. De kleuren staan niet ‘op zichzelf’, maar vinden hun eenheid in het ongebroken licht. Hetzelfde gebeurt als we een modale analyse van de appelboom doen. In de wetenschappelijke analyse waaiert een appelboom uiteen in allemaal verschillende aspecten. Al die aspecten zijn niet ‘los verkrijgbaar’, maar vinden hun eenheid in de appelboom zelf. Op de verschillende manieren waarop de aspecten met elkaar samenhangen gaan we in het volgende hoofdstuk verder in.

WAARDERING EN KRITIEK

Het voorbeeld van de bloeiende appelboom laat zien dat Dooyeweerd aansluit bij de alledaagse ervaring. Hij heeft geprobeerd om te laten zien wat er gebeurt als wetenschappers zich op de appelboom (of beter: appelbomen) richten. Appelbomen

zijn op allerlei manieren wetenschappelijk te analyseren en geen enkele manier doet recht aan het geheel. Tegelijk is Dooyeweerd steeds van mening gebleven dat nader wetenschappelijk onderzoek zou leiden tot aanpassingen en correcties in de leer van de modale aspecten. Dat geeft zijn benadering een principiële openheid. De kern van deze leer – de veelzijdigheid van de werkelijkheid – wordt evenwel breed gedragen.

Als we op de uitwerking letten, dan valt op dat er in de loop van de tijd tal van aanpassingen zijn voorgesteld. We geven enkele voorbeelden. Willem Ouweneel heeft voorgesteld om het sensitieve aspect te splitsen in het perceptieve en sensitieve aspect. Waarnemen is immers wat anders dan voelen. Jan Dengerink voegt tussen het economische en het sociale aspect dat van de doelgerichtheid in, terwijl Calvin Seerveld het esthetische veel eerder in de rij van aspecten situeert, namelijk tussen het psychische en het logische, als een pre-logische sfeer van verbeelding en creativiteit. Ook is er veel discussie geweest over het historische aspect waaraan Dooyeweerd zoals we al opmerkten een brede betekenis geeft, namelijk die van cultuurhistorische vorming. In overeenstemming met de kritieken van onder andere Dirk Vollenhoven hebben wij gekozen voor een beperktere betekenis: het formatieve of vormgevende aspect. Bob Goudzwaard heeft kritiek geïfend op Dooyeweerds typering van het economische aspect. Volgens hem draait het in de economische werkelijkheid niet om schaarste, maar om ‘zorgvuldig beheer’ en ‘rentmeesterschap’. In onze beschrijving van het economische aspect hebben we de lijn van Goudzwaard gevolgd.

VANDAAG: BEZIG ZIJN MET VOEDSEL ALS VOORBEELD

Eten is een dankbaar gespreksonderwerp. Er valt veel over te zeggen en mensen hebben er uitgesproken meningen over. Er zijn grote verschillen in de manieren waarop voedsel in diverse culturen en subculturen wordt bereid. Daarom is het ook spannend als je uitgenodigd wordt door mensen uit een andere cultuur. Ook met je geliefde, familie of vrienden uit eten gaan is vaak een genot. In veel gesprekken over eten zie je de verschillende aspecten terugkomen. Veel restaurants geven aan dat zij hun producten lokaal kopen (ruimtelijk aspect) en dat ze biologisch geteeld zijn (biologisch aspect). We discussiëren over de smaak (sensitief aspect), proberen te onderscheiden welke kruiden erin zitten (analytisch aspect), vragen aan de kok hoe de producten bereid zijn (formatief aspect) en prijzen de opmaak van het gerecht (esthetisch aspect). Het religieuze aspect zien we onder andere terug in rituelen zoals het gebed aan het begin of einde van de maaltijd waarmee de bidders uitdrukken

dat ze voor hun voedsel afhankelijk zijn van God. Maar ook vinden we het in kooktijdschriften terug waarin topkoks geportretteerd worden als goden van de culinaire cultuur.

Als wetenschappers voedselsystemen onderzoeken, dan dwingt de leer van de aspecten hen om zich rekenschap te geven van alle aspecten die in het geding zijn. In veel onderzoeken ligt de nadruk op het biologische en op het economische aspect. Maar hoe zit het met het juridische aspect? Dragen de westerse voedselsystemen bij aan recht en gerechtigheid? Of neemt het onrecht, op mondiale schaal gezien, toe? Waarom wordt deze vraag niet net zo belangrijk geacht als die naar de winstgevendheid van het systeem? Een andere vraag betreft het esthetische aspect van ons voedsel. Zijn appels en wortels alleen mooi als ze even groot zijn, precies dezelfde kleurschakeringen hebben en exact dezelfde vorm bezitten? Zijn we de schoonheid van het afwijkende kwijtgeraakt? Leidt dat niet tot een enorme verspilling? Ten slotte worden vaak de diepste, religieuze vragen in het publieke debat over het hoofd gezien. Het geloofsaspect komt bijvoorbeeld naar voren in vragen als: ‘Waar vertrouwen we op?’, ‘Zou het kunnen zijn dat we het geloof in God vervangen hebben door het geloof in de wetenschap en techniek die aan de regionale en mondiale voedselproductie ten grondslag liggen?’, ‘Waaraan ontleen we onze basiswaarden over mens en natuur?’ en ‘Hoe denken we over de intrinsieke waarde van planten en dieren?’

Het voorbeeld laat zien dat de leer van de modale aspecten bijzonder relevant is. Deze leer nodigt ons uit om steeds met andere ogen naar een probleem of een fenomeen te kijken.

5

EENHEID

INTRO

Hoe verhouden al die verschillende aspecten zich tot elkaar? Hangen ze met elkaar samen? Zijn ze ‘los’ verkrijgbaar? Of is er sprake van een zekere ‘eenheid’? In het vorige hoofdstuk hebben we onze aandacht gericht op de veelzijdigheid van de werkelijkheid. Dooyeweerd heeft zijn wijsgerige visie daarop uitgewerkt in de leer van de modale aspecten. We benadrukken nog even de betekenis van het woord ‘modaal’: het gaat om verschillende wijzen of manieren van bestaan. In dit hoofdstuk richten we ons op de vraag naar de samenhang en de eenheid in de werkelijkheid. Dit is een spannende vraag, omdat de verschillende aspecten ook iets eigens hebben en onderling niet tot elkaar gereduceerd kunnen worden. In het denken van Dooyeweerd hangen de begrippen ‘verscheidenheid’, ‘samenhang’ en ‘eenheid’ nauw samen (figuur 4.1).

PROBLEEM: RECHT DOEN AAN EENHEID

In de leer van de modale aspecten heeft Dooyeweerd recht willen doen aan de manier waarop we de werkelijkheid ervaren. Het blijkt dat die ervaring veelzijdig is. En als we die ervaring op filosofische wijze verwoorden, dan blijkt dat je wel vijftien verschillende modale aspecten kunt onderscheiden. Tegelijkertijd ervaren we de werkelijkheid als een eenheid. We hebben het gevoel dat al die verschillende aspecten op de een of andere manier samenhangen en met elkaar verbonden zijn. Daarmee komen we tot het probleem dat Dooyeweerd wilde oplossen. Hoe verhouden de verschillende aspecten zich tot elkaar? Hoe kunnen we de samenhang ertussen filosofisch duiden? Op welke manier kunnen we spreken over eenheid?

CONTEXT: CONFRONTATIE MET ANDERE DENKERS

De jonge Dooyeweerd heeft zich intensief beziggehouden met de vraag naar de aard van de verschillende vakwetenschappen. In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat hij nadacht over de verhouding tussen het recht aan de ene kant en de ethiek, de sociologie, de psychologie en de logica aan de andere kant. In diezelfde periode schreef Dooyeweerd een studie met de titel *Normatieve rechtsleer* (1922), een studie die overigens nooit gepubliceerd is. In deze studie hield hij zich bezig met het denken van de zogenoemde neokantianen; dit is een filosofische stroming in de traditie van de beroemde filosoof Immanuel Kant (verdieping 5.1). Dooyeweerd bespreekt in zijn studie de vraag of de wereld waarin we leven onafhankelijk van het denken van de mens bestaat. Het antwoord van de neokantianen was ‘nee’: de wereld is het product van de menselijke geest. Het antwoord van Dooyeweerd was ‘ja’: de wereld rust in het scheppend handelen van God. Vanuit dat ‘ja’ kwam hij tot een nieuwe visie op de manier waarop we de werkelijkheid ervaren. In deze studie vinden we al de belangrijkste ingrediënten van wat later de ‘leer van de modale aspecten’ genoemd zou worden. In gesprek met deze denkers werkte hij ook zijn visie op de modale aspecten verder uit, waarbij de onderlinge samenhang en eenheid van alles wat is voor hem op de voorgrond stonden. Zo gaat hij onder andere in op de aard en de ordening van de verschillende aspecten, de relaties tussen die aspecten zoals die naar voren komen in bijvoorbeeld antecipaties en retrocipaties, en het onderscheid tussen wetten en normen.

VERDIEPING

5.1 KANT EN HET NEOKANTIANISME

Dooyeweerd is veel in gesprek met de zogenoemde neokantianen. Het gaat hier om een gevarieerd gezelschap van Duitse denkers in de traditie van de beroemde Duitse filosoof Immanuel Kant (1724-1804).

In de tijd dat Kant leefde, werd de filosofie gedomineerd door twee hoofdstromingen. De empiristen zeiden dat alle kennis is gebaseerd op zintuigelijke ervaring en de rationalisten dat kennis ten diepste gebaseerd is op menselijke denken. Kant probeerde deze twee posities met elkaar te verbinden door te beweren dat kennis altijd een product is van zin-

tuiglijke ervaring en van het gebruik van onze verstandelijke vermogens. In zijn visie krijgen onze zintuiglijke ervaringen pas betekenis als ons verstand zich daarmee gaat bemoeien. Het verstand doet dat op twee manieren. Als eerste ordent het verstand onze zintuiglijke ervaringen in de 'aanschouwingsvormen' van ruimte en tijd. Met andere woorden, elke ervaring wordt door ons verstand gepositioneerd in de ruimte (op die en die plaats) en in de tijd (toen en toen). Als tweede ordent het verstand onze zintuiglijke ervaringen in zogenoemde 'categorieën' zoals substantie en causaliteit. Sommige zintuiglijke ervaringen krijgen een 'dingachtig' karakter, omdat we die ervaringen bekijken door de bril van de categorie 'substantie'. Andere ervaringen krijgen een 'causaal' karakter, omdat we de bril van de categorie 'causaliteit' opzetten: zo zien we een causale relatie tussen een bewegende hamer en de spijker die in het hout gedreven wordt.

De visie van Kant betekent dat tijd en ruimte allereerst eigenschappen van onze rede zijn en niet van de werkelijkheid. En dat geldt ook voor begrippen als substantie en causaliteit. Deze denkwijze heeft grote invloed als het gaat om het duiden van onze ervaringen. Die hebben niet langer betrekking op de wereld om ons heen, de 'echte' wereld, die van het *Ding an sich*, om met Kant te spreken, maar op dat wat tot ons komt in het ruwe materiaal dat de zintuigen ons aanleveren en de ordenende denkvormen van het menselijk verstand. Het ding-op-zichzelf is volgens Kant onkenbaar. Hooguit kunnen we daar een vermoeden van krijgen. Maar zo'n vermoeden – of intuïtie – is per definitie geen vorm van kennen.

De neokantianen worden meestal verdeeld in twee scholen: de Marburgerschool, met namen als Herman Cohen, Paul Natorp en Ernst Cassirer, en de Badense school met namen als Wilhelm Windelband en Heinrich Rickert.

Dooyeweerd hield zich vooral bezig met de neokantianen van de Marburgerschool. Zij radicaliseerden het denken van Kant door speculatie over het *Ding an sich* de kop in te drukken. Zij wezen ook elke vorm van filosofische of religieuze intuïtie af. In hun visie is er geen werkelijkheid achter de zintuiglijk kenbare werkelijkheid. Hetzelfde geldt voor het ik of het 'ego': we moeten niet denken dat er achter alles wat zich in onze geest afspeelt een 'ik' zit. Het 'ik' of 'zelf' is niets anders dan een optelsom van verstandelijke functies of vermogens.

De Marburgers wezen dus elke vorm van speculatie over een *Ding an sich* of een ander soort werkelijkheid achter de werkelijkheid – zoals in de filosofie van Hegel – van de hand. Ze keerden zich ook tegen het empirisme, omdat deze stroming voorbijgaat aan de rol van ons verstand in het tot stand komen van kennis. Het kennen volgt niet uit het zijn, nee het kennen constitueert (grondt, bepaalt) het zijn. ‘Slechts het denken kan bepalen, wat als zijn mag gelden’, aldus een veel geciteerde uitspraak van Herman Cohen. Hoe kan het denken bepalen wat als ‘zijn’ kan gelden? Dat kan in deze visie alleen door rigoureuus gebruik te maken van wiskunde en logica. Dooyeweerd richt zich tegen deze door de logica gestempelde theorie van het kennen. Zijn hoofdwerk heeft niet voor niets als titel *A New Critique of Theoretical Thought*. Die denkhouding is bij mensen als Cohen fundamenteel eenzijdig, omdat ze geheel wordt bepaald door de wiskunde en logica.

KERN: EENHEID IN DE WERKELIJKHEID

De confrontatie met andere denkers hielp Dooyeweerd om zijn eigen denken aan te scherpen en een eigen vocabulaire te ontwikkelen om zijn visie op de orde en de samenhang in de werkelijkheid te verwoorden. Ook hiervoor grijpt Dooyeweerd terug op het denken van Calvijn, en dan met name op het punt dat de werkelijkheid niet op zichzelf staat maar haar oorsprong en richting vindt in God. In Gods schepende handelen rust ook de orde in de werkelijkheid, niet in de rede van de mens.

De eerste belangrijke gedachte die Dooyeweerd hierop voortbouwend uitwerkt is dat de eenheid van al die aspecten niet te vinden is in een van de aspecten zelf. Er is niet één ‘superaspect’. Ook is eenheid niet te begrijpen vanuit het geheel van alle aspecten samen. In de visie van Dooyeweerd heeft die eenheid een diepere bron en betekenis. Ze heeft (opnieuw) een religieuze oorsprong.

De tweede belangrijke gedachte is dat je de orde en samenhang in de werkelijkheid alleen goed kunt begrijpen met behulp van een aantal (nieuwe) begrippen: retrocipaties en de antecipaties, universaliteit in eigen kring, funderen en ontsluiten, objectsfuncties en subjectsfuncties. Deze begrippen werken we in dit hoofdstuk verder uit.

UITWERKING: EENHEID, SAMENHANG EN VERSCHIEDENHEID

In het vorige hoofdstuk hebben we de verschillende aspecten in een bepaalde volgorde gepresenteerd. De aspecten die we het eerst bespraken duidt Dooyeweerd aan met de term ‘eerdere aspecten’ en die we het laatst besproken hebben met de term ‘latere aspecten’. Ook hebben we aangegeven dat de verschillende aspecten niet onderling tot elkaar herleidbaar zijn. Met andere woorden, elk aspect heeft iets eigens wat je niet terugvindt in een van de andere aspecten. Die onherleidbaarheid is heel spannend. Vooral omdat meteen de vraag wordt opgeroepen: Hangen ze dan nog wel samen? En hoe hangen ze samen?

RELIGIEUZE OORSPRONG VAN DE EENHEID

In de eerdergenoemde lezing ‘De christelijke staatsidee’ (1936) gaat Dooyeweerd intensief in gesprek met christelijke en humanistische denkers over de ‘diepere eenheid’ van de werkelijkheid. Hij gebruikt deze woorden als hij spreekt over de mens, de orde in de werkelijkheid, de sociale structuren in de samenleving en de modale aspecten. De gedachte dat de werkelijkheid in al haar diversiteit een eenheid vormt kan volgens Dooyeweerd niet bewezen worden door de wetenschap of de filosofie. In zijn visie kan het gevoel of de intuïtie dat er zo’n eenheid bestaat, alleen gefundeerd worden in iemands levensbeschouwing of religie. Deze diepere eenheid is in de visie van Dooyeweerd gefundeerd in de goddelijke oorsprong ervan, in de soevereine wil van God de Schepper (figuur 5.1). Hij schrijft: ‘De *diepere eenheid* van alle tijdelijke aspecten der werkelijkheid [...] is van een *boven-tijdelijk, religieus* karakter’ (Dooyeweerd, CS, p. 39). Met andere woorden, je kunt de diepere eenheid van de modale aspecten niet op een rationele wijze gewaarworden – langs de weg van wetenschap en filosofie –, maar alleen ontdekken vanuit een religieus perspectief. Het citaat gaat als volgt verder: ‘In Christus Jezus [...] vinden al deze aspecten der tijdelijke werkelijkheid de ware vervulling van hun zin’ (Dooyeweerd, CS, p. 39). In dit citaat sluit Dooyeweerd aan bij passages uit het Nieuwe Testament waar wordt gezegd dat in Christus alle dingen zijn geschapen en dat in Hem de hele schepping wordt vernieuwd (zie o.a. Kolossenzen 1:16, 2 Korintiërs 5:17). We wijzen erop dat in de gegeven citaten de diepere eenheid van de modale aspecten verbonden wordt met ‘de ware vervulling van hun zin’. Met andere woorden, het denken in termen van aspecten en de diepere eenheid van de aspecten is bij Dooyeweerd nauw verbonden met het begrip ‘zin.’ In hoofdstuk 1 gebruikten we in dit verband de begrippen

EENHEID GEFUNDEERD OP LEVENSBESCHOUWING

Figuur 5.1 De eenheid van (de cirkel rondom) de veelkleurige werkelijkheid kan volgens Dooyeweerd alleen op een levensbeschouwelijke overtuiging worden gebaseerd. Deze achterliggende ‘oorsprong’ is dat waar alles naar verwijst en waarvan alles een uitdrukking is.

‘uitdrukken’ en ‘verwijzen’. In de visie van Dooyeweerd drukken al die aspecten uit wie Christus is en verwijzen al die aspecten naar Hem. Als Dooyeweerd in zijn lezing ‘De christelijke staatsidee’ verwijst naar God de Schepper en naar Christus Jezus – in plaats van het meer neutrale woord ‘oorsprong’ – dan moet je die uitspraken lezen als een belijdenis van zijn geloof.

ANALOGIEËN: ANTECIPATIES EN RETROCIPATIES

De samenhang tussen verschillende aspecten komt onder andere naar voren in de zogenoemde analogieën. Een analogie is een stijlfiguur waarin de overeenkomst tussen twee verschillende zaken, situaties of gebeurtenissen wordt geduïd. Een voorbeeld van een analogie is: ‘De structuur van een atoom is vergelijkbaar met de structuur van het zonnestelsel. De kern is de zon en de elektronen zijn de planeten die rond hun zon draaien.’ In deze analogie wordt de structuur van een atoom uitgelegd aan de hand van de kennis die we hebben van het zonnestelsel. Dooyeweerd gebruikt het woord ‘analogie’ in een specifieke betekenis: de overeenkomst tussen twee aspecten. Het gaat daarbij om het verschijnsel dat het ene aspect verwijst naar het andere. Dat kan op twee manieren gebeuren: een eerder aspect kan verwijzen

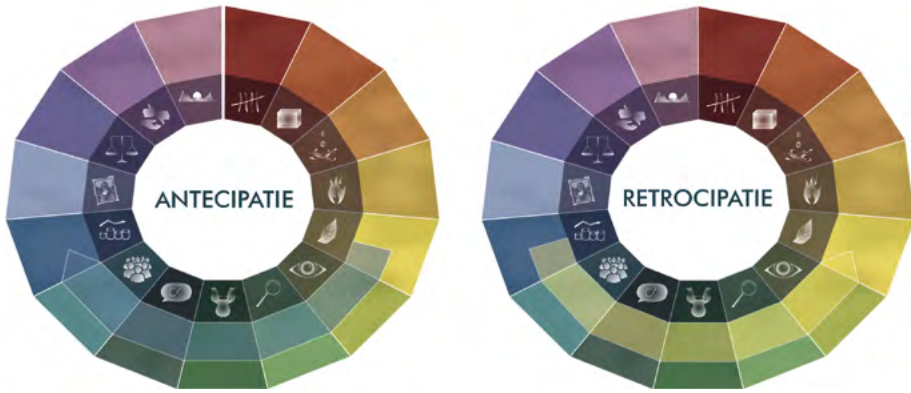
naar een later aspect en andersom. Met andere woorden, de stijlfiguur van de analogie wijst op een structurele relatie tussen twee verschillende aspecten. We geven twee voorbeelden: de verwijzing vanuit het biologische aspect naar het economische aspect en de verwijzing van het economische aspect naar het biologische.

Neem bijvoorbeeld deze uitspraak: ‘We kunnen de efficiëntie van de fotosynthese in voedselgewassen met een factor 1,5 of 2 verhogen. Zo kan er meer voedsel worden verbouwd per hectare.’ Hier is sprake van een analogie. Fotosynthese is een van de belangrijkste biologische processen van een plant, namelijk het omzetten van water en CO₂ door middel van zonlicht in suikers/voedingsstoffen. Fotosynthese betreft dus het biologische aspect van een plant. De woorden ‘de efficiëntie van de fotosynthese’ zeggen iets over dat biologische proces zelf: de mate waarin een plant het zonlicht benut om te groeien. Deze woordkeus en het doel van het vergroten van de opbrengst, verwijst echter naar het economische aspect. Dus: vanuit het eerdere biologische aspect wordt vooruitgewezen naar het latere economische aspect.

Als we zeggen dat de industrie een sector is die bijdraagt aan economische groei van Nederland, dan gebeurt het omgekeerde. Bij groei denken we aan ‘dingen’ zoals planten, bomen en dieren die groeien, dus aan het biotische aspect. Ook hier is sprake van een analogie. Als we spreken over de economische groei van Nederland, dan is er sprake van een economisch fenomeen waarbij terug wordt verwezen naar het eerdere, biologische aspect. We kunnen de analyse ook iets subtieler maken. Als we de economische groei uitdrukken in een getal – bijvoorbeeld 5 procent –, dan wordt verwezen naar het numerieke aspect. Dit voorbeeld laat zien dat de leer van de modale aspecten niet alleen fenomenen verheldert, maar ook de complexiteit en gelaagde structuur van ogenschijnlijk eenvoudige begrippen laat zien.

Als vanuit een eerder aspect naar een later aspect wordt verwezen, spreken we over een antecipatie (figuur 5.2, links). Dit samengestelde woord is gebaseerd op de Latijnse woorden *ante*, ‘voor’ en *capere*, ‘nemen’ of ‘grijpen’; anteciperen is dus vooruitgrijpen. Dooyeweerd gebruikt consequent het woord ‘antecipatie’ (met een ‘e’) om verwarring met het Griekse woord *anti* (‘tegen’) te voorkomen. In het vooruitgrijpen herkennen we het latere aspect wel, maar zien we het uiteindelijk terug in de kwaliteit van het eerdere aspect, zoals het voorbeeld van de omzetting van zonlicht en CO₂ in voedingsstoffen laat zien.

Als vanuit een later aspect naar een eerder aspect wordt verwezen, spreken we van een retrocipatie (figuur 5.2, rechts). In het Latijn betekent *retro* ‘terug’. In het teruggrijpen herkennen we het eerdere aspect wel, maar neemt het de kwaliteit van het latere aspect aan, zoals het voorbeeld van de economische groei laat zien.

Figuur 5.2 In de uitdrukking ‘het verhogen van de efficiëntie van de fotosynthese in een gewas’ komen twee aspecten samen: het biologische aspect (fotosynthese in een gewas) en het economische aspect (efficiëntie). Dit samenkomen gebeurt op een bepaalde manier: antecipatie of vooruitgrijpen. Hierbij grijpt een eerder aspect (biologisch aspect) vooruit naar een later aspect (economisch aspect). In de linkerfiguur is dit verbeeld door de richting van de pijl: van het biologische aspect naar het economische aspect.

In de uitdrukking ‘de groei van de Nederlandse economie’ komen ook twee aspecten samen: het biologische aspect (groei) en het economische aspect (Nederlandse economie). Dit samenkomen gebeurt op een bepaalde manier: door retrocipatie of teruggrijpen. Hierbij grijpt een later aspect (het economische) terug naar een eerder aspect (het biologische). In de rechterfiguur is dit verbeeld door de richting van de pijl: van het economische aspect naar het biologisch aspect.

In ons taalgebruik vinden we veel antecipaties en retrocipaties. Als een accountant zegt dat de jaarrekening van een bedrijf er mooi uitziet, dan is er sprake van een antecipatie van het economische aspect naar het esthetische aspect. Als een advocaat tegen zijn cliënt zegt dat hij ruimte ziet in de juridische normen om een proces te starten, dan is er sprake van een retrocipatie van het juridische aspect naar het ruimtelijke aspect. En als een ondernemer gebruikmaakt van zijn economische macht om een hoge korting af te dwingen, dan is er sprake van een retrocipatie van het economische aspect naar het formatieve of machtsaspect.

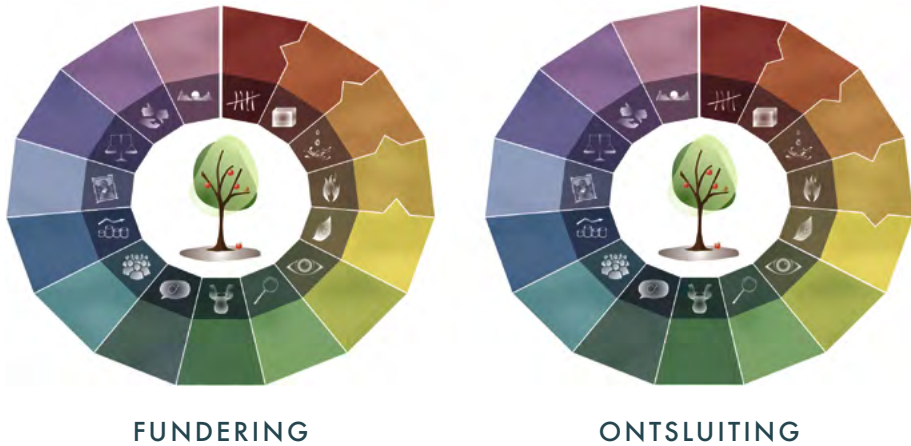
UNIVERSALITEIT IN EIGEN KRING

Dooyeweerd – zo schreven we eerder – benadrukt de diepere eenheid van de modale aspecten. Hij is van mening dat het fenomeen van de analogieën de sleutel geeft om die diepere eenheid filosofisch te verwoorden. Uit een nadere analyse blijkt namelijk dat elk aspect via antecipaties en retrocipaties verwijst naar alle andere aspecten. Met andere woorden, in elk aspect vinden we de verwijzingen naar alle andere aspecten terug. Dit fundamentele verschijnsel noemt Dooyeweerd ‘universaliteit in eigen kring’. Met andere woorden, elk aspect wordt gekenmerkt door een eigen kring of verzameling van verwijzingen (antecipaties en retrocipaties) naar andere aspecten. Voor de volledigheid merken we op dat het aritmetische aspect alleen antecipaties kent en het geloofsaspect alleen retrocipaties. Het begrip ‘universaliteit in eigen kring’ is de keerzijde of tegenhanger van ‘sovereiniteit in eigen kring’. Het laatstgenoemde begrip benadrukt het eigene van elk aspect (eigen kring of verzameling van wetten en normen) en het eerstgenoemde begrip het universele van elk aspect (eigen kring of verzameling van verwijzingen naar andere aspecten).

Het fenomeen van universaliteit in eigen kring maakt duidelijk waarom veel wetenschappers in de valkuil van het reductionisme trappen. In elk aspect zijn immers alle andere aspecten te herkennen. Dus is het erg verleidelijk om die volledige veelzijdigheid van de werkelijkheid tot één aspect terug te brengen. Dit verklaart waarom sommige fysici menen dat alle processen in onze werkelijkheid uiteindelijk gereduceerd kunnen worden tot fysische processen. Het verklaart ook waarom biologen regelmatig stellen dat alle hogere functies van de mens – zoals rationeel nadenken, het genieten van kunst en het geloven in God – niet meer zijn dan biologische processen. Als laatste, het verklaart waarom economen alle processen in de samenleving proberen te beschrijven en begrijpen vanuit financieel of economisch gewin. Hoe verleidelijk ook, dit soort reducties doen geen recht aan de veelzijdigheid van onze werkelijkheid. Ze loochenen de soevereiniteit in eigen kring van de modale aspecten.

FUNDERING EN ONTSLUITING

De diepere eenheid van de werkelijkheid komt ook naar voren in de volgorde van de aspecten. In principe kun je op twee manieren kijken: vanuit de latere aspecten naar de eerdere en vanuit de eerdere aspecten naar de latere. Aan de hand van twee specifieke voorbeelden willen we deze begrippen kort bespreken. Later komen we hier nog uitvoerig op terug (hoofdstuk 6).

Figuur 5.3 Als we de relatie tussen het biotische, fysisch-chemische, kinematische, ruimtelijke en numerieke aspect willen begrijpen, dan is de kijkrichting heel belangrijk. Als we kijken vanuit het latere biotische aspect naar de eerdere aspecten, dan komt de fundering in beeld: het biotische aspect wordt mogelijk gemaakt door het functioneren van de appelboom in de fysisch-chemische, kinematische, ruimtelijke en numerieke aspecten (de inkeping verwijst van de latere aspecten naar de eerdere). Als we kijken vanuit de eerdere naar de latere aspecten, dan komt het fenomeen ‘ontsluiting’ in beeld. Het fysisch-chemische wordt verdiept of ontsloten onder invloed van het biotische aspect, het kinematische aspect wordt op zijn beurt ontsloten door het fysisch-chemische aspect, enzovoorts. De inkeping in de figuur verwijst in de rechterfiguur dan ook van de eerdere aspecten naar de latere.

Een appelboom functioneert in alle aspecten (hoofdstuk 4). Het biologische aspect heeft echter iets bijzonders: het maakt een boom tot een boom. Daarom noemen we dit aspect de kwalificerende functie van een boom (hoofdstuk 6). De vraag die we nu aan de orde willen stellen is: wat is de verhouding tussen het biologische aspect en de voorgaande aspecten? Het antwoord van Dooyeweerd is: het numerieke, ruimtelijke, kinematische en fysisch-chemische aspect maken het biologisch functioneren van een appelboom mogelijk. Anders gezegd, ze liggen ten grondslag aan of funderen het biologische aspect van de appelboom (figuur 5.3, links).

Een ander voorbeeld van fundering is dat het sensitieve (of: psychische) aspect van mensen en dieren gefundeerd is in de voorgaande aspecten: de biotische, fysisch-chemische, kinematische, ruimtelijke en numerieke aspecten.

Aan de hand van dezelfde appelboom willen we nu de vraag stellen: wat zien we als we vanuit de eerdere naar de latere aspecten kijken? Het antwoord van Dooyeweerd is dat het numerieke, ruimtelijke, kinematische en fysisch-chemische aspect verdiept of ontsloten worden door het biotische aspect (figuur 5.3, rechts). Verdiepen of ontsluiten betekent in dit geval dat het fysisch-chemische aspect van de boom onder invloed van het biotische aspect zo wordt vormgegeven dat alle biotische processen van de boom maximaal ondersteund worden. Maar het gaat verder: op zijn beurt moet het kinematische aspect zo vormgegeven worden dat het fysisch-chemische proces het biotische proces maximaal kan ondersteunen. Iets vergelijkbaars gebeurt met het ruimtelijk en numerieke aspect. Dit ontwikkelingsproces onder leiding van het biotische aspect noemt Dooyeweerd 'ontsluiten'.

Ontsluiting is een fenomeen dat veel voorkomt. Een prachtig voorbeeld is de ontsluiting of verdieping van het talige aspect. We spreken bijvoorbeeld over juridische taal of religieuze taal. De taal die bijvoorbeeld advocaten en rechters spreken kent specifieke woorden en karakteristieke uitdrukkingen. Hetzelfde geldt voor de taal van predikanten en pastores. In de ontwikkeling van de juridische taal is er sprake van ontsluiting of verdieping, omdat we kunnen spreken over recht, rechtvaardigheid en gerechtigheid. Hetzelfde geldt voor de taal van het geloof die het mogelijk maakt om te spreken over zonde, vergeving, hoop en vertrouwen.

OBJECTSFUNCTIES EN SUBJECTSFUNCTIES

In hoofdstuk 4 hebben we de leer van de aspecten geïllustreerd aan de hand van een bloeiende appelboom. Aspecten zijn van iets of iemand. Ze verwijzen naar elkaar, anteciperend of retrociperend. Al deze verwijzingen tezamen geven een beeld van het ding (of de mens) als geheel. Met de introductie van de termen subject en object maken we een volgende stap in het betoog. Die stap bestaat eruit dat het nu niet langer gaat over aspecten van dingen, maar over dingen zelf. Het woord 'dingen' (entiteiten) gebruiken we hier losjes. Het gaat niet alleen om bepaalde voorwerpen, maar ook om gebeurtenissen en mensen. Iets (een ding, een gebeurtenis) of iemand kan fungeren als subject. Dan fungeert het zelf, actief. Of het kan fungeren als object, dat wil zeggen passief. In het laatste geval is het ding of de gebeurtenis 'het voorwerp van' aandacht of omgang met iets of iemand anders, een subject. Het subject doet dus iets met het object.

De termen subjectfunctie en objectfunctie zijn hiervan afgeleid. Ze hebben betrekking op functies (aspecten) van het ding waarin het ding als subject respectie-

Figuur 5.4 Alles in deze werkelijkheid functioneert in vijftien verschillende aspecten. En toch kan er verschil zijn in de manier waarop. Voor een boom geldt dat deze – zonder bemoeienis van de mens – in het numerieke tot en met het biotische aspect als subject functioneert: de boom functioneert actief in die aspecten. In de overige, latere aspecten (van het sensitieve tot en met het geloofsaspect) kan hij als object functioneren: de boom functioneert in die aspecten passief. Hij is dan een ‘voorwerp van’ aandacht en bemoeienis van de mens.

velijk als object fungeert. Subjectfuncties hebben dus betrekking op die aspecten van het ding waarin het ding zelf actief is. Objectfuncties hebben betrekking op die aspecten van het ding waarin het ding passief is, voorwerp van aandacht of omgang met iets of iemand anders.

Neem de appelboom, opnieuw. Deze heeft subjectsfuncties in bijvoorbeeld het numerieke tot en met het biotische aspect. Dat wil zeggen, de appelboom functioneert actief in het numerieke, ruimtelijke, kinematische, fysisch-chemische en het biotische aspect. De boom is immers telbaar (numeriek; het is deze ene boom, het zijn er geen twee), hij neemt ruimte in, hij beweegt (in de wind), hij bestaat uit allerlei fysische materialen, en hij groeit, verouderd en sterft af. In de terminologie van Dooyeweerd: de boom functioneert als ‘subject’ in het numerieke tot en met het biotische aspect (figuur 5.4).

Vanaf het sensitieve tot en met het geloofsaspect fungeert de appelboom als object. Hij is 'voorwerp van' bemoeienis met iets of iemand anders. Een dier (sensitief) kan aan de bast knagen. De boom fungeert als biotisch object voor het dier. De mens kan de appelboom snoeien (formatief), de vruchten verkopen (economisch) of bewonderen (esthetisch). De boom fungeert in deze acties en interacties als formatief, economisch respectievelijk esthetisch 'object'.

Als we op deze manier naar de werkelijkheid kijken, dan licht er weer iets op van de veelzijdigheid van de werkelijkheid, waar we het hier steeds over hebben. Dode dingen als stenen en rotsen functioneren in het fysisch-chemische aspect als subject, planten en bomen functioneren in het fysisch-chemische tot en met het biologische aspect als subject (mogelijk ook in het sensitieve aspect), en dieren als honden en katten functioneren tot en met het sensitieve aspect als subject. En de mens? De mens functioneert in alle aspecten als subject.

Het onderscheid tussen subjectsfuncties en objectsfuncties is heel vruchtbaar. Bijvoorbeeld in het beschrijven van de verschillen tussen mens en technische hulpmiddelen. Neem bijvoorbeeld tuingereedschap. Mensen en tuingereedschappen functioneren allebei op dezelfde manier in het fysisch-chemische aspect. Alle wetten van de fysica zijn immers van toepassing op zowel mensen als tuingereedschappen. Denk bijvoorbeeld aan de valwetten en de wetten voor de geleiding van stroom. Maar als we kijken naar het economische aspect, dan zien we een groot verschil. In dit aspect functioneren mensen als subject, want mensen kopen en verkopen diensten en producten. Maar in dit aspect functioneert tuingereedschap als object, want tuingereedschap wordt gekocht of verkocht. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor het morele aspect. In dit aspect functioneert de mens als subject: hij of zij handelt in een bepaalde situatie op een moreel verantwoorde wijze. Tuingereedschap functioneert in dit aspect als object. Een mens kan tuingereedschap op een moreel verantwoorde wijze gebruiken, bijvoorbeeld voor het snoeien van een boom of een struik. Maar een mens kan tuingereedschap ook op een moreel onverantwoorde wijze gebruiken, bijvoorbeeld door er iemand anders mee te verwonden.

Het denken in termen van subjectsfuncties en objectsfuncties wordt heel spannend als we ons richten op kunstmatige intelligentie. Als 'intelligente' computers worden ingezet voor het kopen of verkopen van aandelen op de beurs, kun je dan nog volhouden dat mensen in het economische aspect als subject functioneren en computers alleen als object? Als expertsystemen ingezet worden in de gezondheidszorg en adviezen geven over behandelingen, kun je dan nog blijven beweren dat alleen mensen morele verantwoordelijkheid dragen en expertsystemen niet? Dooyeweerd

zou, in onze visie, nog steeds de stelling verdedigen dat intelligente computers en expertsystemen in het economische en morele aspect als object functioneren. Maar hij zou ook de complexe verwevenheid van de interacties tussen mensen, computers en expertsystemen benadrukken en proberen te analyseren.

WAARDERING EN KRITIEK

De visie van Dooyeweerd op de diepere eenheid van de modale aspecten ontmoet op hoofdlijnen veel waardering. Als eerste omdat deze gedachte recht doet aan onze eigen ervaring. De verschillende modale aspecten beïnvloeden elkaar en hangen op de een of andere manier samen. Als tweede omdat deze gedachte allerlei fenomenen in de werkelijkheid beschrijft. Denk maar aan de verschillende voorbeelden die we gegeven hebben van antecipaties en retrocipaties, universaliteit in eigen kring, en fundering en ontsluiting.

VANDAAG: DE DIEPERE EENHEID VAN SOORTEN?

Dooyeweerd beschouwt de diepere eenheid van de aspecten van de werkelijkheid als een grensprobleem. Dat wil zeggen, je probeert al denkend die diepere eenheid te begrijpen, maar het antwoord blijft je steeds maar ontglippen. Je loopt dus tegen een bepaalde grens aan die je al denkend niet kunt overgaan. Wat je dan kunt doen is putten uit je intuïtie. Intuïties worden gevormd door persoonlijke ervaringen, opleiding en overtuigingen, waaronder religieuze overtuigingen. Grensproblemen roepen dan ook altijd vragen op en leiden vaak tot forse meningsverschillen tussen filosofen. We geven één voorbeeld.

In de biologie speelt het begrip ‘soort’ een belangrijke rol. De vraag is: Hoe kunnen we de diepere eenheid van de verschillende biologische soorten begrijpen? Heeft elk soort een eigen identiteit en zijn soorten daarom onveranderlijk? Of hebben soorten uiteindelijk geen gefixeerde aard en kunnen ze evolueren? Dooyeweerd probeert dit grensprobleem in de biologie nader te duiden door te putten uit zijn christelijk geloof. Hij schreef dat de verschillende biologische soorten zijn gegrond in het scheppend handelen van God (Dooyeweerd, 1959, p. 146). Elke soort is als het ware een uitdrukking van de orde die God in de schepping heeft gelegd. Daarom hebben de soorten een eigen identiteit en zijn ze onveranderlijk.

De (eveneens christelijke) filosoof Jacob Klapwijk stelt hier echter tegenover dat Dooyeweerd helemaal niet aannemelijk maakt dat de verschillende biologische soorten een weerspiegeling zijn van de orde die God in de schepping heeft gelegd. Hij is van mening dat wetenschappelijk onderzoek overtuigend heeft aangetoond dat 'soorten patronen zijn van relatieve duurzaamheid maar zonder een gefixeerde identiteit' (Klapwijk, 2009, p. 245). Deze discussie is typerend voor grensproblemen. Het gaat altijd om de vraag hoever je al denkend kunt komen, of een bepaalde religieuze duiding de toets van de kritiek kan doorstaan en of je recht doet aan de vakwetenschap.

WELKE WEG ZULLEN WIJ DUS
INSLAAN, OM TOT HET BEGEERDE
THEORETISCH INZICHT IN DE STRUCTUUR
DER DINGEN IN DE NAÏEVE ERVARING TE
KOMEN? DAAR DIT INZICHT ZONDER EEN
THEORETISCHE ANALYSE NIET MOGELIJK
IS, ZIJN WIJ VANZELVE AANGEWEZEN
OP EEN AANKNOOPING BIJ DE
THEORIE DER WETSKRINGEN.

HERMAN DOOYEWEERD (WdW, III, p. 34)

6 DINGEN

INTRO

Er bestaat een grote variatie van dingen. Denk bijvoorbeeld aan bomen, beverdammen, huizen, schilderijen, tafels, stoelen, robots en dergelijke. We merken op dat filosofen het woord ‘ding’ gebruiken voor alles wat een geheel is en een eigen identiteit heeft. Dus ook voor levende wezens. We weten dat al die dingen iets ‘eigens’ hebben. Een boom is geen beverdam, een huis is geen schilderij, en een tafel is geen stoel. Kunnen we dat ‘eigene’ van de dingen ook theoretisch analyseren en begrijpen? Wat zou dan de beste manier zijn om dat te onderzoeken? Het antwoord van Dooyeweerd is duidelijk: ja, we kunnen het ‘eigene’ van de dingen begrijpen en om dat te doen moeten we aansluiten bij de leer van de modale aspecten. Ook in dit hoofdstuk introduceren we weer enkele nieuwe begrippen.

PROBLEEM: INZICHT IN DE PRINCIPES OF WETTEN VOOR DINGEN

We grijpen opnieuw terug op de lezing ‘De christelijke staatsidee’, omdat die zo duidelijk is, ook voor de hedendaagse lezer. Hierin werkt Dooyeweerd de gedachte van Kuiper over soevereiniteit in eigen kring op systematische wijze uit. In zijn visie heeft die gedachte twee betekenissen. De eerste betekenis heeft betrekking op ‘de rijke verscheidenheid van aspecten, welke de tijdelijke werkelijkheid vertoont’ (Dooyeweerd, CS, p. 38). Dit onderwerp hebben we in de voorgaande hoofdstukken onderzocht.

De tweede betekenis betreft inzicht ‘in de dingen en in de samenlevingsstructuren’ (Dooyeweerd, CS, p. 43). Daarmee komen we tot het probleem dat Dooyeweerd

wilde oplossen: op welke manier manifesteert soevereiniteit in eigen kring zich in dingen als bomen, beverdammen, huizen, schilderijen, tafels en stoelen, en in samenlevingsverbanden als kerk, staat en gezin? Dooyeweerd wil inzicht krijgen in de ‘structuurprincipes’ of ‘structuurwetten’ die voor deze dingen en verbanden gelden. In zijn visie gaat het om door God gegeven structuren; hij gebruikt dan ook de uitdrukking ‘concrete goddelijke structuurprincipes’ (Dooyeweerd, CS, p. 43). Dooyeweerd benadrukt dat die structuurprincipes tot uitdrukking komen in de manier waarop de verschillende aspecten in de dingen en verbanden gegroepeerd zijn. Dat betekent dat we onderscheid kunnen maken tussen het ene of het andere ding en tussen het ene of andere verband op basis van de groepering van de verschillende aspecten. In de beschrijving van de structuurprincipes van concrete dingen en samenlevingsvormen sluit hij dus nauw aan bij de leer van de modale aspecten. In dit hoofdstuk beperken we ons tot de leer van de dingen en in het volgende hoofdstuk richten we ons op de leer van de samenlevingsverbanden.

CONTEXT: DINGEN ALS PRODUCT VAN ONS DENKEN?

Dooyeweerd schrijft dat in de filosofie – voor zover hem bekend – geen theoretisch onderzoek is gedaan naar de structuur van de verschillende dingen die in de werkelijkheid voorkomen. Wel refereert hij aan een ‘belangrijke verhandeling’ van de fenomenoloog Max Scheler (1874-1928) (Dooyeweerd, WdW, III, p. 33). De fenomenologie is een filosofische stroming die de verschijnselen, zoals die zich aan ons voordoen, beschrijft door ze voor zich te laten spreken. Dooyeweerd stelt met genoeg vast dat Scheler en hij op twee belangrijke punten dezelfde strijd voeren. Als eerste dat dingen niet gezien mogen worden als het product van ons theoretisch denken. Dooyeweerd denkt daarbij niet alleen aan de filosofie van Immanuel Kant (verdieping 5.1), maar aan een nog veel langer bestaande denktraditie waarin dingen worden gezien als (uitdrukking van) ‘substanties’ (hoofdstuk 1). Daarnaast vindt Dooyeweerd – met Scheler – dat we recht moeten doen aan het eigen karakter van de naïeve ervaring enerzijds en het theoretisch denken anderzijds (hoofdstuk 2). Met andere woorden, we moeten de naïeve ervaring niet vertheoretiseren. In de alledaagse ervaring ervaren we dingen als ding, dat wil zeggen als een geheel met iets eigens.

Tegelijkertijd constateert Dooyeweerd dat Scheler ons niet verder helpt met het geven van inzicht in de structuur van de dingen. Scheler komt zijns inziens niet verder dan het geven van een impressionistisch beeld. Sterker nog, Dooyeweerd is van

mening dat Scheler niet tot een wezenlijk inzicht in de structuur van de dingen kan komen, omdat hij onvoldoende rekenschap aflegt van de religieuze basis van zijn denken (hoofdstuk 3).

KERN: EEN VERSCHIEDENHEID AAN DINGEN

Dooyeweerd wil de structuur van de dingen begrijpen. Hij kan en wil niet teruggrijpen op het werk van andere filosofen. Daar komt bij dat hij een leer van de dingen wil ontwikkelen die in overeenstemming is met het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Alleen zo meent hij recht te kunnen doen aan de overtuiging dat God de Schepper is van al wat bestaat en dat alles is geschapen naar zijn eigen aard (hoofdstuk 1). Die eigen aard heeft iets te maken met de van God gegeven structuur. De uitdaging voor de filosofie is om deze aard en die structuur te doorgronden, te duiden en te beschrijven.

Om deze uitdaging aan te gaan neemt Dooyeweerd de leer van de modale aspecten als uitgangspunt. Hij stelt dat elk concreet ding – of het nu een boom, beverdam, huis, schilderij, tafel, stoel of robot is – fungeert in alle aspecten van de werkelijkheid. Als we gaan inzoomen, blijkt dat voor elk ding deze aspecten op een andere manier ‘gegroepeerd’ zijn (Dooyeweerd, CS, p. 43). Een eerste verschil vinden we al in de groepering van subjectfuncties en objectfuncties (hoofdstuk 5). Zo is er een groot verschil in de groepering van de subjectfuncties en objectfuncties van stenen, bomen en mensen. Een tweede verschil vinden we in de zogenoemde kwalificerende functie van een ding (dit hoofdstuk). Een struik of een boom wordt door de biotische functie gekwalificeerd en een schilderij of beeldhouwwerk door de esthetische functie. Een derde verschil vinden we in het onderscheid tussen natuurdingen en cultuurdingen (dit hoofdstuk). Stenen en bomen komen in de natuur voor en schilderijen en huizen zijn het product van mensenhanden.

De leer van de dingen werpt – evenals de leer van de modale aspecten – een dam op tegen allerlei vormen van reductionisme. Je kunt de grote verscheidenheid van dingen niet reduceren tot enkele soorten of typen. Dat lukt niet in de natuur en dat lukt ook niet in de cultuur. Als je scherp analyseert, dan blijkt dat ‘identiteit’ – hier verstaan als identiteit van soorten (of klassen) van dingen – een heel complex begrip is. En ook: als je scherp analyseert, val je van de ene verbazing in de andere. Wat zijn dingen toch complexe structuren en als je daar iets van begrijpt, dan neemt je verwondering over natuur en cultuur alleen maar toe.

6.1 NUMERIEKE EN SOORTELIJKE IDENTITEIT

De discussie over de vraag wat een ding 'is', valt in de filosofie uiteen in een aantal deelonderwerpen, stuk voor stuk filosofische mijnenvelden. Hier richten we ons vooral op het onderwerp identiteit – ook een wijdvertakt en lastig onderwerp. We beperken ons tot de vraag wat er gebeurt als we een ding als een 'ding' identificeren. Identiteit kan namelijk betrekking hebben op 'dit ene exemplaar', anderzijds kan het ook betekenen 'exemplaar zijn van een soort'. Als identiteit betrekking heeft op de uniciteit van 'dit ene exemplaar', spreek je in de filosofie van numerieke identiteit. Als identiteit betrekking heeft op het 'exemplaar zijn van een soort', spreek je van kwalitatieve of soortelijke identiteit. Numerieke identiteit gaat dus over deze ene, unieke appelboom, soortelijke identiteit over het feit dat het om een appelboom en niet om een perenboom gaat.

Dooyeweerd's analyse van de aspecten heeft betrekking op bepaalde eigenschappen van dingen. Deze eigenschappen betreffen de soortelijke identiteit van het ding. Het is Dooyeweerd's systematiek (met antecipaties en retrocipaties, subjects- en objectsfuncties, en kwalificerende functies) die hier interessante verfijningen biedt op bestaande inzichten over soortelijke identiteit.

Met numerieke identiteit lijkt Dooyeweerd het moeilijker te hebben. Hij zegt er weinig over en wat hij zegt is vooral gericht tegen wat anderen zeggen. De kern van wat hij over bijvoorbeeld Aristoteles, Leibniz en Kant zegt, is dat hun opvattingen gebaseerd zijn op een denken dat zichzelf als absoluut, als laatste grond, beschouwt. Ze maken van unieke identiteit een theoretisch begrip. We zouden Dooyeweerd's opvatting zo kunnen parafraseren dat hij een onderscheid maakt tussen de ervaring van (unieke) identiteit en het technisch-filosofische begrip (numerieke) identiteit. Filosofen hebben steeds weer de neiging gehad om de unieke identiteit (dagelijkse ervaring) gelijk te stellen aan hun theoretisch begrip van identiteit (wetenschappelijke analyse). Dooyeweerd bestrijdt dit. De ervaring van uniciteit heeft iets onvatbaars, niet in de zin dat het

geheimzinnig is maar in de zin dat het een gegeven is. Unicité is voor de wetenschapper een raadsel, maar voor iedere leek volstrekt vanzelfsprekend.

UITWERKING: DE LEER VAN DE DINGEN

VERSCHILLENDE GROEPERINGS VAN FUNCTIES

In de hoofdstukken 4 en 5 hebben we Dooyeweerd gevolgd in zijn analyse van een bloeiende appelboom. Uit deze analyse bleek dat appelbomen functioneren in alle aspecten. Maar er is wel verschil. In de eerste vijf aspecten – van het aritmetische tot het biologische – functioneert een appelboom als subject. Dat wil zeggen, de appelboom functioneert actief in deze aspecten. In de daaropvolgende tien aspecten – van het sensitieve tot het pistische – functioneert een appelboom als object. Dat wil zeggen, hij functioneert passief in deze aspecten en is een voorwerp van het handelen van de mens.

Als we een bloeiende appelboom met een steen of een dier vergelijken, dan vallen de verschillen in de groepering van modale aspecten direct op. Een steen functioneert in de eerste vier aspecten als subject en in de daaropvolgende elf aspecten als object. En een dier functioneert in de eerste zes aspecten als subject en in de daaropvolgende negen aspecten als object.

De conclusie is: als je meer inzicht wilt krijgen in de structuur van dingen, dan moet je kijken naar de groepering van de verschillende aspecten.

KWALIFICERENDE FUNCTIE: APPELBOMEN

Laten we een boom eens vergelijken met een steen. Bomen en stenen functioneren in de eerste vier aspecten als een subject, dat wil zeggen actief, uit zichzelf. Een boom functioneert in het biotische aspect als een subject en een steen in dat aspect als een object. En voor alle latere aspecten geldt dat bomen en stenen als object functioneren. Dat biotische aspect maakt dus groot verschil uit: bomen leven en stenen niet. Appelbomen bloeien, maar stenen nooit. Aan appelbomen komen appels en aan stenen nooit. Het is dus het biotische aspect dat de boom tot boom maakt. Filosofisch uitgedrukt: de kwalificerende functie van een boom is het biotische aspect (figuur 6.1).

KWALIFICERENDE FUNCTIE APPELBOOM

Figuur 6.1 Wat maakt een boom tot een boom? Wat onderscheidt een boom van bijvoorbeeld een steen? Dat is het biotische aspect. Dat aspect kwalificeert een appelboom (te zien aan pijl en achtergrondkleur) en dit is tegelijk het laatste aspect waarin de appelboom als subject functioneert (te zien aan de lichte buitenste ring).

Daar komt nog het volgende bij. We schreven zojuist dat bomen en stenen in de eerste vier aspecten als subject functioneren. Als we het aritmetische, ruimtelijke, kinematische en fysisch-chemische aspect van een boom verder in beeld krijgen, dan zien we grote verschillen met die van een steen. Neem het ruimtelijke aspect: de vorm van een boom is dusdanig dat de bladeren zoveel mogelijk zonlicht kunnen opvangen om water en CO_2 in suikers te kunnen omzetten. Met andere woorden, het ruimtelijke aspect heeft een dusdanige vorm gekregen dat de structuur en de energievoorziening van de boom maximaal ondersteund worden. Zo'n relatie tussen het ruimtelijke aspect en andere aspecten is er bij de steen niet.

Als we naar het kinematische aspect kijken, zien we ook grote verschillen. Als stenen onder invloed van zon of koude uitzetten en inkrimpen, dan gaat dat met een bepaalde snelheid. In bijzondere gevallen ontstaan er onder invloed van warmte en koude scheuren die zich met een bepaalde snelheid voortplanten. Een boom functioneert in het kinematische aspect heel anders. Denk maar aan de snelheid van de sapstromen en de bewegingen van de bladeren in de wind. Kortom, het kinematische aspect blijkt zo in elkaar te zitten dat een boom ook daadwerkelijk een levende boom kan zijn.

Neem ten slotte het fysisch-chemische aspect. De meeste stenen bestaan uit oxiden en/of carbonaten van silicium, natrium, calcium, kalium, magnesium, aluminium en ijzer. De fysisch-chemische structuur van bomen is veel complexer. De chemische structuren zijn bijzonder ingewikkeld en er vinden veel (bio)chemische

reacties plaats, waaronder fotosynthese. Ook bij dit aspect blijkt dat alles gericht is op het mogelijk maken van het biotische leven van bomen. In de terminologie uit hoofdstuk 4: het aritmetische, ruimtelijke, kinematische en het fysisch-chemische aspect funderen het biotische aspect van een boom, terwijl het biotische aspect het aritmetische, ruimtelijke, kinematische en fysisch-chemische aspect ontsluit en verdiept.

De bovenstaande analyse laat zien dat het biotische aspect een bijzondere rol vervult. Daarom noemt Dooyeweerd deze functie de kwalificerende functie van een boom. Kwalificerend wil zeggen: dat wat een boom (soortelijk) tot boom maakt en daarmee onderscheidt van een steen of een dier. Als we op dezelfde manier een steen en een dier analyseren, dan vinden we dat de kwalificerende functie van een steen het fysisch-chemische aspect is en de kwalificerende functie van een dier het sensitieve (psychische) aspect.

KWALIFICERENDE FUNCTIE: BEVERDAMMEN

Beverdammen zijn fascinerend. Bevers staan bekend om hun vermogen om bomen om te halen, in stukken te ‘zagen’ en te slepen naar de plaats waar de dam moet komen. De dam wordt gemaakt uit stukken hout, stenen en modder. Beverdammen kunnen tientallen en zelfs honderden meters lang zijn en komen een of enkele me-

Figuur 6.2 Een beverdam bestaat uit hout, stenen en modder. De beverdam is zo gemaakt dat het geschikt is voor bevers om te leven en te overleven. De kwalificerende functie van een beverdam is dus het sensitieve aspect (te zien aan pijl en achtergrondkleur). Anders dan bij de appelboom is dit een objects-functie van de beverdam (te zien aan de donkere buitenste ring).

KWALIFICERENDE FUNCTIE
BEVERDAM

ters boven het water uit. Achter de dam ontstaat een vijver waar de bevers ‘lodges’ bouwen van takken, stukjes rots en modder, inclusief een onderwateringang. De lodge is voor de bevers een veilige plek om te slapen, hun jongen groot te brengen, warm te blijven in de winter en zich te verbergen voor roofdieren. Ook slaan ze daar hun voedsel op.

Hoe kunnen we zo’n beverdam met alle lodges nu filosofisch nader duiden? Wat bepaalt haar identiteit? Een beverdam bestaat uit dode materialen: hout, steen, modder et cetera. Al deze materialen functioneren in het aritmetische, ruimtelijke, kinematische en fysisch-chemische aspect als subject, maar in het biotische en sensitieve aspect als object. Wat is nu de kwalificerende functie van een beverdam? Om deze vraag te beantwoorden, moeten we goed kijken naar de functie van de dam en de lodges: ze staan in het teken van het leven en overleven van bevers. De kwalificerende functie van een bever is het sensitieve aspect. Onder leiding van dit aspect worden het numerieke, ruimtelijke, kinematische en fysisch-chemische aspect van de gebruikte materialen voor de beverdam ontsloten. Het kwalificerende aspect van een beverdam is een aspect waarin de dam als object functioneert: de boom in de beverdam fungeert immers als sensitief object voor de bever (figuur 6.2). Bij een boom in een bos ligt dat anders: de kwalificerende functie is een aspect waarin de boom als subject functioneert.

In de natuur vinden we veel fenomenen die vergelijkbaar zijn met beverdammen. Denk bijvoorbeeld aan spinnenwebben, mierennesten, honingraten en schelpen. In al deze gevallen is de kwalificerende functie gelegen in het sensitieve aspect, terwijl webben, nesten, raten en schelpen in het sensitieve aspect als object functioneren.

FUNDERENDE FUNCTIE: HUIZEN

Wat is het verschil tussen een primitieve grotwoning en een huis dat gemaakt is van mergelsteen? Grotten komen met name voor in kalkgesteenten. Het grondwater lost delen van de kalk op waardoor er na honderden of duizenden jaren een open ruimte ontstaat. Als deze open ruimte groot genoeg is, dan kan zij als woning worden gebruikt. Een grotwoning is dus een ‘natuurding’, een resultaat van natuurlijke processen. Een huis dat gemaakt is van mergelsteen is daarentegen het resultaat van menselijke arbeid. Mensen hebben stenen uitgehouwen en daarmee een huis gebouwd. Een huis gemaakt van mergelsteen is dus een ‘cultuurding’, een resultaat van de vormgevende arbeid van de mens. Om het verschil te duiden

**FUNDERENDE FUNCTIE
GROTWONING: FYSISCH-CHEMISCH**

**FUNDERENDE FUNCTIE
HUIS: FORMATIEF**

Figuur 6.3 Hoe ontstaan huizen? Er is een groot verschil tussen een grotwoning en een huis van mergelsteen. Een grotwoning is het resultaat van natuurlijke processen. In de terminologie van Dooyeweerd: haar funderende functie is het fysisch-chemische aspect (gele fundament). Een huis van mergelsteen is het resultaat van menselijke arbeid. Daarom is zijn funderende functie het formatieve aspect (groene fundament).

tussen een natuurding en cultuurding, introduceert Dooyeweerd het woord ‘funderende functie’ (figuur 6.3). De funderende functie beschrijft het aspect dat ten grondslag ligt aan het bestaan van een ding. Een grot is het resultaat van natuurlijke processen; het funderende aspect is dan ook het fysisch-chemische aspect. Een huis is het resultaat van menselijk handelen; het funderende aspect is het formatieve aspect.

Het begrip funderende functie maakt ons ook gevoelig voor allerlei veranderingen in de cultuur. Denk bijvoorbeeld aan voedsel. Traditionele jagers en verzamelaars haalden hun voedsel direct uit de natuur. De ingrediënten die zij voor hun voedsel gebruiken zijn dus biotisch gefundeerd. In de moderne voedselindustrie is dat anders. Alle producten worden bewerkt in de fabriek. Het funderende aspect van deze producten is het formatieve aspect.

KWALIFICERENDE EN FUNDERENDE FUNCTIE: SCHILDERIJEN, RECHTBANKEN EN ZIEKENHUIZEN

Schilderijen bestaan uit ‘dode materialen’: verf en linnen. Ze worden door mensen gemaakt en het funderende aspect is dan ook het formatieve aspect. Wat maakt nu een schilderij tot een schilderij? Schilderijen zijn kunstwerken. We kijken ernaar om ervan te genieten. De kwalificerende functie is het esthetische aspect. In dit geval is – net zoals bij de beverdam – de kwalificerende functie een aspect waarin het schilderij als object functioneert.

We geven nog twee voorbeelden van cultuurdingen: een rechtbank en een ziekenhuis. In beide gevallen is er sprake van een gebouw dat opgetrokken is uit de basismaterialen steen, ijzer en glas. De rechtbank is zo ontworpen dat rechters goed recht kunnen spreken en het ziekenhuis zo dat artsen en verpleegkundigen optimale zorg aan patiënten kunnen geven. De funderende functie van een rechtbank en een ziekenhuis is het formatieve aspect: ze worden gebouwd door mensen. Hun kwalificerende functie is verschillend: respectievelijk het juridische en morele aspect.

GEHEEL-DEEL RELATIE
ROBOT EN ROBOTARM

Figuur 6.4 De relatie tussen een robot en zijn modules en tussen een module en zijn onderdelen beschrijft Dooyeweerd met de term ‘geheel-deel verhouding’. Van zo’n verhouding is er sprake als het geheel (de robot) bepaalt hoe de delen (module, onderdelen, hier: robotarm) moeten functioneren. Ook worden robot, module en onderdelen gekwalificeerd door hetzelfde modale aspect: het formatieve aspect.

GEHEEL-DEEL RELATIES: EENVOUDIGE ROBOTS

We kunnen de spade nog een laag dieper steken. We nemen als voorbeeld een eenvoudige robot aan een lopende band die het ene onderdeel op het andere plaatst. De kwalificerende functie van een robot is het formatieve aspect: een robot voert technische processen op een beheerste wijze uit. Een robot bestaat uit modules en modules bestaan weer uit onderdelen. Wat is de kwalificerende functie van de modules en de onderdelen? En hoe kunnen we de relatie tussen robot, modules en onderdelen begrijpen?

Alle modules van een robot zijn zo ontworpen dat de robot de gewenste handelingen kan uitvoeren. Ook zijn de onderdelen zo ontworpen en samengesteld dat de betreffende module zijn functie goed kan uitvoeren. Dat betekent dus dat modules en hun onderdelen alleen begrepen kunnen worden vanuit het geheel van de robot. Met als gevolg dat de kwalificerende functie van die modules en van hun onderdelen dezelfde is als die van de robot, namelijk het formatieve aspect.

Voor deze specifieke situatie heeft Dooyeweerd de term ‘geheel-deel relaties’ gemunt (figuur 6.4). De reden is dat het geheel (de robot) bepaalt hoe de delen (modules, onderdelen) ontworpen moeten worden. Ook bepaalt de kwalificerende functie van het geheel (robot) de kwalificerende functie van de delen (modules, onderdelen).

ENKAPTISCHE VERVLECHTINGEN: VERVLOCHTEN STRUCTUREN

Hoe moeten we de relatie duiden tussen het huisje en de slak? Is hier ook sprake van een geheel-deel verhouding? Dooyeweerd wijst erop dat het huisje en de slak – ondanks het feit dat ze dezelfde kwalificerende functie hebben (sensitieve aspect) – toch een verschillende structuur hebben. De slak functioneert immers in het sensitieve aspect als subject en het huisje als object. Met andere woorden, twee verschillende structuren (huisje en slak) zijn met elkaar vervlochten tot een nieuw geheel (huisjesslak). Dooyeweerd spreekt in dit geval van enkaptische vervlechtingen (figuur 6.5). Een vergelijkbare vervlechting vind je bij schelpdieren en schildpadden.

Een ander soort vervlechting is die van marmer en een beeld. De kwalificerende functie van het marmer is het fysisch-chemisch aspect en die van het beeld het esthetische aspect. Door de vervlechting ontstaat er een nieuw geheel: een enkaptisch structuurgeheel.

Een weer andere soort vervlechting vinden we in ecosystemen waarin de bodem, het water, de planten en dieren enkaptisch met elkaar vervlochten zijn. In deze ver-

ENKAPTISCHE VERVLECHTING HUISJESSLAK

Figuur 6.5 Een huisjesslak bestaat uit twee verschillende structuren (huisje, slak) die met elkaar vervlochten zijn (cirkelend lint). Typierend voor een enkaptische vervlechting is dat de vervlochten structuren relatief zelfstandig zijn. De slak en het huisje worden beiden gekwalificeerd door het sensitieve aspect. Bij de slak is het sensitieve aspect een subjectsfunctie en bij het huisje een objectsfunctie. In deze figuur is de sensitieve subjectsfunctie lichtgroen weergegeven en de sensitieve objectsfunctie donkerder groen.

vechting blijven de verschillende dingen hun eigen kwalificerende functie houden: een steen blijft een steen, een plant een plant en een dier een dier. Al deze dingen zijn met elkaar vervlochten zonder dat er een nieuwe structuur ontstaat.

WAARDERING EN KRITIEK

De leer van de dingstructuren geeft handvatten om de structuur van dingen te begrijpen. Begrippen als kwalificerende en funderende functie zijn daarbij bijzonder behulpzaam. Zo kunnen we bijvoorbeeld goed begrijpen en beschrijven wat het verschil is tussen dingen als stenen, planten, fietsen, rechtbanken, kunstmusea en kerken. Ook is het belangrijk om een onderscheid te maken tussen geheel-deel verhoudingen en enkaptische vervlechtingen. Met deze begrippen krijg je een dieper inzicht in relaties tussen dingen.

In de praktijk blijkt het niet altijd gemakkelijk om deze systematiek op overtuigende wijze toe te passen. Van Woudenberg (1992) merkt dan ook op dat de speurtocht van Dooyeweerd naar de kwalificerende functie van kunstwerken een aansprekender resultaat oplevert dan die naar de kwalificerende functie van tafels en stoelen. De kwalificerende functie van tafels en stoelen is het sociale aspect. Maar helpt dit aspect ons om te begrijpen waarom de meubels in de zitkamer anders ontworpen worden dan die in de eetkamer?

Verkerk en anderen hebben voorgesteld om de structuur van de dingen mede te begrijpen vanuit de context waarbinnen dingen functioneren. Een stoel in de zitkamer is ontworpen om gemakkelijk te kunnen zitten en gezellig met andere mensen te praten. De kwalificerende functie is het sociale aspect. Maar hoe zit het met de stoel bij de tandarts? De stoel van de tandarts is zo ontworpen dat deze tandheelkundige zorg kan leveren. Met andere woorden, de kwalificerende functie van een tandartsstoel is het morele aspect: het gaat om de zorg voor patiënten.

VANDAAG: DE ENERGIE-INFRASTRUCTUUR VAN DE TOEKOMST

De leer van de dingen is bijzonder vruchtbaar om allerlei ontwikkelingen in de samenleving te doordenken. Neem bijvoorbeeld de ontwikkeling van de energie-infrastructuur van de toekomst. Naar verwachting zal die nog complexer zijn dan die nu al is. In het verleden was er sprake van verschillende energiesystemen die relatief onafhankelijk van elkaar bestaan (kolen, olie, gas, elektriciteit). Het elektriciteitsnet was eenvoudig: de elektriciteit werd centraal opgewekt en vervolgens naar alle klanten getransporteerd. Dit is sterk aan het veranderen: veel elektriciteit wordt lokaal opgewekt (met name zonne-energie), deels lokaal gebruikt en vervolgens aan het net teruggeleverd. Door middel van *smart grids* wordt geprobeerd om aanbod en vraag zo goed mogelijk te managen. Parallel zal, naar verwachting, een waterstofinfrastructuur ontwikkeld worden. De vraag naar de opslag van energie wordt steeds urgenter, met name als het gaat om de overtollige elektriciteit als de zon veel schijnt. Maar ook als de zon enkele dagen niet schijnt of de wind enkele dagen niet waait.

Als we de technische infrastructuren analyseren, dan blijken zij uit een groot aantal substructuren te bestaan. Zo bestaat de infrastructuur voor elektriciteit onder andere uit substructuren op het gebied van het genereren, transporteren en dis-

tribueren van elektriciteit. Elk van deze substructuren blijkt op zijn beurt weer uit substructuren te bestaan. Al deze relaties kunnen we begrijpen in termen van geheel-deel verhoudingen.

De energie-infrastructuur van de toekomst zal niet alleen de technische structuren voor het genereren, transporteren en distribueren van energie omvatten, maar ook een scala van gebruikers met uiteenlopende behoeften. Denk bijvoorbeeld aan huishoudens, sportcomplexen, winkels, fabrieken en ziekenhuizen. Deze gebruikers hebben een eigen identiteit (hoofdstuk 7) en die identiteit verandert niet als ze aangesloten worden op de energie-infrastructuur. Al deze gebruikers zullen in de toekomst hogere eisen gaan stellen. In de terminologie van Dooyeweerd is er sprake van enkaptsche vervlechtingen van producenten en gebruikers waarbij de onderlinge afhankelijkheden steeds groter worden.

Een technologische en wijsgerige analyse van de energie-infrastructuur van de toekomst is van groot belang voor ingenieurs, energiebedrijven en overheden. In het verleden gingen de ontwikkelingen in de energie-infrastructuur langzaam. Ingenieurs hadden alle tijd om nieuwe producten te ontwikkelen, bedrijven hadden voldoende tijd om een nieuw product in de markt te zetten en de overheid kon tijdig inspelen met nieuwe wetgeving. Die tijd is voorbij. Deze activiteiten verlopen tegenwoordig grotendeels parallel. Alle spelers moeten een vergelijkbaar beeld van de toekomst hebben, de complexiteit van de energie-infrastructuur begrijpen en ‘vertalen’ naar hun eigen verantwoordelijkheidsgebied.

Het betekent voor ingenieurs dat zij de infrastructuur zo moeten ontwikkelen dat deze zo goed als mogelijk tegemoet kan komen aan de gerechtvaardigde wensen van de gebruikers. Het betekent voor technologiebedrijven dat zij hun machtspositie niet mogen misbruiken om de winst te maximaliseren, maar dat zij alle kennis en kunde moeten inzetten om tegen een redelijke prijs de beste service aan alle gebruikers te geven. Het betekent voor overheden dat ze wetgeving moeten ontwikkelen die recht doet aan het belang van energie-infrastructuren voor de samenleving, machtsmisbruik van bedrijven voorkomen en energiearmoede bestrijden. In dit soort vervlochten structuren gaat het dus om het afstemmen van de verantwoordelijkheden en belangen van de verschillende partijen ten opzichte van elkaar en in relatie tot de samenleving. In deze afstemming speelt de overkoepelende norm van het ‘algemene belang’ of de ‘bloei van de samenleving’ een belangrijke rol.

7

MAATSCHAPPELIJKE VERBANDEN

INTRO

Hoe zit de samenleving in elkaar? Bestaat ze uit een groot aantal individuen die zich in verschillende netwerken bewegen? Of is er sprake van onderscheiden maatschappelijke verbanden als gezinnen, scholen, bedrijven en kerken? En wat is de rol van de overheid? Vormt zij het hoogste hiërarchische niveau in de samenleving of is ze een verband onder de verbanden? Dooyeweerd is van mening dat de samenleving niet uit individuen bestaat, maar uit maatschappelijke verbanden die een eigen ‘innerlijke structuur’ hebben en nevensgeschikt aan elkaar zijn.

PROBLEEM: KERK, STAAT EN MAATSCHAPPIJ

In 1922 werd Herman Dooyeweerd benaderd om directeur te worden van de Kuypersstichting, het wetenschappelijk bureau van de Anti-Revolutionaire Partij. Na een gesprek met enkele voormannen schreef hij een notitie waarin hij de uitdaging schetste waar dit bureau mee zou worden geconfronteerd. Hij was van mening dat politieke adviezen gebaseerd moesten zijn op een helder inzicht in de manier waarop de grondslagen van de ‘neocalvinistische levens- en wereldbeschouwing’ toegepast zouden kunnen worden op de grote vragen van het recht, de economie en de politiek. Hij wilde vanuit de idee van de soevereiniteit van God de verhouding tussen kerk en staat, staat en maatschappij, overheid en onderdanen, en onderdanen onderling doordenken.

Voor het ontwikkelen van dat inzicht wilde Dooyeweerd beginnen bij grote denkers uit het verleden zoals Augustinus en Calvijn. Daarnaast wilde hij het werk van enkele moderne antirevolutionaire denkers als Groen van Prinsterer en Abraham

Kuyper aan een nader onderzoek onderwerpen. Uit de eerste studies die Dooyeweerd voor de Kuiperstichting schreef, blijkt duidelijk dat hij sterk werd beïnvloed door het denken van Abraham Kuyper. Met name diens opvattingen over soevereiniteit in eigen kring blijken als basis te dienen voor een update van de neocalvinistische visie op kerk, staat en maatschappij.

CONTEXT: DE VRAAG NAAR DE MACHT

In 1880 hield Abraham Kuyper een magistrale rede bij de opening van de Vrije Universiteit onder de titel *Souvereiniteit in eigen kring*. We verwezen daar al eerder naar. Hij begint zijn rede met de stelling dat Nederland, evenals veel andere landen, in een crisis verkeert. In zijn visie gaat het in deze crisis niet om vragen als vooruitgang of behoud, ideaal of werkelijkheid, of arm of rijk. Maar het gaat uiteindelijk om de vraag naar de macht. Dan wijst Kuyper op God, de Schepper van de hemel en de aarde. Hij is de hoogste Soeverein. Hij draagt een deel van zijn goddelijke macht over aan mensen. In de samenleving stuit je dus ‘nooit rechtstreeks op God zelf’, maar zie je dat soevereine gezag optreden in een ‘ambt van mensen’ (Kuyper, 1880, p. 9). Dat betekent ook dat elke macht of elk gezag in de samenleving afgeleid is van de macht van God.

Betekent dit dat God zijn macht overdraagt aan één persoon? Aan de keizer als een alleenheerser? Aan de staat die vervolgens beslist over alle zaken die zijn onderdanen betreffen? Kuyper wijst deze gedachte met klem af. Allereerst op religieuze gronden. In zijn visie zal God nooit de absolute macht aan een zondig mens overdragen. Daarnaast laat de geschiedenis zien dat absolute staatsmacht altijd leidt tot onvrijheid in de samenleving.

Kuyper slaat bewust een andere weg in. In zijn visie bestaat de samenleving uit allemaal verschillende verbanden; hij gebruikt daarvoor het woord ‘kringen’. In zijn visie hebben al deze kringen een ‘eigen Souvereiniteit voor zich’ (Kuyper, 1880, p. 11). Zo spreekt hij over de kringen van de wetenschappelijke wereld, de handelswereld en de kunstwereld. In elk van deze kringen gelden eigen normen en elke kring wordt bestuurd door een eigen gezag.

Kuyper gebruikt het beeld van een raderwerk om duidelijk te maken hoe de verschillende kringen of verbanden zich tot elkaar verhouden en met elkaar interacteren. Een raderwerk functioneert alleen goed als de tanden van de verschillende raderen op een soepele manier in elkaar grijpen. Maar als één rad wil bepalen hoe

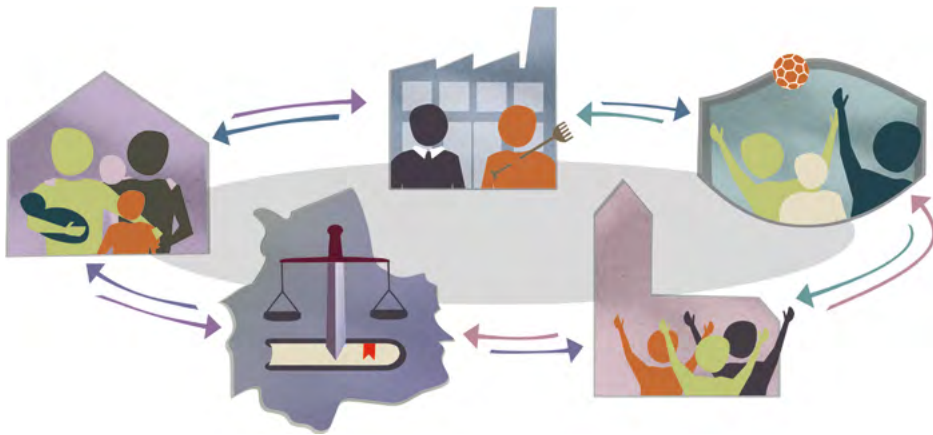
de anderen draaien, zonder rekening te houden met de eigen aard van de andere raderen, dan loopt alles vast. Dat geldt ook voor de samenleving. Die bestaat uit een groot aantal verbanden. Elk verband heeft een eigen aard of karakter en de interacties tussen al die verschillende verbanden leiden tot een rijke, veelkleurige en dynamische samenleving. Maar als een van de verbanden oppermachtig wordt – bijvoorbeeld als de staat of de kerk alle macht naar zich toetrekt –, dan komen de andere verbanden niet tot hun recht en loopt de samenleving vast.

In de visie van Kuiper heeft de staat een eigen verantwoordelijkheid om de samenleving tot bloei te laten komen. Ze moet ervoor zorgen dat elk verband zo begrensd wordt dat de andere verbanden goed kunnen functioneren. Ook moet de staat ervoor zorgen dat het individu beschermd wordt tegen de macht van de verschillende verbanden.

KERN: EEN VERSCHIEDENHEID VAN NEVENGESCHIKTE VERBANDEN

In de beginjaren van zijn hoogleraarschap heeft Dooyeweerd zijn leer over de samenleving en haar verbanden uitgewerkt. Uit alles blijkt dat hij enorm geïnspireerd werd door de visie van Kuiper over soevereiniteit in eigen kring, de verschillende verbanden in de maatschappij, de interactie tussen die verschillende verbanden en de visie op de overheid. Tegelijkertijd is duidelijk dat Dooyeweerd de erfenis van Kuiper in een nieuw filosofisch jasje goot door deze nader uit te werken met behulp van zijn leer van de modale aspecten. De kern van het denken van Dooyeweerd over de samenleving en haar verbanden vatten we samen in de volgende uitgangspunten:

- 1 In de samenleving vinden we een grote verscheidenheid van verbanden die aan elkaar nevenschikt zijn (figuur 7.1). Elk verband heeft een eigen aard of karakter.
- 2 Elke mens functioneert tegelijkertijd in meerdere verbanden. In elk van deze verbanden wordt de positie van de mens (mede) bepaald door de aard of het karakter van het betreffende verband.
- 3 Elke verband moet recht doen aan de uniciteit, vrijheid en verantwoordelijkheid van zijn leden. Met andere woorden, mensen mogen niet overheerst worden door de verbanden waarin zij leven.
- 4 In de vormgeving van deze verbanden spelen boven-willekeurige, dat wil zeggen niet van de menselijke willekeur afhankelijke, principes een rol.

NEVENSCHIKKING VAN SOCIALE VERBANDEN

Figuur 7.1 De samenleving bestaat uit een groot aantal verschillende maatschappelijke verbanden die met elkaar interacteren. In de figuur hebben we door de ellipsachtige vorm de nevenschikking van de verbanden proberen te verbeelden. Enkele interacties tussen verbanden zijn met pijlen aangegeven. Van links naar rechts zien we de iconen van het gezin, de staat, het bedrijf, de kerk en de sportvereniging.

Dooyeweerd keert zich met deze uitgangspunten tegen twee dominante opvattingen. In de eerste plaats tegen het individualisme dat meent dat een samenleving niets meer is dan een groot aantal individuen. Daarnaast keert hij zich ook tegen alle vormen van etatisme, de opvatting dat een overheid de samenleving moet sturen in de door haar gewenste richting. Met de bovengenoemde uitgangspunten schetst Dooyeweerd een derde weg.

UITWERKING: DE LEER VAN DE MAATSCHAPPELIJKE VERBANDEN

VERBANDEN EN DE MODALE ASPECTEN

Dooyeweerd benadrukt dat maatschappelijke verbanden als gezin, kerk, sportvereniging, staat en bedrijf in alle aspecten van de werkelijkheid functioneren. Enkele van deze verbanden willen we bespreken aan de hand van enkele aspecten.

We beginnen met de staat. De staat functioneert in alle aspecten (figuur 7.2). Het geloofsaspect vinden we terug in opvattingen over de oorsprong van zijn macht. Heeft hij die macht van God gekregen of van de burgers? Het juridische aspect komt naar voren in het streven naar publieke gerechtigheid, het economische aspect in het verantwoorde beheer van publieke middelen en het formatieve aspect in onder andere de manier waarop de staatsmacht is vormgegeven.

Een ander belangrijk samenlevingsverband is het gezin. Het morele aspect vinden we terug in de zorg van de gezinsleden voor elkaar, het juridische aspect in de wettelijke regels die gelden voor de ouders en hun kinderen, het economische aspect in het beheer van inkomsten en uitgaven, en het biologische aspect in de manier waarop kinderen op hun ouders lijken.

Ten slotte, een bedrijf functioneert ook in alle aspecten. Het juridische aspect komt scherp naar voren in alle wettelijke regels waaraan bedrijven moeten voldoen, het economische aspect betreft onder andere de winst- en verliesrekening en het sociale aspect zien we terug in de manier waarop leiding en medewerkers met elkaar omgaan.

Figuur 7.2 De staat functioneert in alle aspecten: van het numerieke tot het geloofsaspect. Dat wil trouwens niet zeggen dat in elke situatie elk aspect even belangrijk is. Dat is namelijk afhankelijk van de context.

ASPECTEN VAN STATEN

Kortom, de verschillende maatschappelijke verbanden zijn niet te begrijpen vanuit één aspect, bijvoorbeeld het economische, juridische of morele. Ze functioneren in alle aspecten van de werkelijkheid.

KWALIFICERENDE FUNCTIE

Maar, zo is de vraag, als alle maatschappelijke verbanden in alle aspecten van de werkelijkheid functioneren, hoe kunnen we dan het unieke, het eigene van die verschillende verbanden begrijpen? Met andere woorden, wat maakt een staat tot een staat, gezin tot een gezin, en een bedrijf tot een bedrijf (enzovoorts)? In de analyse van de dingen (hoofdstuk 6) hebben we het begrip 'kwalificerende functie' geïntroduceerd. Dit begrip gebruikt Dooyeweerd ook voor maatschappelijke verbanden. De kwalificerende functie is karakteristiek voor de 'identiteit' of het 'eigen karakter' van een maatschappelijk verband.

De kwalificerende functie van de staat komt naar voren in het juridische aspect: de staat moet bijdragen aan recht en gerechtigheid in de samenleving. De kwalificerende functie van een gezin vinden we in het morele aspect: het gaat om de zorg van de ouders voor de kinderen. Ten slotte, de kwalificerende functie van een bedrijf vinden we in het economische aspect: het gaat om een zorgvuldig beheer van alle goederen waar een bedrijf voor verantwoordelijk is en om de winst- en verliesrekening (figuur 7.3).

KWALIFICERENDE
FUNCTIE VAN GEZINNEN

Figuur 7.3 Gezinnen functioneren in alle aspecten. Wat een gezin echter tot een gezin maakt, is de zorg voor elkaar. Daarom is het morele aspect (lichtpaars) de kwalificerende functie.

We geven nog een voorbeeld. Voor een zorginstelling spelen bedrijfseconomische aspecten een belangrijke rol. Maar wat haar tot zorginstelling maakt, is te begrijpen vanuit het morele aspect: de zorg voor de zieke medemens. Haar kwalificerende functie is dan ook het morele aspect.

We benadrukken dat het kwalificerende aspect betrekking heeft op het hele verband. Heel concreet: als een kerk gekwalificeerd wordt door het geloofsaspect, dan moet dat niet alleen tot uitdrukking komen in het geloofsaspect zelf maar ook in alle andere aspecten. Bijvoorbeeld in het taalgebruik, de zorg voor de armen, de esthetiek van het gebouw, het kerkrecht, de sociale omgang tussen de leden, enzovoorts.

FUNDERENDE FUNCTIE

In de analyse van de dingen hebben we het begrip ‘funderende functie’ geïntroduceerd (hoofdstuk 6). We hebben de funderende functie omschreven als dat aspect dat het bestaan van een ding mogelijk maakt. Ook bij de analyse van maatschappelijke

KWALIFICERENDE EN FUNDERENDE FUNCTIE

Figuur 7.4 De kwalificerende functie (achtergrondkleur) en funderende functie (kleur van fundament) behoren tot de groepering van functies die mede de identiteit van dingen en structuren bepaalt. Deze figuur maakt dat duidelijk: drie verschillende maatschappelijke verbanden en drie verschillende groeperingen van functies.

lijke verbanden blijkt de funderende functie ons te helpen om verbanden beter te begrijpen. We beginnen met het gezin. Aan de vorming van een gezin ligt de seksuele relatie tussen een man en een vrouw ten grondslag. Die relatie omvat uiteraard allerlei aspecten. Maar in de relatie tot kinderen is het ‘funderende’ dat ouders (in de regel) in een genetische relatie staan tot hun kinderen en dat de seksuele omgang voor die relatie een voorwaarde is. Er zijn uiteraard uitzonderingen, zeker in onze tijd – denk aan adoptie, samengestelde gezinnen of IVF met zaad van een donor –, maar Dooyeweerd focust zijn analyse op wat (toen nog) de standaard-situatie was. Het gezin is volgens hem dus gefundeerd in het biotische aspect (figuur 7.4).

Maar hoe zit dat met een sportvereniging, staat of bedrijf? Het zal duidelijk zijn dat deze verbanden niet in het biotische aspect zijn gefundeerd, maar dat ze in de loop van de geschiedenis hun kenmerkende vorm hebben gekregen. Dat betekent dat deze verbanden gefundeerd zijn in de vormgevende activiteiten van de mens, met andere woorden, in het formatieve aspect (figuur 7.4).

VRIJE VORMGEVING OF NORMATIEVE PRINCIPES

Hoe moeten we kijken naar al die maatschappelijke verbanden? Zijn mensen vrij om ze vorm te geven zoals zij dat willen? Of spelen bepaalde principes een rol waarmee we rekening zouden moeten houden? Deze vraag is meer dan actueel. Allereerst vanwege de invloed van het constructivisme dat maatschappelijke verbanden ziet als sociale constructies. Maar ook vanuit het postmoderne denken dat uitgaat van de idee dat elk mens in vrijheid zijn of haar eigen leven vormgeeft en dus ook in vrijheid het verband vormgeeft waarbinnen hij of zij wil leven.

Als je terugkijkt in de geschiedenis, dan zie je dat verbanden als gezinnen, kerken, sportverenigingen, staten en bedrijven zich in de loop van de historie hebben ontwikkeld. Een aantal principes vind je nog steeds terug. Zo zorgen de leden van gezinnen voor elkaar, worden in kerken erediensten gehouden, straft de staat misdadigers en maken bedrijven winst. Maar ook zijn er grote verschillen in vormgeving. Wat betekent deze constatering voor de vraag naar vrije vormgeving of normatieve principes?

Dooyeweerd benadrukt, in de lijn van Kuiper, dat elk verband gekenmerkt wordt door normatieve principes. In zijn visie heeft elk verband een ‘eigen goddelijke structuur’ en moet het een ‘eigen door God gestelde levenswet uitdrukken’ (Dooyeweerd, CS, p. 19). Ook heeft elk verband een ‘eigen gezags- en bevoegdheidssfeer’

dat ‘rechtstreeks aan Gods soeverein gezag is ontleend’ (Dooyeweerd, VB, p. 47). Met andere woorden, maatschappelijke verbanden worden gekenmerkt door boven-willekeurige principes en mogen daarom niet in elk denkbare richting vormgegeven worden.

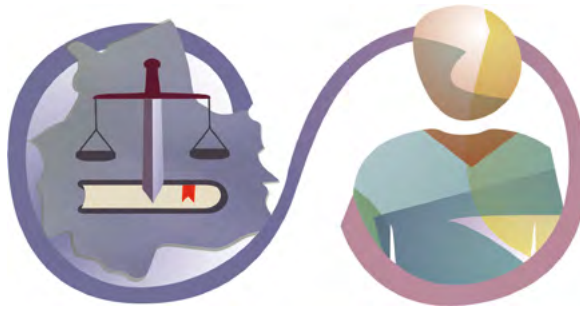
Een mooi voorbeeld betreft de opvattingen over de taken en verantwoordelijkheden van de overheid. Zo wijst Dooyeweerd de liberale visie op de overheid af, omdat deze de vrijheid van het individu en de markt benadrukt en daarmee geen recht doet aan fundamentele principes. Een van die principes is dat de overheid de publieke gerechtigheid moet bevorderen. Een ander principe houdt in dat de overheid voorkomt dat het ene maatschappelijke verband (bijvoorbeeld de economie) andere maatschappelijke verbanden (zorg, onderwijs, kunst) gaat overheersen. Ook wijst Dooyeweerd dictatoriale staatsvisies af, omdat zij de vrijheid van maatschappelijke verbanden als politieke partijen, pers en sociale media, religieuze organisaties en onderwijsinstututen sterk beperken.

Tegelijkertijd erkent Dooyeweerd dat de manier waarop die boven-willekeurige principes in de historie en in de cultuur vormgegeven zijn, enorm uiteen kan lopen. In veel grondwetten vinden we bijvoorbeeld vergelijkbare principes zoals grondrechten, onafhankelijkheid van de rechtsspraak, vrije verkiezingen et cetera. Maar dit laat onverlet dat de manier waarop deze principes in de praktijk zijn vormgegeven, heel verschillend kan zijn.

INDIVIDU EN MAATSCHAPPELIJK VERBAND: ENKAPTISCHE VERVLECHTINGEN

In de visie van Dooyeweerd mogen mensen niet volledig beheerst of bepaald worden door de maatschappelijke verbanden waarin ze leven. Elk mens leeft in relatie tot zijn of haar Oorsprong. Mensen moeten ruimte hebben – in welk verband dan ook – om in die relatie te kunnen leven. Een belangrijke vraag is dan ook: hoe fundeert Dooyeweerd deze visie filosofisch?

In het vorige hoofdstuk hebben we het begrip ‘enkaptische vervlechting’ geïntroduceerd. Het bijzondere van een enkaptische vervlechting is dat verschillende ‘gehelen’ met een eigen identiteit vervlochten zijn in een nieuw geheel. Voorbeelden zijn de vervlechting van allerlei fysische materialen in beverdammen, van huisjes in huisjesslakken, en van takjes in vogelnesten. Iets vergelijkbaars vinden we volgens Dooyeweerd in de relatie tussen mensen en maatschappelijke verbanden (figuur 7.5). In de vervlechting van mens en verband blijft de mens een ‘geheel’ met een

ENKAPTISCHE VERVLECHTING BURGER EN STAAT

Figuur 7.5 In de visie van Dooyeweerd mag een burger nooit door de staat overheerst worden. Hij verdedigt deze visie door de relatie tussen een burger en de staat te analyseren. In zijn visie is er sprake van twee verschillende gehelen (burger, staat) die enkaptisch met elkaar vervlochten zijn in een nieuw verband, zodanig dat de burger een verantwoordelijke burger blijft en de staat zijn eigen taak kan vervullen.

eigen uniciteit en een eigen verantwoordelijkheid. Vanuit die uniciteit en die verantwoordelijkheid geeft de mens mede vorm aan het maatschappelijke verband zonder in dat verband op te gaan en daardoor beheerst te worden.

VERDIEPING

7.1 VERSCHILLENDE SOORTEN MAATSCHAPPELIJKE VERBANDEN

Dooyeweerd onderscheidt verschillende soorten verbanden.

Gemeenschapsverhoudingen en maatschapsverhoudingen. Maatschappelijke verbanden als gezin, kerk, sportvereniging, staat en bedrijf hebben een duurzaam karakter en vertonen een interne eenheid. Dooyeweerd spreekt in dit kader van 'gemeenschapsverhoudingen'. Als er een nieuw kindje geboren wordt, blijft een gezin een gezin. Als nieuwe leden zich bij een sportvereniging voegen, dan blijft de sportvereniging nog steeds

een sportvereniging. Als een ambtenaar met pensioen gaat, dan blijft de overheid functioneren. In de visie van Dooyeweerd hebben bepaalde maatschappelijke verbanden een duurzaam karakter, omdat ze blijven bestaan ook als de samenstelling wisselt. Ook merkt hij op dat maatschappelijke verbanden gekenmerkt worden door normatief bepaalde, vaak hiërarchische verhoudingen: ouders en kinderen (gezin), ambtsdragers en gemeenteleden (kerk), coaches en sporters (sportvereniging), en leidinggevenden en medewerkers (staat, bedrijf).

Er zijn ook maatschappelijke verbanden die geen duurzaam karakter hebben. Daarvoor introduceert Dooyeweerd de term 'maatschapsverhoudingen'. Voorbeelden zijn de relaties tussen gezinnen in de straat, tussen een winkelier en zijn klanten, tussen de passagiers in een treincoupé en tussen een schrijver en zijn lezers. Deze relaties hebben in het algemeen geen duurzaam karakter. Als op het eindstation alle passagiers uitstappen, dan worden de relaties verbroken. Als het boek uit is, is er geen of slechts in zeer beperkte mate een relatie tussen schrijver en lezer. Bij dit soort relaties zien we dat het verband om allerlei redenen niet duurzaam is. Ook zien we dat in dit soort relaties meestal geen hiërarchische verhoudingen voorkomen.

Biotisch gefundeerde en historisch gefundeerde verbanden. Eigenlijk kwamen we dit onderscheid al tegen toen we spraken over de funderende functie van verbanden in de samenleving. Het gezin is het beste voorbeeld van een natuurlijk verband: het is gefundeerd in de biotische – om precies te zijn: genetische – relatie tussen ouders en kinderen. Verbanden als kerk, sportvereniging, staat en bedrijf zijn geen natuurlijke verbanden, maar worden vormgegeven door mensen in de loop van de tijd. Met andere woorden, de funderende functie is het formatieve aspect.

Institutionele gemeenschappen en vrije associaties. Voor sommige maatschappelijke verbanden kun je kiezen en voor andere niet. Je kunt kiezen met wie je een vriendschapsrelatie aangaat en met wie niet. Je kunt ook kiezen met welke burens je meer contact wilt hebben en met welke niet. Voor dit soort relaties of verbanden gebruikt Dooyeweerd de minder doorzichtige term 'vrije associaties' of 'niet-institutaire' verbanden. Voor andere verbanden kun je niet kiezen. Zo word je geboren als lid van een bepaald gezin en als burger van een specifiek land. Voor dit type verbanden gebruikt Dooyeweerd de term 'institutionele' gemeenschappen.

Om de aard van maatschappelijke verbanden beter te begrijpen en de relatie tussen mensen en die verbanden nader te duiden, komen we terug op het verschil tussen geheel-deel relaties en enkaptische vervlechtingen (hoofdstuk 6). We beginnen met de geheel-deel relaties.

De Nederlandse overheid is een grote organisatie. De vraag is: hoe verhouden de verschillende departementen zich tot die overheid als geheel? Eenzelfde vraag kun je stellen over de relatie tussen een moederbedrijf en zijn verschillende dependances. In beide voorbeelden is er sprake van geheel-deel relaties. Ministeries zijn een onderdeel van de overheid en dependances zijn een onderdeel van het moederbedrijf. Ze hebben geen eigen identiteit, maar ontlenen die aan de identiteit van de organisatie waartoe ze behoren.

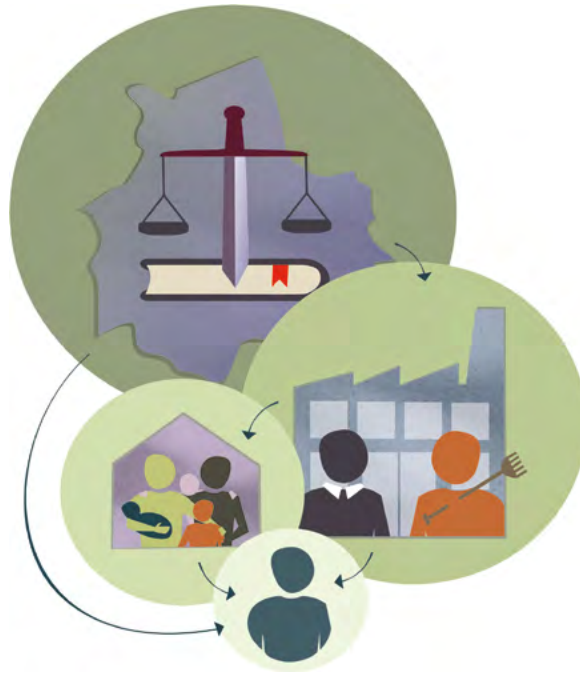
Een heel ander verband is dat van de coöperatie of het samenwerkingsverband. Boeren hebben zich bijvoorbeeld in landbouwcoöperaties verenigd om hun belangen te behartigen. Hoe is nu de verhouding tussen de boeren en de coöperatie? Hier zien we een vorm van enkaptische vervlechting: de boeren blijven hun eigen identiteit behouden. Vanuit die identiteit werken ze samen in de coöperatie.

VERDIEPING

7.2 SUBSIDIARITEIT EN SOEVEREINITEIT IN EIGEN KRING

Aan het einde van de negentiende eeuw ontstonden er grote maatschappelijke problemen in Europa die werden aangeduid met woorden als de 'sociale kwestie' of het 'arbeidersvraagstuk'. De rooms-katholieke kerk heeft zich intensief bezonnen op deze problemen. De encyclieken *Rerum Novarum* (1891) en *Quadragesimo Anno* (1931) schetsen de basisprincipes van de rooms-katholieke sociale leer en bieden handvatten voor het oplossen van de genoemde problemen. De belangrijkste principes van deze leer zijn solidariteit, *common good* en subsidiariteit.

Het principe van de subsidiariteit helpt ons om te bepalen op welk niveau van de samenleving de verschillende verantwoordelijkheden moeten liggen. Het uitgangspunt is dat verantwoordelijkheden zo laag mogelijk gelegd worden (figuur 7.6). Dat wil zeggen, als een lager niveau in de sa-

SUBSIDIARITEIT VAN SOCIALE VERBANDEN

Figuur 7.6 In de rooms-katholieke sociale leer is het begrip ‘subsidiariteit’ belangrijk. De kernvraag is: op welk niveau van de samenleving leg je de verantwoordelijkheid voor iets? Het antwoord luidt: legt de verantwoordelijkheden in de samenleving en in haar verbanden altijd zo laag mogelijk. In de figuur zijn de verbanden van staat, bedrijf, gezin en individu van hoog naar laag weergegeven. De staat is alleen verantwoordelijk voor datgene wat lagere verbanden niet kunnen oppakken.

menleving (bedrijf, gezin, individu) iets kan regelen, dan moet het hogere niveau (overheid) dat niet doen. Een eenvoudig voorbeeld: je vraagt de landelijke overheid niet om een wijkbarbecue te organiseren. Het principe van subsidiariteit geldt ook binnen de maatschappelijke verbanden. Als de medewerkers in een bedrijf iets zelf kunnen, dan moet de leiding dat niet overnemen.

De positieve betekenis van het principe van subsidiariteit is dat hogere niveaus – waar nodig – geroepen worden om de lagere niveaus te ondersteunen om hun verantwoordelijkheid te dragen. De negatieve betekenis van dit principe is dat hogere maatschappelijke niveaus de verantwoordelijkheid van lagere niveaus niet moeten overnemen.

Wat betreft de visie op de samenleving vormt het principe van subsidiariteit een belangrijke aanvulling op het principe van soevereiniteit in eigen kring met betrekking tot de hiërarchische ordening binnen maatschappelijke verbanden. Bijvoorbeeld als het gaat om de relatie tussen de centrale overheid en de lagere overheden, en om de relatie tussen de Raad van Bestuur van een onderneming en haar verschillende bedrijfs-onderdelen.

Aan de andere kant vormt het principe van soevereiniteit in eigen kring een belangrijke aanvulling en correctie op het katholieke denken. Een aanvulling omdat Dooyeweerd zowel de eigen aard van de maatschappelijke verbanden scherp beschrijft (kwalificerende functie) als hun onderlinge relatie (nevenschikking). Een correctie omdat je in het denken van Dooyeweerd het principe van subsidiariteit alleen mag toepassen op de verschillende niveaus binnen een maatschappelijk verband.

WAARDERING EN KRITIEK

De leer van de maatschappelijke verbanden is intrigerend in denken en rijk in de praktijk. Ze biedt een alternatief voor (neo)liberale visies op de samenleving die het individu als uitgangspunt hebben. Ze biedt ook een alternatief voor socialistische visies op de samenleving waarin de staat verantwoordelijk is voor het organiseren van de samenleving. Vooral ook: ze biedt een alternatief voor hiërarchische visies op de samenleving waarbij een groot leider, een machtige overheid of een dictator macht uitoefent over de hele samenleving. In de visie van Dooyeweerd bestaat ‘de’ samenleving dan ook niet. Beter is het om te spreken van een ‘mengelmoes’ van nevenschikte verbanden die met elkaar interacteren. Deze verbanden beïnvloeden elkaar op allerlei manieren zonder dat ze elkaar mogen overheersen.

Jonathan Chaplin (2011a) is van mening dat de conceptuele innovaties die Dooyeweerd ontwikkeld heeft nog steeds van groot belang zijn om de ontwikkeling van de

samenleving en de rol van de staat te doordenken. Maar ook oefent hij kritiek uit. Zo is hij van mening dat het onderscheid tussen biotisch en historisch gefundeerde verbanden niet houdbaar is, omdat de biotisch gefundeerde verbanden ook door de mens vorm worden gegeven.

Henk Woldring en Dick Kuiper hebben erop gewezen dat de theorie van Dooyeweerd niet het gehele veld van de menselijke relaties beschrijft. Er zijn veel fenomenen die zich minder gemakkelijk in deze systematiek laten vatten. Onder andere meer vage collectieven en informele groepen. Zeker in tijden van sociale media zijn die alleen maar toegenomen. Het is ook niet duidelijk of de termen ‘wisselende relaties’ of ‘maatschappen’ voldoende houvast bieden. Hier ligt een uitdaging om Dooyeweerds gedachtegoed door te ontwikkelen binnen hedendaagse maatschappelijke omstandigheden.

Een ander kritiekpunt is dat deze benadering conservatisme in de hand kan werken. Immers, als de normatieve principes voor een bepaald maatschappelijke verband vastgelegd liggen in de scheppingsorde, dan kan het gemakkelijk gebeuren dat ze ‘heilig’ verklaard worden. Kritische bezinning blijft dan uit en noodzakelijke veranderingen worden tegengehouden. Deze kritiek is begrijpelijk, maar niet zonder meer terecht. We hebben steeds benadrukt dat Dooyeweerds structuurleer niet bedoeld is als blauwdruk, maar gezien moet worden als het resultaat van geduldig en systematisch zoeken en tasten naar normerende beginselen. De context speelt daarbij een belangrijke rol. Steeds is er de beperking van de eigen denkhorizon en van het abstracte karakter van wetenschappelijke kennis (hoofdstuk 2). Als mensen zich van die beperkingen bewust zijn, dan blijken normatieve principes, hoe voorlopig ook geformuleerd, juist een krachtig wapen te zijn om de status quo ter discussie te stellen. Dat zien we ook steeds weer terug in de kritiek van christelijke filosofen en professionals op de samenleving (hoofdstukken 12 tot en met 16).

VANDAAG: HOE BESTRIJDEN WE EEN PANDEMIE?

Begin 2020 brak de covid-19-pandemie uit. Deze pandemie heeft het maatschappelijke leven ernstig ontwricht en heeft geleid tot veel slachtoffers. Kan Dooyeweerds theorie van maatschappelijke verbanden helpen om tot een doeltreffend en verantwoord crisismanagement te komen? Voor het beantwoorden van deze vraag is het belangrijk om een onderscheid te maken tussen de zogenoemde ‘warme’ fase en de ‘na-piek’ fase. In de warme fase neemt het aantal besmettingen snel toe en worden

maatregelen genomen om het aantal besmettingen te beperken en de gevolgen van de pandemie te beperken. In deze fase is snelheid van handelen van belang en is er relatief weinig ruimte voor fundamentele reflectie. In de na-piek fase is de pandemie grotendeels bedwongen, maar is er nog steeds het gevaar voor een nieuwe opleving en blijven preventieve maatregelen van kracht.

In een (dreigende) warme fase is er sprake van een crisis. Er moet snel gehandeld worden. In de visie van Dooyeweerd is de overheid dan ook echt aan zet: zij moet door het nemen van de juiste maatregelen de bevolking – en kwetsbare groepen in het bijzonder – beschermen. In de meeste westerse landen nam de regering de besluiten op basis van de beschikbare wetenschappelijke kennis. Er werd gebruikgemaakt van noodwetten en spoedwetten. Soms ontbrak de democratische controle (noodwetten) en soms was die controle beperkt (spoedwetten). Er was geen tijd voor maatschappelijke discussies over de maatregelen en maatschappelijke partners werden niet of nauwelijks betrokken bij belangrijke besluiten. Er moest immers snel gehandeld worden. De legitimatie voor dat handelen ligt in het ‘interne structuurprincipe’ waaraan overheidsoptreden moet beantwoorden. De overheid heeft immers primair als taak om de rechtsorde te handhaven. Deze rechtsorde is de voorwaarde voor het goed functioneren van de maatschappij. Destabilisering van het maatschappelijk leven kan die rechtsorde in gevaar brengen. Denk bijvoorbeeld aan het uitvallen van cruciale sectoren in de zorg (door ziekte), aan het bedreigen van wetenschappers en bewindslieden, aan sabotage of massale protesten die worden gevoed door complottheorieën.

Maar in de na-piek fase ligt dat anders. Dan is er wél tijd om maatschappelijke discussies te voeren en dan is er wél tijd om met maatschappelijke partners in dialoog te gaan. Of meer principieel: dan wordt de rechtsorde niet bedreigd en is er ruimte om de nevenschikking van allerlei maatschappelijke verbanden tot haar recht te laten komen. Op nationaal niveau kan dat gebeuren door de nationale overheid. Zij kan in dialoog treden met de vertegenwoordigers van de diverse maatschappelijke verbanden. Zo kan er recht gedaan worden aan de eigen verantwoordelijkheid van die verbanden. Scholenkoepels kunnen in zo’n overleg besluiten om thuisonderwijs alleen nog in bepaalde situaties aan te moedigen. Ziekenhuizen kunnen verantwoordelijkheid dragen voor betere spreiding van patiënten. Dit soort dialogen bevordert de kwaliteit van de wet- en regelgeving en de betrokkenheid bij de pandemie. Op lokaal niveau kan dat gebeuren door lokale overheden die met lokale maatschappelijke partners in gesprek gaan over de maatregelen die lokaal genomen moeten worden. Het maakt, als dergelijke dialogen goed gevoerd worden, dat lokale

maatschappelijke partners zich ontwikkelen tot betrokken partijen die zich inzetten voor het vormgeven en naleven van noodzakelijke maatregelen. Zo wordt, in andere woorden, optimaal recht gedaan aan de soevereiniteit en subsidiariteit van de betrokken verbanden.

Merk op dat het primaat dat aan een beginsel geschonken wordt mede bepaald wordt door de context. In de warme (acute) fase heeft de handhaving van de rechtsorde het primaat, in de na-piek fase is er ruimte om de nevenschikking van verbanden met hun eigen soevereiniteit het leidende beginsel te laten zijn.

GEEN ENKELE FILOSOFISCHE
GEDACHTE IS MOGELIJK ZONDER EEN
TRANSCENDENT UITGANGSPUNT.

DE WEG VAN KRITISCHE
ZELFREFLECTIE IS DUS DE ENIGE
DIE KAN LEIDEN TOT DE ONTDEKKING
VAN HET WARE UITGANGSPUNT VAN
THEORETISCH DENKEN.

HERMAN DOOYEWEERD (NC, I, pp. 22, 51)

8

TRANSCENDENTALE KRITIEK

INTRO

In hoofdstuk 3 schreven we dat je het denken van Dooyeweerd kunt samenvatten met de woorden ‘de rede is niet autonoom’. Dat wil zeggen, om te kunnen denken heb je een uitgangspunt nodig dat aan het denken voorafgaat en waar het denken niet zonder kan. Daarom kan de rede nooit autonoom zijn. Volgens Dooyeweerd zijn zulke uitgangspunten religieus. Dat wil zeggen, ze hebben te maken met de uiteindelijke zin en bestemming van ons bestaan. Ze vormen de drijfveren voor ons denken en doen. Ieder mens heeft zulke drijfveren (of: motieven). Ook culturen worden door uitgangspunten (drijfveren, motieven) gedreven. Dooyeweerd gebruikt de term ‘grondmotieven’ voor deze meer overkoepelende drijfveren (hoofdstuk 3). In dit hoofdstuk vervolgen we het wijsgerige onderzoek naar één specifieke manifestatie van de rol van drijfveren, namelijk hun invloed op het theoretische denken.

De titel boven dit hoofdstuk is niet erg uitnodigend. Toch hebben we hem laten staan. De reden is dat Dooyeweerd de transcendentale kritiek als het hart van zijn filosofie beschouwt. Kort en goed, onder ‘transcendentale kritiek’ verstaat hij een grondig onderzoek naar de intrinsieke verbinding tussen theoretisch denken en fundamentele drijfveren. Met ‘intrinsiek’ wordt bedoeld dat het in de structuur van het denken en in de werkelijkheid is ingebakken. Het bijvoeglijk naamwoord ‘transcendentiaal’ slaat op ‘dat wat noodzakelijk voorondersteld moet worden’, namelijk om het theoretisch denken te begrijpen. Zelfs het meest abstracte denken begint en eindigt niet met zichzelf. Wie denkt en argumenteert gaat bijvoorbeeld uit van de wetten van de logica. Dooyeweerds punt is dat er nog veel meer ‘noodzakelijkerwijs’ voorondersteld is dan de wetten van de logica.

Dooyeweerd is van mening dat de filosofen in de westerse wereld wakker geschud moeten worden. Hij is diep bezorgd, omdat filosofen en andere denkers elkaar niet meer bereiken. Dooyeweerd vindt het belangrijk dat zij echt met elkaar in gesprek gaan. Dooyeweerd heeft de hoop en overtuiging dat een wijsgerig onderzoek naar intrinsieke (ingebakken) uitgangspunten en drijfveren in het theoretisch denken een cruciale rol kan spelen in het behoud van de denkgemeenschap. Dat behoud is mogelijk als zijn filosofische tegenstanders erkennen dat ook zij – evenals Dooyeweerd – worden gedreven door bepaalde uitgangspunten en drijfveren. In dit hoofdstuk zullen we de woorden ‘vooronderstellingen’, ‘overtuigingen’, ‘drijfveren’, ‘uitgangspunten’ en ‘aannames’ als synoniem gebruiken, al dan niet aangevuld met bijvoeglijke naamwoorden als ‘voorwetenschappelijk’ of ‘boventheoretisch’ of ‘transcendentiaal’. Een waarschuwing vooraf: dit hoofdstuk gaat over een van de meest fundamentele problemen van de filosofie. Het is niet gemakkelijk en vraagt soms om lezen en herlezen om de problematiek scherp te krijgen.

PROBLEEM: HOE GA IK IN GESPREK OVER DE REDE ALS UITGANGSPUNT?

Hoe ga ik met mijn filosofische tegenstanders in gesprek over de fundamentele uitgangspunten en drijfveren van hun denken? Die tegenstanders menen dat alleen het wetenschappelijke denken kan bepalen wat waar is en wat werkelijk bestaat. Hoe kan ik hen met filosofische argumenten overtuigen dat hun stelling onjuist is? Hoe maak ik duidelijk dat die stelling een religieuze lading heeft? Hoe kan ik ze laten zien dat de motieven van het humanistische denken – vrijheid en beheersing – innerlijk tegenstrijdig zijn? Het antwoord van Dooyeweerd luidt: dat kan alleen als ik meedenk met mijn gesprekspartner en hen al meedenkend bevraag op hun impliciete aannames, drijfveren en overtuigingen. Anders gezegd, ik moet de structuur en de uitgangspunten van het denken van de ander van binnenuit onderzoeken om bij deze fundamentele aannames, drijfveren en overtuigingen uit te komen. Die benadering heeft iets sympathieks, omdat Dooyeweerd zijn filosofische tegenstanders helemaal wil begrijpen en zo lang mogelijk met ze meedenkt.

CONTEXT: DE ONDERGANG VAN HET AVONDLAND

We hebben het over de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw, een tijd die in veel opzichten op de onze lijkt, met opkomend irrationalisme, fascisme en populisme. De Eerste Wereldoorlog heeft diepe sporen achtergelaten. In brede kringen heerst er een ondergangsstemming, zoals verwoord in Oswald Spenglers invloedrijke *De ondergang van het Avondland*, een boek waar Dooyeweerd ook naar verwijst. In intellectuele kringen heeft de twijfel toegeslagen over de levensvatbaarheid van de humanistische idealen en het project van vooruitgang op de weg van wetenschap, techniek en culturele vorming. Het neokantianisme (verdieping 5.1) is deels op zijn retour en deels bezig om zelf te vernieuwen. Daarnaast zijn er verschillende nieuwe stromingen met elk een eigen aanpak en accent.

Toch richt Dooyeweerd zich niet primair tegen deze nieuwe stromingen, maar tegen de neokantianen. De reden is dat deze nieuwe stromingen volgens hem de autonomie van de rede en de verabsolutering van de theoretische denkhouding onaangetast laten. Met andere woorden, deze stromingen borduren voort op hetzelfde humanistische grondmotief met zijn polen vrijheid en beheersing als Immanuel Kant en zijn volgelingen (hoofdstuk 3). Het ene kamp heeft vooral oog voor de menselijke vrijheid en onafhankelijkheid en streeft naar opheffing van elke vorm van bepaaldheid. Het andere kamp legt nadruk op kennis, machtsontplooiing en maakbaarheid door wetenschap, techniek en cultuurvorming. Bij Martin Heidegger leidt dit tot een concentratie op het eigenlijke en meest wezenlijke in het menszijn, namelijk het verdragen van de eigen eindigheid. Bij Jean-Paul Sartre tot een harde afwijzing van elke vorm van onechtheid ('kwade trouw') en van verzaken van de plicht tot vrijheid ('de mens is gedoemd tot vrijheid'). Bij Walter Benjamin tot een complexe zoektocht naar het eigenlijke in de taal en de kunst.

De spanning tussen de beide polen van het humanistische grondmotief zal pas na de Tweede Wereldoorlog een belangrijk thema in de filosofie worden. In zekere zin loopt Dooyeweerd met zijn kritiek op het humanistische grondmotief meer dan twintig jaar vooruit op wat denkers als Adorno en Horkheimer na de Tweede Wereldoorlog 'dialectiek van de Verlichting' zouden gaan noemen; een onoplosbare spanning tussen individuele vrijheid enerzijds en machtsontplooiing door wetenschap en technologie anderzijds.

Figuur 8.1 De denkende mens kan het eigen denken als maatstaf van theoretisch kennen nemen (figuur links) of kan dat denken funderen in een relatie met een Oorsprong buiten zichzelf (figuur rechts). In het eerste geval is er volgens Dooyeweerd sprake van een zekere circulariteit: het denken zelf fundeert het denken en dicht zichzelf zo een te grote plaats, buiten de gegeven werkelijkheid, toe: het denkwolkje treedt buiten de werkelijkheid.

KERN (I): DENKEN IS NIET LEVENSBESCHOUWELIJK NEUTRAAL

Toonaangevende filosofen in Dooyeweerd's tijd zien hun denken als zuiver rationeel, onbevooroordeeld en uitiem kritisch. Dooyeweerd is dat niet met hen eens. Zij nemen namelijk als vanzelfsprekend aan dat het theoretisch denken de maatstaf is voor rationaliteit en echte kennis. Maar dat is volgens Dooyeweerd een onkritisch en bevooroordeeld idee waardoor zij zichzelf het zicht ontnemen op de voorwetenschappelijke uitgangspunten van hun theoretische denken. Dooyeweerd meent dat het theoretische kennen, net zoals alle andere menselijke activiteiten, zijn oorsprong en maatstaf buiten zichzelf vindt, namelijk in de verhouding tot de Oorsprong (hoofdstuk 1; figuur 8.1).

Leidt deze benadering wel tot herstel van de denkgemeenschap? Met de term 'Oorsprong' introduceert Dooyeweerd immers een evident religieuze term. Is dat

niet verwarrend en net zo onkritisch? Volgens Dooyeweerd is dat niet het geval. Er is immers niets zo zeker en niets is zozeer een ‘gegeven’ als de oorsprongsrelatie. Het ligt nu eenmaal in de aard van de werkelijkheid zelf dat niets op zichzelf staat, dat alles met alles samenhangt, dat dit geheel een innerlijke eenheid laat zien en uiteindelijk verwijst naar een bron of kracht, die filosofisch gezien een transcendent karakter heeft. Die bron of kracht duidt hij enigszins abstract aan met de Oorsprong.

Als je de oorsprongsrelatie bij voorbaat uitsluit, ben je dogmatisch bezig, aldus Dooyeweerd. Bovendien is het zich-verhouden-tot-de-Oorsprong zo diep ingebakken in ons bestaan dat het zich altijd wel aan iets in het bestaande zelf zal hechten, iets in de zichtbare en tastbare werkelijkheid. Dan wordt bijvoorbeeld ‘materie’ de oorsprong van alles. Of dan is het bijvoorbeeld de ‘levenskracht’ zoals we die in de natuur en de evolutie van soorten tegenkomen, waaraan alles ontspringt. Of dan wordt ‘bewustzijn’ gezien als de binnenste kern van al het bestaande.

De transcendentale kritiek is een ultieme poging om de Oorsprongsrelatie van binnenuit, op wetenschappelijk-filosofische wijze, bloot te leggen. Het voortheoretische uitgangspunt is een religieus uitgangspunt, omdat het laat zien hoe we ons verhouden tot de Oorsprong. Die verhouding is van nature religieus van aard en bovendien een structureel gegeven. Een mens kan niet zeggen: ‘Nu houd ik op me te verhouden tot de Oorsprong.’ Ook de weigering om de oorsprongsvraag aan de orde te stellen, is een manier van je verhouden tot de Oorsprong.

KERN (II): VIER VRAGEN EN TWEE POGINGEN

In zijn kritische onderzoek naar de relatie tussen theoretisch denken en de boven-theoretische uitgangspunten van dat denken probeert Dooyeweerd op vier vragen een antwoord te geven:

- 1 Zijn het theoretisch denken en de boventheoretische uitgangspunten ervan onlosmakelijk met elkaar verbonden?
- 2 Zo ja, hoe kun je die verbinding aantonen?
- 3 Is het filosofische onderzoek naar die relatie een ‘neutrale’ activiteit of wordt dat onderzoek ook zelf bepaald door een boventheoretisch uitgangspunt?
- 4 Kun je de (eventuele) onlosmakelijke verbinding van het theoretisch denken en zijn boventheoretisch uitgangspunten met dwingende argumenten bewijzen?

Dooyeweerd doet twee pogingen om op deze vragen een antwoord te vinden. De eerste poging vinden we in zijn *De Wijsbegeerte der Wetsidee* (1935), de Nederlandstalige uitgave van zijn hoofdwerk. Centraal in deze benadering is de gedachte dat je een vast punt moet hebben om het geheel van de werkelijkheid te kunnen doordenken. Dit vaste punt noemt hij een ‘Archimedisch punt’, naar de Griekse wis-, natuur- en sterrenkundige Archimedes, die zou hebben gezegd dat hij de aarde zou bewegen als hem slechts een standplaats buiten de aarde zou worden geboden vanwaaruit hij dat zou kunnen doen. In Dooyeweerds visie ligt dit vaste punt niet in de autonome rede, maar in de relatie van de mens tot zijn Oorsprong. Die Oorsprong kan de ware Oorsprong zijn; het Archimedisch punt is dan God als Schepper die in de figuur van Jezus Christus de mens vernieuwt en de schepping herstelt. De Oorsprong kan ook een ‘vermeende Oorsprong’ zijn waarin bijvoorbeeld het theoretisch denken of iets in de werkelijkheid ‘vergoddelijk’ wordt.

De tweede poging vinden we aan het begin van het eerste deel van de uitgebreide en gewijzigde Engelse vertaling van dit werk, *A New Critique of Theoretical Thought* (1953-1958). Hij geeft aan dat zijn eerste poging uitging van de vooronderstelling dat filosofie zich richt op het geheel van de werkelijkheid. Hij constateert dat weinig filosofen deze vooronderstelling delen. Daarnaast vindt hij dat hij de vraag hoe je van binnenuit duidelijk kunt maken dat het theoretisch denken religieus verankerd is, niet scherp genoeg heeft behandeld. Om aan deze bezwaren tegemoet te komen, doet hij een tweede poging. Centraal in deze poging staat een onderzoek naar de aard van het theoretisch denken zelf. Hij laat zien dat theoretisch denken altijd leidt tot ‘specialistische kennis’ en dat het lastig is om al die verschillende soorten ‘specialistische kennis’ te integreren in een geheel. Dat kan volgens hem alleen als je van tevoren al kennis hebt over dat geheel. Die kennis over dat geheel is niet mogelijk zonder een boventheoretisch of transcendent (boven het theoretische denken uitgaand) uitgangspunt.

UITWERKING (I): DOOYEWEERDS EERSTE POGING

In Dooyeweerds eerste poging staat het Archimedisch punt centraal. Hij richt zich met name op de eerste twee vragen die we eerder geformuleerd hebben: Is er een onlosmakelijke verbinding tussen theoretisch denken en de boventheoretische uitgangspunten daarvan? En, zo ja, hoe kun je die relatie of verbinding aantonen?

Dooyeweerd bouwt zijn antwoord in eerste instantie als volgt op. Het theoretische denken van wetenschappers en filosofen zweeft niet zomaar vrij rond, maar zoekt

ergens houvast. Wetenschappers hebben houvast nodig, omdat zij zich altijd op één aspect van de werkelijkheid richten en daarmee per definitie het zicht op het grotere geheel kwijtraken. Filosofen hebben ook houvast nodig. Hun denken richt zich weliswaar op het geheel der dingen – de ‘zintotaliteit’ in Dooyeweerd’s woorden –, maar dat denken kan niet in zichzelf rusten.

Waarom kan denken niet in zichzelf rusten? De belangrijkste reden is dat er dan een probleem ontstaat met het theoretisch denken zelf. Als je het denken namelijk ziet als onderdeel van het geheel der dingen en in dat geheel laat opgaan, dan raakt het denken het zicht op zichzelf kwijt. Het wordt opgeslokt door het geheel der dingen. De zoektocht naar houvast door het theoretisch denken zou dan eindigen in de verdwijning van dat theoretisch denken. Denk aan Baron van Münchhausen die zich aan zijn haren uit het moeras wil trekken. Net zo doet de filosoof die meent dat hij het houvast voor het theoretisch denken in het theoretisch denken zelf kan vinden, terwijl hij tegelijk vindt dat het theoretisch denken onderdeel is van het geheel der dingen. Aan de andere kant, als het denken los van het geheel der dingen zou blijven functioneren, dan kan het denken niet volhouden dat het iets zegt over het geheel der dingen. Immers, het heeft zichzelf uitgesloten van de definitie van ‘het geheel der dingen’. Anders gezegd: filosofie is denken van de zintotaliteit. Dat denken kan niet in zichzelf rusten omdat het ook moet nadenken over zichzelf (zelfreflectie). Als het denken door zelfreflectie een vast punt wil vinden en zichzelf zo wil funderen, dan moet het kiezen uit twee kwaden: of het denken verliest zichzelf in het geheel (de totaliteit) of het denken blijft op afstand en sluit zichzelf uit van het geheel dat het zegt te willen bestuderen. In beide gevallen blijkt het denken niet in staat zichzelf te funderen. Het komt niet tot rust in een fundament, een vast punt, aldus Dooyeweerd.

Er is voor het denken dus iets anders nodig, een anker, een aanhechtingspunt, een vast punt. In de visie van Dooyeweerd kan dat vaste punt alleen gevonden worden buiten het denken en buiten het geheel waar het denken zich op richt. In eerste instantie zegt Dooyeweerd dat dit vaste punt te vinden is in het ‘ego’ van de mens. Tegenwoordig zouden we zeggen: het ‘zelf’, het denkende subject, de denker die denkt. Dat lijkt een wat vreemde manoeuvre, omdat Dooyeweerd ook beweert dat het denkende ego in het denken zelf geen rust vindt. Regelmatig haalt hij Augustinus aan die stelt dat het menselijk hart ‘onrustig’ is en telkens door blijft zoeken. Maar Augustinus geeft ook het antwoord. Het hart van de mens vindt namelijk rust in God. Het is in de gerichtheid op de Oorsprong dat het ‘ik’ of het ‘ego’ rust vindt. Het is een illusie om te menen dat het ik op zichzelf kan staan. Alleen in de verbinding met een vast punt kan het ik rust vinden. Dit vaste punt is de Oorsprong (figuur 8.2).

Figuur 8.2 De werkelijkheid, die door het denken zelf uiteenvalt in afzonderlijke aspecten (de kleuren in de figuur), kan alleen als eenheid worden gekend door het 'ego' van de mens. Dit ego vindt rust in de Oorsprong, die zich bevindt buiten het denken en zijn object. De lijn in deze figuur geeft de grenzen aan van het theoretisch denken (hoofdstuk 1).

Dooyeweerd's punt is op zich wel duidelijk. Hij koppelt het theoretische denken namelijk aan de idee van zinverscheidenheid. In het theoretische denken richt het denken zich op slechts één aspect van een werkelijkheid, terwijl die werkelijkheid allerlei aspecten heeft. Het maakt slechts gebruik van één functie, namelijk de logische denkfunctie, die zich manifesteert in objectivering, abstractie en analyse (hoofdstuk 2). Om te snappen wat het denkresultaat betekent en aldus houvast te vinden, heeft de onderzoeker behoefte aan zicht op het grotere geheel, beseffend dat zij zelf daar ook weer deel van uitmaakt. Houvast ontstaat als de onderzoeker zich realiseert dat de cocon van het theoretische denken een eigen creatie is die is ingebed in bredere verbanden, ja zelfs in het leven zelf. Van dat leven zelf meent Dooyeweerd dat het als zodanig, intrinsiek en in al zijn facetten, uitdrukking geeft aan en verwijst naar de Oorsprong. Als je je dus realiseert dat je zelfs in de meest abstracte activiteiten een concrete persoon bent, die onderdeel uitmaakt van een weefsel van betekenisvolle relaties, dan krijg je een vermoeden van wat er aan alle theorie voorafgaat.

De kritiek van Dooyeweerd op Kant en de neokantianen is dat zij de oplossing op een verkeerde plek zoeken. Zij wezen niet op het belang van de relatie met de Oorsprong, maar concentreerden zich op het denkend subject; een subject dat werd gereduceerd tot een verzameling abstracte vermogens. Dit theoretisch denkende subject is volgens Dooyeweerd een van de werkelijkheid losgezongen abstractie. Het geeft geen houvast, omdat het gebaseerd is op theoretische ficties.

UITWERKING (II): DOOYEWEERDS TWEEDE POGING

In Dooyeweerds tweede poging staat het onderzoek naar de aard van het theoretisch denken zelf centraal. In dit onderzoek zijn de eerdergenoemde vragen niet meer leidend, alhoewel ze op de achtergrond nog steeds mee blijven spelen. In zijn visie kampt het theoretisch denken met drie problemen:

- 1 Wat gebeurt er precies als we abstraheren?
- 2 Hoe kan geabstraheerde kennis weer verenigd worden tot een geheel?
- 3 Wat is de relatie tussen het theoretische denken en het ik?

We bespreken deze vragen als volgt. We geven een uitgebreidere formulering van de vraag, vatten het antwoord kort samen en geven per vraag/antwoord-combinatie een korte toelichting.

Vraag 1: Wat abstraheren we in de theoretische denkhouding uit de werkelijkheid zoals die gegeven is in de naïeve ervaring? En hoe is die abstractie mogelijk?

Antwoord: In de theoretische denkhouding abstraheren we van de integrale samenhang van alle modale aspecten. Dat wil zeggen, we zien af van die samenhang en richten ons op één aspect. Dat gebeurt door de ‘tegenoverstellende’ (objectiverende) en ‘uiteenstellende’ (abstraherende en analyserende) activiteit van het theoretisch denken.

Toelichting: Dooyeweerd baseert zich hier op ideeën die hij elders had ontwikkeld (hoofdstuk 2). In de theoretische denkhouding richt de wetenschapper zich met zijn logische denkfunctie bewust op een aspect van de werkelijkheid; de zogenoemde ‘Gegenstand’ (hoofdstuk 2). Maar dat ‘zich richten op een aspect’ is ingebed in concrete denkprocessen. Als je het theoretische denken gelijkstelt met het alledaagse kennen (naïeve ervaring), dan staat het theoretisch denken op één niveau met de alledaagse ervaring en slokt het theoretisch kennen die alledaagse ervaring meestal op. Allerlei andere aspecten van een object in de werkelijkheid, aspecten die voor de leek vaak volstrekt vanzelfsprekend zijn, vallen dan weg. Het grotere geheel wordt niet meer gezien. Het gevolg is reductionisme: de verabsolutering van het eigen theoretisch gezichtspunt.

Vraag 2: Als in de theoretische denkhouding het logische en een ander aspect tegenover elkaar komen te staan, vanuit welk standpunt kun je die twee vervolgens weer verenigen (‘synthetiseren’)?

Antwoord: Als je die synthese binnen de theoretische denkhouding zelf nastreeft, leidt dat tot ‘-ismen’ (fysicalisme, biologisme, psychologisme et cetera). Deze -ismen duiden op reductie en op verabsolutering van een bepaald aspect van de werkelijkheid. Als je dus twee aspecten wilt verenigen, dan heb je noodzakelijkerwijs een vast punt nodig dat buiten het theoretisch denken zelf staat. Dit punt is het (boven-theoretische) ego (of: zelf).

Toelichting: Dooyeweerd gaat hier uit van een nogal omstreden gedachte, namelijk dat theoretisch kennen bestaat uit het voltrekken van een synthese. Wetenschappelijk kennen bestaat er dus in dat de wetenschapper in zijn denken een aspect van zijn denkactiviteit (het logische aspect; objectivering, abstractie, analyse) tegenover een aspect van de werkelijkheid plaatst (het fysisch-chemische of sociale aspect bijvoorbeeld) en vervolgens in zijn hoofd die twee weer tot een synthese brengt. Bijvoorbeeld in de vorm van een gestructureerde waarneming, een hypothese, een model of een theorie. Dit is uiteraard een abstract en nogal wereldvreemd beeld van hoe het er in de wetenschap echt aan toegaat. Maar het punt waarom het gaat is wel degelijk relevant en actueel. Het betreft namelijk de vraag hoe de resultaten van deze objectivering, abstractie en analyse weer ingepast kunnen worden in het grotere geheel. Hoe past dat in onze alledaagse ervaring en de wereld- en mensbeelden die in die ervaring een rol spelen? Waar vinden we het kader voor die inpassing? En hoe vindt de theoreticus zichzelf in dat kader?

Het kader dat we nodig hebben begint bij onszelf, zegt Dooyeweerd. Het startpunt is kritische zelfreflectie. Zonder die reflectie slaan we de weg naar buiten in en verdwalen we. De weg naar buiten is voor de wetenschapper de weg naar de modale verscheidenheid (hoofdstuk 4). Maar daarin vinden we geen eenheid en al helemaal geen houvast en rust. Maar hoe zit het met de weg naar binnen? Is dat niet de weg naar een eenzaam en abstract ego? In de visie van Dooyeweerd leidt die weg ons naar de Oorsprong en daarmee naar een diep besef van eenheid en verbondenheid.

We horen hier de stem van Abraham Kuyper die het heeft over ‘dàt punt in ons bewustzijn, waar ons leven nog ongedeeld ligt en nog in zijn eenheid ligt samengevat, niet in de gespreide stengels, maar in den wortel waarop alle stengels uitschoten’. Kuyper spreekt in dat verband van een ‘gemeenschappelijke bron, van waaruit de verschillende stromen van ons menselijk leven opkomen en zich verdelen’ en over ‘hoe in het diepst van ons gemoed, op het punt waar dit gemoed zich voor de Eeuwige ontsluit, alle stralen van ons leven als in één brandpunt samenvallen, en alleen daar die harmonie herwinnen, die ze in het leven zo telkens en zo pijnlijk verliezen’ (Kuyper, 1925, p. 14) (zie ook hoofdstuk 10).

Oppervlakkig lijken deze citaten de taal van de verinnerlijking en van de mystiek te spreken. Maar Kuyper en Dooyeweerd zijn te zeer doordrongen van samenhang en orde om die gedachte veel ruimte te geven. De intuïties diep in ons hart – intuïties van samenhang, eenheid en oorsprong – moeten we zien als resonantie van een schitterende orde die we diep in ons binnenste ervaren. Ze maken ons bewust van onze verantwoordelijkheid, de verantwoordelijkheid van ieder uniek schepsel tegenover de Schepper van die orde.

Vraag 3: Hoe is deze kritische zelfreflectie, deze gerichtheid van het theoretisch denken op het ik, mogelijk en wat is het ware karakter van die gerichtheid?

Antwoord: Kritische zelfreflectie is mogelijk en voltrekt zich wanneer dit ik zich richt op de ware of vermeende Oorsprong van alle zin.

Toelichting: In de visie van Dooyeweerd komt in deze vraag de aansluiting tot stand tussen theoretisch denken en de transcendente of boventheoretische uitgangspunten. De achterliggende gedachte van de derde vraag kunnen we duidelijk maken met de uitspraak van Calvijn dat zelfkennis afhankelijk is van Godskennis. De omgekeerde uitspraak geldt trouwens ook: Godskennis is de sleutel tot zelfkennis. Zo komt Dooyeweerd tot de visie dat een kritische zelfreflectie zich richt op de ‘ware of vermeende Oorsprong’ van de werkelijkheid. Met andere woorden, zelfkennis is geworteld in het ‘hart’ van de mens, dat wil zeggen in het religieuze centrum van ons bestaan. Deze zelfkennis kan niet besloten blijven in de sfeer van het theoretisch denken, ze reikt dieper naar haar aard en overschrijdt het theoretische denken. Over de inhoud van die zelfkennis kun je binnen het kader van de transcendentale kritiek niets zeggen. Maar dat is voor het project van een transcendentale kritiek niet erg. Het gaat immers niet om de inhoud van de zelfkennis, maar om het intrinsieke verband tussen zelfkennis en het hebben van een boventheoretisch uitgangspunt.

We keren nog even terug naar de vier vragen die we stelden onder het kopje ‘Kern (II): Vier vragen en twee pogingen’. Dooyeweerds tweede poging kun je als volgt samenvatten: hij bevestigt de innerlijke verbinding tussen theoretisch denken en boventheoretische uitgangspunten (vraag 1), maar voert nu de structuur van de werkelijkheid (lees: de kosmische tijdsorde) op als argument (vraag 2). Hij erkent dat het ontdekken van die innerlijke samenhang te maken heeft met religieuze intuïties, bijvoorbeeld de intuïtie dat er zo’n orde bestaat (vraag 3). Tegelijk stelt hij dat dit geen afbreuk doet aan het dwingende karakter van de argumentatie zolang de denker in zijn theoretische zelfonderzoek recht blijft doen aan de kosmisch verankerde

8.1 KOSMISCHE TIJDSORDE

In de tweede poging duikt Dooyeweerd nog dieper in de structuur van het theoretische denken. Hij hoopt aansluiting te vinden bij ideeën die hij intussen over de werkelijkheid als geheel had ontwikkeld. Als er een dwingend verband bestaat tussen theoretisch denken en zijn boventheoretische uitgangspunten, dan moet dat op de een of andere manier volgen uit de structuur van de werkelijkheid zelf. Dooyeweerd had al eerder begrippen als zin, oorsprong, modaal aspect (modaliteit), eenheid en het ego geïntroduceerd. Dat al die begrippen intrinsiek met elkaar samenhangen, probeert hij nu te laten zien door aan te sluiten bij een nieuw idee, namelijk dat van de werkelijkheid als 'kosmische tijdsorde'. Deze tijdsorde kwamen we al eerder tegen bij de bespreking van de begrippen 'eerdere' en 'latere' aspecten (hoofdstuk 5). Deze tijdsorde bepaalt dat de werkelijkheid tegelijk samenhang en verscheidenheid toont, dat ze opgevat kan worden als een geheel en dat ze uiteindelijk verwijst naar en uitdrukking is van een Oorsprong.

Al deze technische termen zijn voor Dooyeweerd dus niet zomaar wat losse ideetjes, die aaneengeregen worden volgens een eigen, hoogstpersoonlijke logica. Het zijn voor hem pogingen om intuïtief en theoretisch iets uit te drukken van de interne 'logica' van de schepping zelf. Die orde van de schepping is niet statisch, maar dynamisch. Ze ontwikkelt zich telkens, relationeel, en in zekere zin ongrijpbaar. Ook de denkprocessen van de filosoof zijn onderworpen aan en worden bepaald door de kosmische tijdsorde. Reflectie op die tijdsorde moet volgens Dooyeweerd wel leiden tot de erkenning dat het kennen niet in zichzelf rust. Anders gezegd, ook voor het denken gelden de begrippen 'uitdrukken' en 'verwijzen' (hoofdstuk 1). Die verwijzende relatie richt onze aandacht op een boventheoretisch uitgangspunt. Dat is de kern van wat Dooyeweerd zegt. We zien dus dat Dooyeweerd in zijn tweede poging nog meer probeert om binnen de structuur van het theoretisch denken zelf de gronden te vinden voor de erkenning van de religieuze oorsprong van dit denken.

principes die aan heel de werkelijkheid en dus ook aan het theoretisch denken ten grondslag liggen (vraag 4).

WAARDERING EN KRITIEK

Dooyeweerd's transcendentale kritiek is vanaf het begin zwaar bekritiseerd. Zijn belangrijkste medestander, zijn zwager Vollenhoven, volgde hem niet. Zijn opvatting van wetenschap sloot niet aan bij gangbare opvattingen. Collega's die sympathiek stonden tegenover het project als zodanig leverden strijd over de vraag of Dooyeweerd nu echt iets 'bewezen' had, een claim waar hij zelf veel waarde aan hechtte. Steeds weer klonk de vraag of je op een religieus neutrale manier kunt bewijzen dat alle theoretisch denken een religieus uitgangspunt heeft. Die vraag lijkt voor de hand te liggen, maar ging toch ook voorbij aan het centrale punt. Het gaat Dooyeweerd niet om een kentheoretisch probleem. Hij vraagt niet hoe je kunt weten of alle denken een overkoepelend inzicht buiten het eigen denken nodig heeft. Het gaat hem om een stand van zaken in de werkelijkheid. Hij wil aantonen dat het in de aard van het theoretische denken zelf – als denkactiviteit – ligt dat het zich, net als heel de schepping, verhoudt tot een Oorsprong van zin. Die verhouding is zo fundamenteel dat ze zelfs het meest abstracte denken bepaalt.

Overigens had Dooyeweerd in zijn tweede versie van de transcendentale kritiek expliciet gezegd dat de transcendentale kritiek zelf 'natuurlijk' ook bepaald wordt door een religieus uitgangspunt. Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk bij de overgang van vraag 2 naar vraag 3. Daar moet de denker kleur bekennen. Richt hij zich op de 'ware' of op 'een vermeende Oorsprong van zin'? De vraag suggereert dat mensen het in hun erkenning van een Oorsprong ook mis kunnen hebben. Die vermeende Oorsprong wordt dan in de werkelijkheid zelf gezocht, bijvoorbeeld in materie, of in menselijke autonomie, of in beheersing door theoretisch denken en techniek. Voor Dooyeweerd is God als Schepper de ware Oorsprong van al wat bestaat

Wat soms wat onderbelicht bleef in de discussie is dat met het aantonen van de noodzaak van het hebben van een boventheoretisch uitgangspunt de status van het theoretische bewijs zelf verandert. Helemaal van binnenuit ontwikkelde bewijzen, oftewel 'zuiver immanente bewijzen', bestaan dan niet langer. Pure immanentie is een theoretische fictie. Echter, als zulke bewijzen niet bestaan, dan ondergraaft dat ook de bewijskracht van Dooyeweerd's project in zoverre dit wordt gepresenteerd als een project dat immanent probeert te blijven. Maar als je de term 'bewijs' even laat

voor wat die is, heeft Dooyeweerd toch een punt. De kracht van zijn benadering ligt erin dat hij zo lang mogelijk met zijn tegenstander meedenkt. Daardoor wordt het springende punt wel heel duidelijk, namelijk dat bij zijn opponenten het theoretische denken uiteindelijk de maatstaf is voor wat als waar en werkelijk mag tellen. Maar theoretisch denken is nooit helemaal zuiver en het biedt slechts een beperkte blik op de werkelijkheid. Zo bezien is Dooyeweerd niet alleen een van de eerste, maar ook een van de meest radicale critici van het sciëntisme geweest. Het sciëntisme stelt, zoals we zagen, dat alleen de wetenschap kan bepalen wat waar en werkelijk is.

Een meer valide kritiek is dat Dooyeweerd een wel heel grote omweg kiest om zijn doel te bereiken en dat die weg misschien niet (langer) de meest geschikte is. Dat komt ook in de latere discussies naar voren. Sommige aanhangers (Klapwijk, Geertsema en Van der Hoeven) tonen zich voorstander van een andere, meer hermeneutische benadering. Die benadering kun je als volgt typeren. De mens zoekt als interpreterend wezen naar verbanden, naar een kader, een verhaal. Dat geldt ook voor de wetenschap. Resultaten van wetenschap moeten worden uitgelegd, met elkaar in verband gebracht of ingepast in grotere kaders. In dat gepuzzel en zoeken naar verbanden klinken op de achtergrond oerverhalen mee die gaan over oorsprong, zin en bestemming van de werkelijkheid. Dat zijn termen met een religieuze lading. Dooyeweerd heeft met zijn filosofie niet het bestaan van God willen bewijzen. Wat hij wil zeggen is dat wetenschappers die zich afsluiten voor deze verbinding met bredere, achterliggende verhalen, intuïties en inzichten over oorsprong, zin en bestemming zich nodeloos isoleren van deze bredere en diepere werkelijkheid en daardoor uiteindelijk eenzijdig en onkritisch worden. Voor hen blijft de ware aard van hun positie, van het impliciet door hen ingenomen gezichtspunt, verborgen. Bewustzijn van wat er op de achtergrond mee resoneert van de grote, vaak oude verhalen vergroot het kritisch potentieel van de filosofie en van de wetenschap, het helpt de denker om de vanzelfsprekendheid van zich af te schudden en te ontwaken uit een onkritische, dogmatische sluimer.

VANDAAG: EEN HOOPVOLLE BOODSCHAP DIE DE ANDER SERIEUS NEEMT

Het aantrekkelijke van Dooyeweerds aanpak blijft de benadering van binnenuit; het tot op het bot serieus nemen van de ander. Dit meebewegen en ondervragen van de ander is productief, omdat je vroeg of laat op diepere motiveringen en uitgangspun-

ten stuit die innerlijk tegenstrijdig blijken te zijn als ze niet aansluiten bij de structuren die in de werkelijkheid gegeven zijn. Het is belangrijk om dit te constateren, omdat het de houding van journalisten, bestuurders en intellectuelen in wetenschap en samenleving kan bepalen. Het veronachtzamen van ‘gegeven structuren’ leidt altijd tot innerlijke tegenspraak en uiteindelijk tot verval. Dat is geen noodlotsdenken, maar een constatering die een zekere rust kan geven en uitnodigt tot creativiteit en openheid. Het hangt niet af van het analyserend vermogen of de profetische kracht van commentatoren en filosofen of er wat verandert. Uiteindelijk zal (ooit) de wal het schip keren. Dat ligt in de aard der dingen. In de filosofie ontstaat er dan innerlijke tegenspraak. In de wetenschap leidt het tot -ismen die steeds ook weer tegenbewegingen oproepen. In de samenleving leidt het tot scheefgroei en ongewenste tegenstellingen.

Dooyeweerds filosofie laat zien dat het ook in tijden van polarisatie, holle retoriek en populisme mogelijk is om scherpe kritiek te leveren en de ander toch serieus te nemen. Juist omdat het christelijke grondmotief fundamenteel hoopvol is, kan de ander uitnodigend tegemoet worden getreden. Zelfs als je tegen de hoofdstroom in moet gaan, kun je altijd aansluiten bij latent aanwezige tegenbewegingen. Culturen kunnen lang in de ban blijven van innerlijk tegenstrijdige motieven en dat kan ons ontmoedigen. Toch is er ook dan de mogelijkheid om op zoek te gaan naar de verborgen tegenstem, het kritische potentieel, het verwaarloosde andere dat uiteindelijk essentieel blijkt.

9

FILOSOFIE EN CHRISTELIJK GELOOF

INTRO

We zagen in het vorige hoofdstuk hoe Dooyeweerd probeert te bewijzen dat zelfs de meest theoretische wetenschap altijd voortbouwt op voorwetenschappelijke overtuigingen en drijfveren. Hij laat zien dat die overtuigingen en drijfveren fundamenteel zijn en dat ze iets zeggen over iemands visie op de werkelijkheid. Die visie is de uitdrukking van een achterliggend grondmotief (hoofdstuk 3). Het citaat waar dit hoofdstuk mee begint laat al zien hoe Dooyeweerd denkt over de verhouding tussen filosofie en geloof. In zijn visie is er sprake van een ‘reformatie der wijsbegeerte’ door het wijsgerige denken te ‘betrekken’ op Christus. In dit hoofdstuk onderzoeken we hoe dat ‘betrekken’ concreet gebeurt. Met andere woorden, hoe filosofie in de praktijk van het denken verbonden kan worden met christelijk geloof.

PROBLEEM: KUN JE FILOSOFIE VERBINDEN MET GELOOF?

Tot nu toe hield Dooyeweerd zich over die concretisering op de vlakte. Zijn analyse was erop gericht om aan te tonen dat elke menselijke activiteit, dus ook het theoretische denken, haar oorsprong vindt in iets dat aan je bestaan voorafgaat en er richting aan geeft. Hij gebruikt in dit verband termen als ‘zin’, ‘Oorsprong’, ‘wortel’ en ‘wet’. Op een gegeven moment begint hij te spreken over de ‘ware of vermeende’ Oorsprong van alle zin. De lezer vermoedt dat Dooyeweerd met ware Oorsprong de God van het christelijk geloof bedoelt. Toch zegt hij dat niet expliciet, althans niet in zijn strikt filosofische werk.

Dit roept vragen op. Maakt Dooyeweerd een onderscheid tussen strikte filosofie en levensbeschouwelijke filosofie? Zo ja, hoe absoluut is dit onderscheid? Bestaat er voor Dooyeweerd zoiets als ‘christelijke filosofie’? Dooyeweerd heeft door zijn werk heen steeds de neiging om zijn analyses van de werkelijkheid zoals de leer van de aspecten, de leer van de dingen, de leer van de maatschappelijke verbanden en zijn analyse van de theoretische denkhouding te onderscheiden van zijn levensbeschouwelijke opvattingen. Maar hoever reikt dit onderscheid? Is het vanuit zijn filosofische standpunt mogelijk om christelijk geloof ook minder abstract en meer inhoudelijk te verbinden met filosofie en met wetenschap? Hoe moeten we deze verbinding opvatten? We besteden in dit hoofdstuk niet alleen aandacht aan Dooyeweerds denken, maar ook aan de benadering van zijn zwager Dirk Th. Vollenhoven.

CONTEXT: KUNNEN WE DE MENSELIJKE VRIJHEID REDDEN?

Dooyeweerds denken is vervuld van een diepe zorg over de cultuur en het filosofische denken in zijn dagen. De samenleving is bezig om zich te ontworstelen aan de greep van kerkelijke en filosofische dogma’s. De filosofie ontwikkelt zich seculier, onafhankelijk, kritisch en zelfstandig. Volgens Dooyeweerd is die onafhankelijkheid relatief. Het moderne denken blijft volgens hem in de kern, en vaak zonder dat we er erg in hebben, verbonden met een religieus uitgangspunt, ofwel een grondmotief. Dat uitgangspunt kun je zelf niet meer wetenschappelijk beargumenteren.

Dooyeweerd leefde in een tijd waarin wetenschap en techniek sterk in opkomst waren. Die opkomst gaat gepaard met een groot vertrouwen in het waarheidsgehalte van wetenschappelijke kennis en in de maakbaarheid van de werkelijkheid. Alles gaat draaien om zekerheid, controle en voorspelbaarheid. Deze ontwikkelingen hebben wel een belangrijke schaduwzijde. De wetenschappelijke benadering van de werkelijkheid leidt niet alleen tot een deterministisch wereldbeeld, maar vormt ook een bedreiging voor de vrijheid van de mens. Immers, als alles bepaald is door natuurwetten en als alles natuurwetenschappelijk te verklaren is, dan is er geen ruimte meer voor vrijheid, individualiteit en spontaniteit.

De filosoof Immanuel Kant (verdieping 5.1) was een van de eersten die de omvang van dit probleem onderkende en een ingenieuze poging deed om de menselijke vrijheid te redden. Dat deed hij door te stellen dat de wetenschap opereert binnen de grenzen van het theoretische kennen/denken, terwijl de vrijheid ruimte krijgt in en gevoed wordt door de autonome menselijke wil. De prijs voor deze oplossing was

een dualistische visie waarbij kennis van deterministische processen komt te staan tegenover keuzes die in volstrekte vrijheid worden gedaan. Dooyeweerd karakteriseert het humanistische grondmotief dan ook met de polen natuur (wetenschap, beheersing) versus vrijheid (hoofdstuk 3). Sinds de Verlichting is de samenleving doordrenkt van dit grondmotief. Dooyeweerd ziet dit dualisme als een bedreiging voor de vrijheid van de mens, omdat het beheersingsdenken zich uitstrekt tot de gehele samenleving.

KERN: FILOSOFIE MOET OP EIGEN BENEN KUNNEN STAAN

Dooyeweerd neemt in het debat over filosofie en religieus geloof een heel eigen positie in. Zijn filosofie is enerzijds sterk geïnspireerd door de christelijke levens- en wereldbeschouwing. Die inspiratie zit diep en heeft voor Dooyeweerd iets vanzelfsprekends. Tegelijk meent hij dat ook religieus geïnspireerde filosofie qua argumentatie en begripsvorming op eigen benen moet kunnen staan en zich toetsbaar op moet stellen in het wetenschappelijke debat. Je moet, met andere woorden, als filosoof de verwijzing naar je religieuze opvattingen niet nodig hebben om je punt te maken. Die verwijzing mag nooit fungeren als bouwsteen in je argument.

Dat betekent niet dat de filosoof over religie en levensbeschouwing moet zwijgen. Zo kan er bijvoorbeeld sprake zijn van convergentie tussen filosofisch en religieus inzicht. Dat wil zeggen, dat die beide dezelfde kant op wijzen en inhoudelijk op elkaar lijken. Die convergentie is geen bewijs, maar kan wel fungeren als externe bevestiging van de plausibiliteit van het religieuze inzicht. Hetzelfde geldt omgekeerd voor divergentie waarbij de verschillende inzichten steeds verder uit elkaar gaan lopen. Als religie en filosofie met elkaar in tegenspraak zijn, is dat een reden voor nader onderzoek, waarbij beide kanten open moeten staan voor correctie.

Tegelijk is religie voor Dooyeweerd iets van de alledaagse ervaring. Ze heeft dus een veel bredere draagwijdte dan wetenschappelijk inzicht. Alle wetenschappen, inclusief de filosofie, zijn van nature abstract en gericht op een specifiek thema of aspect. Ze vormen een groep eilanden omgeven door een zee van voorwetenschappelijke ervaringen. Die ervaringen gaan aan het wetenschappelijk denken vooraf, terwijl dit denken ook altijd door genoemde ervaring wordt getoetst. Uiteindelijk moet ook het meest abstracte filosofische inzicht zich bewijzen in de concrete werkelijkheid: in de dialoog met de ander en in de toepassing binnen een bepaalde praktijk.

UITWERKING (I): DOOYEWEERD

Van een afstandje gezien zijn er drie benaderingen van christelijke filosofie. De eerste benadering ziet christelijke filosofie als filosofie met een bepaald thema of object. Denk bijvoorbeeld aan filosofen die zich bezighouden met bewijzen voor het bestaan van God of met argumenten voor de doelgerichtheid van de natuur. Het ‘wat’, het object van filosofische studie, is dan christelijk.

De tweede benadering ziet christelijke filosofie als filosofie die op een christelijke wijze wordt beoefend. Het draait dan dus vooral om het ‘hoe’. Het christelijke blijkt dan uit de aard van een bepaalde vraagstelling of uit hoe filosofen zich verhouden tot het onderwerp van hun studie. Denk bijvoorbeeld aan de filosoof Kierkegaard (1813-1855). Hij benadrukt dat elke denker ook altijd zichzelf meebrengt in het eigen denkproces. Waarheid en betekenis worden bepaald door hoe je je zelf verhoudt tot dat wat als waar wordt gezien. Waarheid vraagt met andere woorden om waarachtigheid. De Farizeeën kenden volgens Kierkegaard de Mozaïsche wet op hun duimpje. Toch was wat zij zeiden ten diepste leugenachtig, door de onoprechte manier waarop zij zich tot de wet verhielden.

De derde vorm van christelijke filosofie ziet het christelijk geloof vooral als bron van inspiratie. Voor sommige christelijke filosofen betekent dit dat zij hun filosofie zien als een nadere articulatie van het eigen geloof. Voor anderen betekent het dat zij het geloof zien als antwoord op bepaalde min of meer universele bestaansvragen. De christelijke zienswijze is in deze benadering een van de mogelijke richtingen waarin je antwoorden kunt zoeken op levensvragen.

DOOYEWEERD:

TRANSFORMATIE VAN RELIGIEUZE INZICHTEN

Het originele van Dooyeweerd is dat zijn aanpak bij geen van deze drie richtingen helemaal goed aansluit. Op het eerst gezicht lijkt zijn inzet het best te passen bij de derde richting, namelijk geloof als inspiratiebron. Allerlei kernwoorden in zijn filosofie, zoals ‘zin’ (hoofdstuk 1), ‘hart’ (hoofdstuk 10) en ‘Oorsprong’ (hoofdstuk 8), borduren voort op neocalvinistische inzichten over God, mens en werkelijkheid.

Toch is een waarschuwing hier op zijn plaats. Want deze christelijk geïnspireerde inzichten fungeren binnen zijn filosofie niet als fundament, maar als voortheoretische intuïties die binnen een filosofisch kader alsnog hun gelijk moeten bewijzen. Voor een deel van die intuïties geldt bovendien dat de juistheid ervan niet te bewijzen

CHRISTELIJKE FILOSOFIE TRANSFORMEERT GELOFSINZICHTEN

Figuur 9.1 Christelijke filosofie gaat niet om christelijke inhoud, manier waarop of inspiratie, maar om een transformatie (aangegeven door de ronddraaiende pijl) van christelijke geloofsinzichten en religieus gevormde intuïties tot filosofische inzichten. Deze inzichten staan ter discussie en worden op eigen merites beoordeeld in het filosofisch debat (rechterkant figuur).

is, omdat ze zich onttrekken aan theoretische analyse. Dooyeweerd zegt daarom expliciet dat filosofie geen extrapolatie kan zijn van levensbeschouwelijk inzicht. Wie christelijke filosofie zo opvat, overschat de filosofie en doet iets oneigenlijks met het levensbeschouwelijke. De filosofie heeft haar eigen agenda en blijft gebonden aan de theoretische denkhouding. Zij is dus noodzakelijk abstract. Het levensbeschouwelijke perspectief hoort bij het concrete leven. Het is inhoudelijker, meer omvattend en fundamenteler.

Het christelijke zit hem dus niet in het onderwerp (het wat), niet in de methode (het hoe) en ook niet zonder meer in de christelijke inspiratie. Dooyeweerds visie kun je zo samenvatten dat hij voortheoretische intuïties of levensbeschouwelijke inspiratie *transformeert* tot wijsgerig inzicht en wel zo dat dit inzicht zich zoveel mogelijk op eigen kracht, dat wil zeggen zonder expliciete verwijzing naar religieuze bronnen, kan redden in het filosofische debat (figuur 9.1). Het filosofische debat zal dan gaan over de inhoud van de wijsgerige inzichten. Deze inzichten mogen altijd ter discussie gesteld worden. Ze gaan niet over het gezag van levensbeschouwelijke of religieuze bronnen. Daar kan de filosofie geen uitspraak over doen.

Tegelijk blijft deze opvatting bescheiden. Filosoferen blijft een theoretische en dus altijd beperkte wijze van kennen. Het kan nooit de volheid en diepte van de alledaagse ervaring en van religieus-levensbeschouwelijk inzicht omvatten. Het levensbeschouwelijke perspectief laat zich daarom nooit helemaal opnemen in en omvormen tot filosofische theorie. Er blijft een verschil bestaan. Vanwege dat verschil zal er verkeer over en weer blijven bestaan tussen filosofie en levensbeschouwing. Daarom zien we Dooyeweerd in zijn meer levensbeschouwelijke werk ook altijd de beweging terug maken, van het filosofische inzicht naar levensbeschouwelijke geïnspireerde opvattingen en inzichten.

DOOYEWEERD:

DE BEPERKINGEN VAN FILOSOFIE EN THEOLOGIE

Dooyeweerd werkte, samenvattend, aan tenminste drie projecten. Hij heeft een strikt filosofisch project waarin hij wil aantonen dat de humanistische traditie met haar nadruk op wetenschappelijke rationaliteit en individuele vrijheid net zozeer een religieuze positie inneemt als denkers in de christelijke traditie (hoofdstukken 3 en 8). Daarnaast werkt hij met een aantal Kuyperiaanse grondgedachten aan een systematische analyse van de wetsstructuur van de werkelijkheid. Deze analyse krijgt de vorm van een theorie over modale aspecten (hoofdstukken 4 en 5), dingen (hoofdstuk 6) en samenlevingsverbanden (hoofdstuk 7). Ten slotte is er zijn levensbeschouwelijke en cultuurfilosofische werk over allerlei actuele maatschappelijke thema's uit zijn tijd.

Dooyeweerd heeft nooit gewerkt aan een ontologie, een theorie over het zijn zelf. Wat bij andere denkers ontologie heet, noemt hij 'kosmologie': structuuranalyse van de wetszijde van de werkelijkheid. Dat komt omdat Dooyeweerd gevoelig is voor de positie van de denker. Denkers die menen dat zij op theoretische gronden iets over het geheel van de werkelijkheid kunnen zeggen, plaatsen zich op de stoel van God. Om dezelfde reden zal Dooyeweerd nooit – als filosoof – iets zeggen over het bestaan van God. God openbaart zich aan de mens; van zichzelf kan de mens over God helemaal niets zeggen, zeker als filosoof niet. Hij keert zich om die reden niet alleen tegen de middeleeuwse scholastiek met haar godsbewijzen, maar ook tegen de protestantse theologie uit de zeventiende en achttiende eeuw, die vrijelijk theoretiseert over de eigenschappen van God en de relatie tussen God en de schepping. Dooyeweerd ziet zelfs in het theologische werk van Abraham Kuyper zo'n scholastieke trek. Dooyeweerd spreekt van 'scholastiek' als geloofswaarheden door het theo-

retische denken uit hun geloofscontext worden gelicht en vervolgens in abstracte vorm worden verzelfstandigd. Wie zo denkt maakt van de levende God, die zich op verschillende manieren openbaart en verbergt, een abstract opperwezen met allerlei eigenschappen. Dooyeweerd is een van de sterkste critici van deze vorm van ‘ontotheologie’ in de vorige eeuw.

Als theologie een wetenschap is – en dat is ze volgens Dooyeweerd –, dan maakt dit de taak van de theoloog ingewikkeld. Systematische theologie wordt in de ogen van Dooyeweerd onvermijdelijk scholastisch als je theoretiseert over het wezen, de eigenschappen en de handelingen van God. De relatie tussen Dooyeweerd en de theologen uit zijn dagen was dan ook niet gemakkelijk, en de relatie tussen Dooyeweerds filosofie en de (systematische) theologie is altijd moeizaam gebleven.

UITWERKING (II): VOLLENHOVEN EN DIEMER

VOLLENHOVEN: PARTIEEL THEÏSME EN PARTIEEL KOSMISME

Dirk Vollenhoven (1892-1978), Dooyeweerds zwager en collega aan de Vrije Universiteit, plaatst andere accenten. Hij werkt net als Dooyeweerd met allerlei Kuiperiaanse begrippen zoals ‘hart’, ‘wet’, de fundamentele verscheidenheid van de werkelijkheid en de soevereiniteit van God. Ook is hij het tot op zekere hoogte eens met Dooyeweerds analyse van de modale aspecten en zijn theorie over ‘dingen’ (hoofdstukken 4 tot en met 6). Hij slaat echter andere wegen in als het gaat om de typering van de relatie tussen God en de kosmos. Vollenhoven spreekt ook net als Dooyeweerd over de wet als grens tussen God en de geschapen werkelijkheid. God staat boven de wet en verordineert de wet, de mens staat er, net als heel de werkelijkheid, onder. Maar anders dan Dooyeweerd gaat hij die verhouding nader typeren en tot uitgangspunt maken van zijn analyse van andere denkstelsels. Zo trekken sommige seculiere filosofen de grens anders en maken een deel van de werkelijkheid goddelijk. God (boven de wet) neemt als het ware een hapje uit de werkelijkheid (onder de wet). Dat deel van de werkelijkheid komt daarmee boven de wet te staan en wordt vergoddelijkt. Deze benadering duidt Vollenhoven aan met de term ‘partieel theïsme’ (figuur 9.2). Een deel, een partje, van de werkelijkheid wordt onderdeel van God. Een voorbeeld van partieel theïsme is de verafgoding van de menselijke rede, de rationele vermogens van de mens.

Het omgekeerde komt ook voor, namelijk dat een deel van God onder de wet komt te staan. De kosmos neemt een hapje uit God. Vollenhoven noemt dit ‘par-

OORSPRONG

PARTIEEL THEÏSME

Figuur 9.2 Als een deel van de werkelijkheid wordt vergoddelijkt spreekt Vollenhoven van partieel theïsme.

tieel kosmisme' (figuur 9.3). Een voorbeeld (door Vollenhoven gesuggereerd maar niet uitvoerig besproken) is dat eigenschappen van een van de drie personen van de drie-enige God als eigenschap van de werkelijkheid worden gezien, bijvoorbeeld de 'geest' of 'spiritualiteit' die besloten ligt in al het geschapene als incorporatie van de Heilige Geest in de geschapene werkelijkheid. Vervolgens gaat Vollenhoven verder met het maken van allerlei onderscheidingen. Het gaat te ver om die hier te bespreken. In zijn latere werk ontwikkelt hij een geheel eigen systematiek van denkstelsels en tijdstromingen waarmee hij de geschiedenis van de filosofie sinds de Grieken in kaart brengt.

Betekent dit nu dat Vollenhoven tegen Dooyeweerd ingaat door wel te speculeren over het bestaan van God? Nee, dat is toch niet het geval. Er is eerder sprake van een accentverschil. Dooyeweerd meent dat je vanuit de wetenschap helemaal niets over God kan zeggen. Vollenhoven is daarin wat vrijer. Hij gaat niet zover dat hij het wezen van God theoretisch definieert. Maar hij gaat wel verder in de typering van de relaties tussen God en het geschapene. Ook heeft hij het over het bestaan van de hemel en van engelen. De hemel en de engelen zijn wel geschapen. Maar op een bepaalde manier lijken ze ook te ontsnappen aan de gebruikelijke onderworpenheid aan wetten. Dit soort accentverschillen vinden mede hun oorsprong in het feit dat Vollenhoven ook theoloog was.

Betekent wat Vollenhoven voorstelt een relativering van de koppeling tussen wet en schepping? Is er een soort 'tussenzone' tussen God en de werkelijkheid; een zone onder God maar boven de wetten die gelden voor de werkelijkheid; een zone waarin

Figuur 9.3 Als een deel van God wordt gezien als onderdeel van de geschapen werkelijkheid spreekt Vollenhoven van partieel kosmisme.

de fenomenen die zich daar voordoen (engelen, de hemel, demonen) niet goddelijk zijn, maar toch ook niet helemaal goed onder te brengen zijn in de analyse van de wetsstructuren die gelden voor de werkelijkheid? Dat zijn ook in onze tijd nog actuele vragen als het gaat om de duiding van spirituele en andere bovennatuurlijke ervaringen en van wonderen.

DIEMER: GODSBEELD EN WONDEREN

De jong overleden (Nederlandse) bioloog Johann Heinrich Diemer (1904-1945) heeft intensief nagedacht over dit laatste, het bestaan van wonderen. Diemer ontwikkelt namelijk een benadering die enerzijds helemaal in het verlengde van Dooyeweerd ligt en anderzijds ingaat op wat bij Vollenhoven in de ‘tussenzone’ (onze term) gebeurt.

Diemer keert zich vooral tegen het modernisme dat hij waarneemt in de traditionele protestantse benadering van wonderen. Theologen en andere wetenschappers in deze traditie gaan ervan uit dat wonderen berusten op een bovennatuurlijk en onmiddellijk ingrijpen van God waarbij bepaalde wetten tijdelijk worden opgeheven. God zou gewoonlijk regeren via krachten en wetmatigheden die door hem in de natuur zijn gelegd. Maar in uitzonderlijke gevallen zou Hij deze krachten en wetmatigheden opschorten met het oog op een hoger doel. Diemer verwijt deze denkers dat ze uitgaan van een vorm van deïsme (verdieping 9.1). Diemer meent dat deze opvatting van wonderen het geloof kwetsbaar maakt voor wetenschappelijke kritiek.

Op een zekere dag zal er iemand opstaan die ook het laatst overgebleven wonder, de opstanding van Christus, wegrationaliseert of op wetenschappelijke gronden voor onaannemelijk verklaart.

In het deïsme dreigen natuurwetten te worden verzelfstandigd, volgens Diemer. In de schepping is er echter niets dat zo'n zelfstandigheid in zichzelf bezit, ook natuurwetten niet. Natuurwetten zijn geen entiteiten die in zichzelf bestaan, als objectief vaststelbare en onveranderlijke grootheden. Gods werkzaamheid is doorlopend en onmiddellijk, ook in de orde die mensen in het geschapene ontdekken. Nog wat preciezer – we mogen zeggen dat God orde in het geschapene heeft gebracht. Maar wat wij daarvan aantreffen, bijvoorbeeld in de vorm van wetten en wetmatigheden, mag met het ordenende werk van God niet worden vereenzelvigd. Mensen hebben slechts in beperkte mate zicht op Gods scheppende en onderhoudende werk. Alle menselijke activiteit, de wetenschap inclusief, is antwoord op dit scheppende en onderhoudende werk. De regelmaat die de wetenschapper ontwaart, is een feilbare en abstracte interpretatie. Die interpretatie mag niet worden gelijkgesteld met het allesomvattende woord waarmee God scheidt en onderhoudt.

VERDIEPING

9.1 DEÏSME

Het deïsme is een denkrichting uit de tijd van de Verlichting. Volgens de deïsten is God alleen aan het begin van de wereldgeschiedenis actief geweest, namelijk door een wereld te scheppen en deze te laten gehoorzamen aan natuurwetten. Voor het overige houdt Hij zich afzijdig. Het deïsme is een poging om het christelijke geloof te combineren met een natuurwetenschappelijk wereldbeeld. In de wetenschap kunnen we het bestaan van God tussen haakjes plaatsen, omdat we te maken hebben met de gevolgen van het goddelijke handelen en niet met God zelf. Voor de deïstisch denkende theoloog worden wonderen zo een buitencategorie. Ze zijn een inbreuk van buitenaf op de bestaande natuurlijke orde en hebben een bovennatuurlijke oorsprong.

In de verdere uitwerking maakt Diemer gebruik van een gedachte van Augustinus. Deze maakt een onderscheid tussen de natuur als het gewoonlijke verloop der dingen en de hoogste wet van de natuur die verborgen is voor hen die God niet (willen) kennen. Wonderen gaan wel in tegen de gebruikelijke loop der dingen, maar niet tegen deze hoogste wet van de natuur. God kan nu eenmaal niet tegen zichzelf ingaan. Het wonder is daarmee niet zozeer een bewijs van het bestaan van God, als wel een heenwijzing naar een dieptedimensie (een 'hoogste wet') in de werkelijkheid zelf. Wonderen laten iets zien van de zin en de bestemming van dat wat bestaat. Door het geloof kunnen we van die uiteindelijke zin en bestemming af en toe een glimp opvangen. Dat betekent dat naarmate het geloof zich verdiept, het miraculeuze van het wonder naar de achtergrond wijkt.

Volgens Diemer waren de door Jezus verrichte wonderen geen goocheltrucs met als doel om mensen perplex te doen staan. Integendeel, de wonderen die Jezus verrichte staan in het teken van herstel, van herschepping, van herinneren aan en terugleiden naar de Oorsprong. Ze herinneren aan de diepere bestemming van de werkelijkheid: 'Het wonder staat dus niet als een verbreking ervan *tegenover* de lagere wet, maar als een hogere wet, die de lagere handhaaft doch zinvol richt op een hogere bestemming, *boven* de laatstgenoemde' (Diemer, 1963, p. 73). Om het in de terminologie van Dooyeweerd te zeggen: wonderen laten de ontsluitingsdimensie van de werkelijkheid zien. Ze lichten een tipje van de sluier op van wat God met de schepping ten diepste en uiteindelijk voor ogen heeft.

WAARDERING EN KRITIEK

Het is Dooyeweerd's kracht dat hij zo'n duidelijk onderscheid maakt tussen theoretisch en alledaags kennen. Dat onderscheid helpt om de taak van de filosofie beperkt en helder te houden en niet te laten vervloeien met levensbeschouwelijk denken of christelijke spiritualiteit. De filosoof kan zich door religieuze bronnen laten inspireren. Sterker nog, er is geen filosoof die niet direct of indirect uit zo'n bron put. Toch blijft de filosofie een primair theoretische activiteit met eigen wijzen van argumentatie en bewijsvoering, liefst zoveel mogelijk van binnenuit en op eigen kracht.

Deze benadering heeft ook een keerzijde, namelijk een weinig vruchtbare relatie met de theologie. Dooyeweerd toont zich bevreesd voor het gebrek aan kritisch vermogen van theologen, ook van zijn protestantse collega's. Zij zijn vatbaar gebleken voor het verzelfstandigen van het theoretisch denken, bijvoorbeeld in de gere-

formeerde scholastiek. Er is in dit type theologie sprake van een vermenging van geloofszinzicht en theoretische systematisering, waardoor dogmatisch-theoretisch inzicht is gaan heersen over praktisch geloofsinzicht. Dit bezwaar mag vanuit de context begrijpelijk zijn, maar het wordt door Dooyeweerd zo zwaar aangezet dat het nooit tot een vruchtbaar debat heeft geleid.

Het schot dat Dooyeweerd tussen filosofie en theologie plaatst is zo hoog dat het ook invloed heeft op de relatie tussen filosofie en christelijk geloof. Belangrijke aspecten van het christelijke geloof blijven in zijn denken onderbelicht: de rol van het kwaad, de betekenis van de verlossing, de rol van de Messias, het perspectief van strijd, hoop en verwachting. Ook is er kritiek mogelijk op het eenzijdige godsbeeld dat uit zijn werk oprijst. Dat godsbeeld legt nadruk op de almacht en soevereiniteit van God, en niet op zwakte, gebrokenheid, mee-lijden, verlossing en liefde. Het messiaanse perspectief van herstel van gebrokenheid is niet afwezig, maar steekt toch wat magertjes af bij de nadruk op de soevereine Schepper. Verlossing is herschepping, geen toelevens naar het einde (eschatologie), bij Dooyeweerd. Die eenzijdigheid valt op. Waarom zouden eschatologie en herschepping niet veel sterker op elkaar betrokken kunnen zijn?

Wat op het spel staat is, meer in het algemeen, de veelkleurigheid van Gods bemoeienis met de wereld. Juist op grond van Dooyeweerds waardering van het alledaagse kennen, had een veel gedifferentieerder beeld van deze bemoeienis kunnen oprijzen. In de wereld van alledag bestaat er een veelheid van praktijken waarin mensen contact met God zoeken – praktijken van gesprek, uitleg, liturgie en gebed, met een onnoemelijk rijk palet aan betekenissen, verhalen en ervaringen. Die verhalen en ervaringen geven een gelaagd beeld van hoe mensen zich de goddelijke bemoeienis met de wereld en henzelf voorstellen. Die ervaringen kunnen het filosofisch inzicht voeden, al dan niet geholpen door inzichten uit de systematische theologie en de kerkgeschiedenis.

Andere denkers in de neocalvinistische denktraditie tonen veel meer ruimte voor zo'n dialoog tussen filosofie, theologie en geloofservaring. We denken aan het werk van onder anderen Klaas Popma, Johan van der Hoeven, Calvin Seerveld, Henk Geertsema, Jim Olthuis en Nicholas Wolterstorff.

VANDAAG: ANALYTISCHE GODSDIENSTFILOSOFIE

Dooyeweerd hecht groot belang aan de alledaagse ervaring in haar breedte en volledigheid. Die ervaring is en blijft fundamenteel, ook voor het doordenken van de relatie tussen filosofie en christelijk geloof. Dooyeweerds werk oogt kolossaal. Niettemin staat hij een bescheiden opvatting van filosofie voor. Filosofie is en blijft een theoretische activiteit. Haar toegang tot de waarheid is beperkt. Deze bescheiden en voorzichtige opvatting maakt dat hij christelijke inzichten en intuïties niet tot bouwsteen maakt in het bouwwerk van argumenten. Dit zijn overwegingen en motieven die ook vandaag relevant zijn, bijvoorbeeld in de discussie met aanhangers van de analytische godsdienstfilosofie. Deze vorm van filosofie biedt namelijk wel een uitgebreid podium voor het debat over godsbewijzen en de eigenschappen van God.

Dooyeweerds bescheidenheid zou op zich geen belemmering hoeven te zijn voor een vruchtbare relatie met de theologie en analytische godsdienstfilosofie. Bij Dooyeweerd en veel van zijn volgelingen is het desondanks slechts in beperkte mate tot zo'n productieve relatie gekomen. Steeds weer klonk het bezwaar dat je over geloofswaarheden niet kan theoretiseren zonder de aard van die waarheden geweld aan te doen. Daardoor ontstaat de paradoxale situatie dat bij een filosoof die als geen ander aandacht heeft gevraagd voor de meerzinnigheid en rijkdom van de alledaagse ervaring, waaronder de geloofservaring, er de facto toch maar een beperkte uitwisseling plaatsvindt tussen deze veelzijdige geloofservaring en fundamenteel wijsgerig denken. Gelukkig zijn er representanten van de neocalvinistische denktraditie waarbij dit veel meer het geval is. Bij deze representanten zien we een minder rigide scheiding tussen theorie en geloofservaring en een grotere aandacht en waardering voor de vele verschillende vormen van religieus kennen en ervaren. Niet elke vorm van reflectie op 'wat het oog niet heeft gezien en het oor niet heeft gehoord' en op 'wat in geen mensenhart is opgekomen' (1 Korintiërs 2:9) hoeft te worden gezien als een vorm van theoretiseren.

WAAR DE SCHRIFT IN PRAEGNANT
RELIGIEUZE ZIN OVER DE MENSELIJKE
ZIEL OF GEEST SPREEKT, DOET ZE ONS DEZE
STEEDS ZIEN ALS HET HART VAN HEEL HET
TIJDELIJK BESTAAN, WAARUIT ALLE UITGANGEN
VAN HET TIJDELIJKE LEVEN ZIJN. IN HET TIJDELIJK
BESTAAN LEERT DE SCHRIFT NERGENS EEN
DICHOTOMIE TUSSEN 'REDELIJKE ZIEL' EN
'MATERIE-LICHAAM' (RESP. EEN TRICHOTOMIE
TUSSEN 'MATERIE-SOMA', 'PSYCHE' EN
'GEEST'), MAAR ZE VAT DIT TIJDELIJK
BESTAAN IN ZIJN GEHEEL ALS
LICHAAM, DAT BIJ DE DOOD
WORDT AFGELEGD.

HERMAN DOOYEWEERD

('32 Stellingen over de mens', Stelling 5)

10 DE MENS

INTRO

Wie ben ik? Wie is de mens? Heeft de mens een ziel en zo ja, wat bedoelen we met de term ‘ziel’? Wat is de plaats van de mens in het universum? Waarin verschillen we van het dier? Stuk voor stuk zijn het grote en existentiële vragen – vragen die in onze tijd een nieuwe betekenis hebben gekregen. Zijn wij als mensen wel zo speciaal? Sterrenkundigen laten zien dat wij uit dezelfde materialen zijn opgebouwd als de rest van het universum. Evolutiebiologen wijzen op de grote verwantschap tussen mens en dier. Neurowetenschappers zien menselijk gedrag als product van materiële processen in de hersenen. Cognitiewetenschappers en informatici stellen dat intelligentie niet voorbehouden is aan de mens. De mens is tot van alles in staat, in de geneeskunde, in het beteugelen van de natuur en in het opwekken van energie. Tegelijk staan mensen elkaar naar het leven, individueel en in de groep. Wie is de mens dat hij in staat is tot zoveel kwaad? En wie willen wij als mensen zijn, juist vanwege het vele en grote kwaad?

Juist als het over de mens gaat zien we dat Dooyeweerd regelmatig verwijst naar de Bijbel. Als het gaat over begrippen als ‘hart’, ‘ziel’ en de relatie tot God, dan zien we dat geloofskennis getransformeerd wordt tot filosofische begrippen (hoofdstuk 9).

PROBLEEM: DE ZIEL, MATERIALISME EN DETERMINISME

Dooyeweerd lijkt met twee thema’s bezig te zijn als hij schrijft over de mens. Het eerste thema betreft de menselijke ziel. Wat is de ziel? Kan de ziel los van het lichaam bestaan? Wat moeten we met een eeuwenoude traditie waarin juist christe-

nen verdedigers waren van een scheiding tussen lichaam en ziel? Het andere thema gaat over de vraag hoe we om moeten gaan met de erfenis van de Verlichting. Deze leidde via de wetenschappelijke revolutie tot het ontstaan van een materialistisch en deterministisch mensbeeld. Hoe moeten we ons verhouden tot dit materialisme en determinisme, juist als het gaat om de mens?

CONTEXT: NAAR EEN ANTI-DUALISTISCHE VISIE OP DE MENS

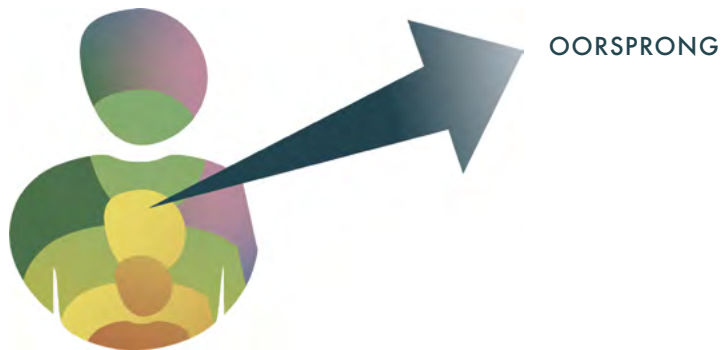
Dooyeweerd heeft nooit een langere tekst over de mens geschreven. Eerst was hij van plan om het derde deel van *Reformatie en Scholastiek in de Wijsbegeerte* te wijden aan de filosofische antropologie. Dit boek kwam er echter niet. Wat bewaard bleef is een uitgebreide schets, die pas veel later in het Engels werd vertaald. Ook schreef Dooyeweerd in 1942 een bijdrage over de leer van de mens in een intern tijdschrift van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte. Deze bijdrage wordt ook wel ‘32 Stellingen over de mens’ genoemd. Deze stellingen geven in al hun beknoptheid een duidelijk beeld van hoe Dooyeweerd tegen de mens en het menszijn aankijkt. We treffen er Dooyeweerd op z’n best, met de kenmerkende combinatie van religieuze radicaliteit en brede wetenschappelijke interesse. Dooyeweerd waaiert breed uit naar allerlei vakgebieden en wetenschappelijke inzichten uit zijn tijd. Tegelijk richt hij zich op de kern, de religieuze dimensie van het menszijn. Juist die combinatie leidt tot een belangrijke correctie van traditionele opvattingen over de ziel, met name in theologische kring.

Dooyeweerd richt zich niet tot één bepaald publiek. Hij blijkt zich te hebben verdiept in nieuwere ontwikkelingen in de biologie en de filosofische verwerking daarvan bij denkers als Arnold Gehlen en Adolf Portmann. Ook komt naar voren dat hij kennis heeft genomen van ontwikkelingen in de dieptepsychologie van Sigmund Freud. Over de implicaties van de evolutietheorie begint Dooyeweerd pas later te schrijven, als hij in debat gaat met de VU-bioloog Jan Lever. Hoe belangwekkend dit alles ook is, terugkijkend is het meest opmerkelijke toch wel dat Dooyeweerd zich zo krachtig keert tegen dualistische opvattingen over de verhouding tussen lichaam en ziel (geest). Dat anti-dualisme was toen nieuw en is in christelijke kring nog steeds een minderheidsstandpunt. De kwestie raakt het hart van zijn filosofie en vloeit voort uit de consequente uitwerking van de hoofdgedachten ervan.

KERN: STRUCTUUR EN RICHTING GAAN SAMEN

In de analyse van het menszijn gaat Dooyeweerd tot het uiterste om te laten zien hoe – kort gezegd – de filosofische begrippen ‘richting’ en ‘structuur’ elkaar veronderstellen en met elkaar vervlochten zijn.

Richting heeft betrekking op hoe ons bestaan zich oriënteert op de Oorsprong. Dit ‘zich oriënteren’ begint in het menselijk hart en wordt bepaald door zogenoemde grondmotieven (hoofdstuk 3). Het is in ons hart, zo hoorden we hem al eerder Abraham Kuyper nazeggen, dat ons bestaan zich opent voor de Oorsprong van al wat bestaat. Hoe dat gebeurt hangt af van het grondmotief dat ons bestaan doortrekt. Grondmotieven zijn fundamentele, existentiële, drijvende krachten, die veel dieper reiken dan tijdelijke meningen of voorkeuren. Ze stuwen het bestaan voort en geven er richting aan. Ze bieden de motivatie die ons helpt bij onze zoektocht naar betekenis en doel. Dooyeweerd ziet ze als de onontkoombare grond waarin ons bestaan is geworteld.

DE MENS: STRUCTUUR EN RICHTING

Figuur 10.1 Dooyeweerd combineert in zijn mensleer twee grondgedachten. De mens is een geheel van vervlochten substructuren (kleuren in afgebeelde persoon). En de mens is bij uitstek een wezen dat richting zoekt en zich vanuit het ‘hart’ (daar vertrekt de pijl) op ‘Oorsprong’ oriënteert.

In de analyse van de structuur van het menszijn laat Dooyeweerd zien wat zijn structuurleer te bieden heeft. Hij analyseert het menselijk lichaam als een geheel waarin verschillende deel- of substructuren met elkaar verweven zijn. Hij beschrijft het menselijk lichaam als een knooppunt van vervlechtingen. Zo komt hij tot de gedachte van de mens als ‘enkaptisch structuurgeheel’, een term waar we in de volgende paragraaf op terug zullen komen.

Deze twee grondgedachten – de mens als richting zoekend wezen en als samenhangend geheel van met elkaar vervlochten substructuren – staan niet los van elkaar, maar veronderstellen elkaar (figuur 10.1). ‘Structuur’ en ‘richting’ gaan samen, er is geen structuur zonder richting en geen richting zonder structuur. Dit heeft ten diepste te maken met het feit dat de werkelijkheid geschapen is en dat alles in de werkelijkheid op een of andere manier verwijst naar en uitdrukking geeft aan het bestaan van een Schepper. De werkelijkheid bestaat als zin, sterker nog: ze is zin, aldus Dooyeweerd (hoofdstuk 1). Structuur en richting zijn verweven in dit zin-zijn. Deze gedachte past Dooyeweerd nu ook toe op de mens. Niets in het menszijn staat op zich, alles hangt met alles samen. In de manier waarop het samenhangend geheel van vervlochten deelstructuren (structuur) zich ontwikkelt en vorm krijgt, komt tot uitdrukking hoe de mens zich verhoudt tot de Oorsprong (richting).

In veel dualistische opvattingen worden lichaam en ziel van elkaar gescheiden en gezien als verschillende dingen. Dooyeweerd is het fundamenteel oneens met deze opvattingen. In zijn visie zijn lichaam en ziel in alle opzichten met elkaar verweven. Hoe? Dat gaan we nu zien.

UITWERKING: DE MENS ALS ENKAPTISCH STRUCTURGEHEEL

Ons bestaan als mens is gestructureerd. We functioneren als organismen (biotisch), we ervaren de werkelijkheid om ons heen (psychisch), we denken (logisch), we verhouden ons tot anderen (sociaal), enzovoorts. We doen al deze dingen tegelijk. Terwijl wij denken (logisch), klopt ons hart (biotisch). En terwijl we met anderen omgaan (sociaal), ervaren we van alles (psychisch) en maken we gebaren (symbolische expressie). De vraag is hoe we deze complexe, dynamische en relationele aard van ons bestaan als mens filosofisch kunnen begrijpen.

Dooyeweerd maakt zoals we zagen een onderscheid tussen aspecten en dingen. Aspecten zijn manieren van functioneren (hoofdstuk 4) en dingen zijn ‘gehelen’ met een eigen identiteit (hoofdstuk 6). Dingen functioneren in alle aspecten, in sommi-

ge aspecten als subject (actief) en in andere als object (passief) (hoofdstuk 5). Aspecten kunnen bovendien verschillende rollen aannemen. Ze kunnen bijvoorbeeld een kwalificerende of een funderende functie vervullen (hoofdstuk 5). Dingen beantwoorden in de visie van Dooyeweerd per definitie aan een intern structuurprincipe. Voor elk type ding geldt dat de verschillende aspecten op een specifieke manier zijn gegroepeerd (hoofdstukken 5 en 6).

Met deze set begrippen had Dooyeweerd kunnen zeggen dat mensen een bijzonder soort dingen zijn met een dingachtige structuur, net als bomen, stoelen en bedrijven. Toch zegt Dooyeweerd dit niet. De belangrijkste reden daarvoor is dat de mens een handelend wezen is en in staat is om verantwoording af te leggen. Dat uit zich zowel in de structuur als in de richting van het menszijn. We gaan eerst in op de structuur en daarna op de richting.

VIER SUBSTRUCTUREN

Dooyeweerd onderscheidt vier relatief onafhankelijke (maar wel met elkaar vervlochten) sub- of deelstructuren. Het gaat om een fysisch-chemische, een biotische, een psychische en een handelings- of actstructuur. De mens deelt met planten de eerste twee substructuren. Met het dier deelt hij de eerste drie substructuren. Alleen de mens heeft nog een vierde substructuur: de actstructuur. Mensen zijn fundamenteel andere wezens dan rotsblokken, planten of dieren. Mensen zijn namelijk in staat om zelf richting aan hun bestaan te geven. Ze nemen initiatief, ze reageren op een verstandige wijze, zijn aanspreekbaar op hun daden en kennen hun plaats. Met andere woorden, mensen handelen in verantwoordelijkheid door richting te geven aan hun bestaan. Dit ‘richting geven’ wordt mogelijk gemaakt door de actstructuur en bepaald door de keuzes die mensen in hun hart maken. Over dat laatste straks meer. Eerst richten we ons op de vervlechting van deelstructuren in de mens.

VERSCHILLENDE SOORTEN VERVLECHTINGEN

Om de vervlechting van deelstructuren in de mens te begrijpen, grijpen we terug op hoofdstuk 6 waarin we een onderscheid maakten tussen geheel-deelverhoudingen en enkaptische vervlechtingen. In geheel-deelverhoudingen hebben de gehelen en de delen dezelfde kwalificerende functie. We noemden als voorbeeld de robot en de modules waaruit deze bestaat (hoofdstuk 6). Er zijn echter ook dingen die een vervlechting zijn van dingstructuren met een verschillende kwalificerende functie.

Daarvoor hebben we de term ‘enkaptische vervlechting’ geïntroduceerd. Voorbeelden van enkapsis zijn ecosystemen waarin er een onderlinge afhankelijkheid bestaat tussen onder andere dieren (sensitief), planten (biotisch), bodem en water (beide fysisch). De afhankelijkheid tussen dier en materialen uit de omgeving is zo groot dat er sprake is van een vervlechting zonder dat de delen samen een nieuw geheel vormen.

In andere situaties is er wel sprake van een nieuw geheel. Dan spreken we over een ‘enkaptisch structuurgeheel’. In het enkaptische structuurgeheel behouden de deelstructuren hun relatieve zelfstandigheid, maar vormen ze in hun vervlechting met elkaar tegelijk een nieuw geheel met nieuwe eigenschappen. Een voorbeeld is de Hermes van Praxiteles – een standbeeld van Hermes, toegeschreven aan de Griekse beeldhouwer Praxiteles (vierde eeuw voor Christus). Het kwalificerende aspect van het onbewerkte marmer is en blijft het fysisch-chemische aspect. Maar een sculptuur is meer dan alleen het marmer: de kunstenaar heeft al zijn creatieve gaven gebruikt om er een beeld van te maken. Dominant zijn de creatieve intentie en de esthetische waarden in de geest van de kunstenaar. Deze zijn tot uitdrukking gekomen in het materiaal, dat aldus een esthetische objectfunctie heeft gekregen. Ook hier is er sprake van een enkaptisch structuurgeheel: zonder marmer geen beeld en zonder kunstenaar geen sculptuur van marmer. In de interactie tussen die twee is er iets nieuws ontstaan, namelijk een sculptuur.

HOE ZIET DOOYEWEERD NU DE MENS?

Allereerst ziet Dooyeweerd de mens als enkaptisch structuurgeheel. Dat wil zeggen, er zijn vier deelstructuren – de fysisch-chemische, biotische, psychische (sensitieve) en handelings- of actstructuur – vervlochten tot een nieuw geheel, namelijk het menselijk lichaam (figuur 10.2).

In zijn visie is het lichaam dus meer dan een zak moleculen. Het is ook meer dan een optelsom van fysisch-chemische, biologische en psychische structuren. Het lichaam omvat ons hele bestaan als ervarend, handelend, interacterend wezen. Alle vier de substructuren – en dus ook de actstructuur – behoren tot het menselijk lichaam als enkaptisch structuurgeheel. Dooyeweerd gaat dus uit van een heel brede definitie van het menselijk lichaam. Het lichaam omvat eigenlijk alles. Het is, zegt hij, de ‘temporele, existentiële vorm van het menselijk leven’ (Stelling 7).

Anders dan bij huisjesslakken en sculpturen wordt het lichaam niet door één modaal aspect gekwalificeerd, maar afwisselend door allerlei aspecten (Stelling 21).

Figuur 10.2 Dooyeweerd begrijpt de mens als een geheel, een lichaam, dat bestaat uit vier substructuren die enkaptisch vervlochten zijn (cirkelend lint). De actstructuur is de hoogste van deze substructuren, is uniek voor de mens en wordt gekwalificeerd door allerlei modale aspecten (te zien aan de veelkleurige invulling).

ACTSTRUCTUUR

PSYCHISCHE
STRUCTUUR

BIOTISCHE
STRUCTUUR

FYSISCH-
CHEMISCHE
STRUCTUUR

DE MENS ALS VERVLECHTING VAN
VIER SUBSTRUCTUREN

Dit komt door de uiterst flexibele en expressieve aard van de actstructuur als hoogste deelstructuur. In het menselijke doen en laten is nu eens de ene en dan weer een ander modaal aspect leidend. We hebben met iemand contact (sociaal), even later zijn we aan het werk (formatief) en vragen we ons af of we iets niet efficiënter kunnen aanpakken (economisch). Dooyeweerd noemt de actstructuur het vrije uitdrukkingsveld van de menselijke geest. Ze is plastisch en ongedifferentieerd. ‘Plastisch’ betekent dat mensen in hun doen en laten vrij en vormgevend bezig zijn. ‘Ongedifferentieerd’ betekent ‘niet nader gespecificeerd’. We kunnen in ons actleven alle kanten op. Acten zijn geen concreet zichtbare handelingen, maar intentionele, innerlijke activiteiten die hun oorsprong vinden in het menselijk hart. We kunnen hierbij denken aan de rol van aandacht, geheugen, waarneming, gevoelens, wensen en denkbeelden van allerlei aard.

De vier substructuren – fysisch-chemische, biotische, psychische en actstructuur – zijn hiërarchisch met elkaar verweven. Geen van de substructuren staat op zichzelf. De lagere substructuren zijn ‘morfologisch gebonden’ aan de hogere substructuren: de fysisch-chemische aan de biotische, de biotische aan de psychische en de psychische aan de actstructuur (Stelling 10). De term ‘morfologisch’ slaat op de lichaamsvorm (*morphē* is Grieks voor ‘vorm’). Het is in de lichaamsvorm dat de substructuren met elkaar verweven raken. De verwijzing naar de lichaamsvorm is opvallend en

eigenlijk heel modern. Het gaat Dooyeweerd niet alleen om de huid als begrenzing van het lichaam, maar ook en vooral om het feit dat onze acten in een complexe hiërarchische ordening zijn ingebed in ons lichaam. Onze acten zijn met andere woorden ‘belichaamd’. Dat is een inzicht dat in de tijd dat Dooyeweerd dit schrijft (rond 1942) ook bij andere filosofen zoals Helmuth Plessner en Maurice Merleau-Ponty begint te leven. Dooyeweerds opvattingen lijken sterk op de ideeën die later ontstaan over ‘belichaamde cognitie’ (*embodied cognition*). Die belichaming vindt plaats in de hersenen en in een lijf dat voortdurend in interactie is met zichzelf en de omgeving.

Om de vervlechting van de substructuren te duiden, grijpen we terug op de begrippen fundering en ontsluiting (hoofdstukken 5 en 6). We beginnen met mogelijk maken of funderen. De lagere substructuren funderen de hogere substructuren: de fysisch-chemische substructuur fundeert de biologische substructuur, de biologische substructuur de sensitieve (of psychische) substructuur, en de sensitieve substructuur de actstructuur. Het principe van de fundering laat zien hoe sterk de verschillende deelstructuren vervlochten zijn. Daarnaast is het begrip ‘ontsluiting’ van belang: de hogere substructuren ontsluiten de lagere substructuren: de fysisch-chemische substructuur wordt ontsloten door de biologische substructuur, de biologische substructuur door de sensitieve substructuur en de sensitieve substructuur door de actstructuur. Het principe van de ontsluiting laat zien hoe de hogere substructuren de lagere leiden: de lagere substructuren worden zo ontsloten, ofwel krijgen een dusdanige vorm of ordening, dat de hogere substructuur mogelijk wordt gemaakt. Ook het begrip ‘ontsluiting’ laat zien hoe sterk de verschillende structuren vervlochten zijn zonder dat ze hun eigen kwalificatie verliezen.

Over de fysisch-chemische structuur zegt Dooyeweerd niet zo veel. De biotische substructuur heeft volgens hem een ‘vegetatieve’ kwalificatie. De term ‘vegetatief’ verwijst naar het autonome zenuwstelsel, dat verantwoordelijk is voor de homeostatische regulatie van ademhaling, hartslag en transpiratie. Toch staat de biotische structuur niet op zichzelf: zij wordt ontsloten door de psychische en de actstructuur.

Bij de sensitieve of psychische substructuur denkt Dooyeweerd aan de rol van zintuigen, bewustzijn, temperament en affectieve expressie. Elders spreekt hij van een ‘dierlijke’ (animale) structuur waarvan de werking grotendeels buiten de controle van de menselijke wil valt (Stelling 8). Alleen omdat de psychische sfeer gebonden is aan de actstructuur krijgt zij haar menselijke bestemming (Stelling 11).

De actstructuur heeft zoals gezegd betrekking op wat zich in het innerlijk van de mens afspeelt. Ze helpt de mens om te handelen en zich te oriënteren in de wereld. Dat gebeurt door af te stemmen op heel het rijke palet van normen dat Dooyeweerd

onderscheidt. In hun acten richten mensen zich intentioneel op iets in de werkelijkheid of in hun eigen binnenwereld, bijvoorbeeld op iets dat ze denken of van plan zijn om te doen. Tegelijk blijft daarbij de verbinding met diepere motiveringen in stand (het hart, de grondmotieven). Het acteleven manifesteert zich in drie basisrichtingen: kennen, verbeelden en willen (Stelling 14). Hiermee sluit Dooyeweerd aan bij de traditie van de zogenoemde vermogens- of faculteitenpsychologie die kennen, verbeelden (vaak ook: voelen) en willen van elkaar onderscheidt.

Om ons doen en laten als mens helemaal te begrijpen hebben we nog een andere notie nodig, namelijk die van het hart als concentratiepunt van het menselijk bestaan.

HET HART ALS GEESTELIJK CENTRUM VAN DE MENS

Uiteindelijk is de vraag wie wij zijn als mens voor Dooyeweerd een religieuze vraag. Dat hangt samen met zijn visie op het hart als ‘boventijdelijk’ centrum van het tijdelijke bestaan. Heel ons doen en laten komt samen in het hart, het is met recht een ‘concentratiepunt’. Tegelijk is het hart de bron waaruit alles ontspringt. Dooyeweerd noemt het hart de ‘religieuze wortel’ van het tijdelijke bestaan. Alles komt in ons hart samen en alles spruit eruit voort.

Het hart, als het integrale centrum en concentratiepunt van dat bestaan, is de sfeer van waaruit wij ons oriënteren op de Oorsprong, de plek van waaruit wij ons verhouden tot de Schepper. Het begrip ‘concentratie’ doelt niet op actieve, bewuste inspanning, zoals bij een moeilijke rekensom, evenmin gaat het om meditatie of een vorm van mindfulness. Dooyeweerd spreekt over een ‘aangeboren impuls’, een fundamentele religieuze gerichtheid, een dynamisch zich oriënteren, niet alleen in ons bewustzijn, maar in alle aspecten van ons bestaan. Tegelijk is het hart de bron van ons handelen. Anders gezegd, het hart drijft al onze handelingen en bepaalt hoe onze actstructuur zich ontwikkelt en waarop de acterende mens zich richt.

MET HART EN ZIEL

Dooyeweerd verwijst in dit verband naar de Bijbelse betekenis van de term ‘ziel’. Kenmerkend in dat Bijbelse spreken zijn de vele betekenissen van de woorden die voor ziel worden gebruikt. De ziel wordt bijvoorbeeld geassocieerd met ademen, met leven, met vruchtbaarheid, met ontvankelijkheid, met trouw, met morele gezindheid en met verbondenheid met elkaar en met God. Elementen van deze brede

Bijbelse benadering probeert Dooyeweerd binnen zijn systematische raamwerk te integreren. Het is een voorbeeld van hoe hij geloofsopvattingen transformeert tot filosofische inzicht (hoofdstuk 9). De ziel hoort bij Dooyeweerd bij ons dagelijkse bestaan in zijn tijdelijkheid en diversiteit. Maar de ziel leidt ons ook naar wat verder gaat dan de tijdelijke sfeer. Ze vormt de kern van een onontkooombare religieuze dynamiek, die maakt dat de mens blijft streven naar vervulling en heelheid. Die vervulling en dat herstel kunnen alleen worden gevonden als we ons leven richten op de enige bron van zin, namelijk God, als Oorsprong van alle zin.

Dooyeweerd gebruikt de term 'ziel' overigens weinig. Hij gebruikt liever het woord 'hart'. Dat komt omdat de term 'ziel' in de christelijke traditie besmet is geraakt door denktradities die lichaam en ziel als losse entiteiten zagen. Dat gebeurde om te beginnen in de Oudheid (met name bij de vroege Plato) en herhaalde zich ten tijde van de Verlichting (onder andere bij Descartes). In plaats van concentratiepunt van heel het menselijk bestaan, ook het fysische, werd de ziel een immateriële substantie die naast en boven het lichaam kwam te staan. Dooyeweerd toont zich een krachtig bestrijder van dit dualisme dat ook grote invloed had op de theologie. Het hart, of de ziel, is voor hem de plaats waar alles, dus ook de meest fysieke en aardse aspecten van ons bestaan, samenkomen. Die fysieke aspecten zijn even belangrijk als de mentale en religieuze aspecten. Het is in hun hart dat mensen, of ze het nu willen of niet, antwoord geven op Gods zelfopenbaring als Schepper en Verlosser. Dat de mens in deze specifieke zin een antwoordend wezen is, is het diepste dat er over het menszijn te zeggen valt.

Veel thema's komen samen in het idee van het hart als concentratiepunt: het idee dat religie, als relatie met de Oorsprong, heel het menselijk bestaan omvat en niet slechts een van de aspecten ervan is; de fundamentele rusteloosheid van het menselijk bestaan die tot uiting komt in het verlangen naar eenheid en heelheid; en de relatie tussen zelfkennis en kennis van God. Deze laatste gedachte is, zoals we in hoofdstuk 8 al zagen, geïnspireerd door de openingszinnen van Calvijns Institutie, die stellen dat er geen zelfkennis bestaat buiten de kennis van God. God en de mens zijn direct op elkaar betrokken, er zit niets tussen, ook geen kerk of geestelijkheid of iconen of andere vormen van bemiddeling. Het is in de relatie tot God dat de mens zichzelf leert kennen. Dat is een door en door dynamisch gebeuren, een proces van vallen en opstaan, van verwarring en rust, van onmacht en bevrijding.

BOVENTIJDELIJKHEID?

In tegenstelling tot het fysisch-biotische lichaam is het hart (of de ziel) niet onderworpen aan de dood. Dat is, in het licht van het bovenstaande, een moeilijk te begrijpen uitspraak. Als het hart zo verbonden is met ons fysisch-biotische bestaan, hoe kan het dan voortbestaan als dat fysisch-biotische bestaan ophoudt? En wat bedoelt Dooyeweerd eigenlijk met de term ‘boventijdelijk’?

Over die vraag is veel te doen geweest. Zeker is dat Dooyeweerd niet bedoelt dat het hart onsterfelijk is en als een aparte entiteit na de dood naar een andere werkelijkheid verhuist. Ook bedoelt hij niet dat het hart eeuwig is of boven de tijd uitstijgt en daarmee buiten de alledaagse, tastbare werkelijkheid staat. Dat zou hem dicht bij dualistische opvattingen over lichaam en ziel hebben gebracht; opvattingen die hij sterk bestrijdt. Wat hij wil zeggen is dat de mens, als persoon, in een vorm die wij niet begrijpen, blijft voortbestaan na de dood.

Net zoals we het idee van het ‘boventijdelijke’ hart niet goed in begrip kunnen vatten, kunnen we ook dit voortbestaan na de dood niet goed begrijpen. Het hart is een ‘grensbegrip’, de verwoording van een intuïtie, die haar grond vindt in hoe de Bijbel over de mens en de menselijke ziel spreekt. Het hart – of ‘de ziel’ – is aanwezig in alles wat we doen en ervaren. Het is een dynamiek die onze intuïties, gevoelens en handelingen bepaalt en leidt. Het brengt leven en geeft vorm aan ons bestaan. Het hart is dus volgens Dooyeweerd niet onderworpen aan de tijdelijke dood. Wij blijven ook na onze dood bestaan. Maar hoe dat precies gaat, weten we niet.

Dit voortbestaan na onze dood is niet in strijd met het concept ‘geestelijke dood’. Ons hart of onze ziel kan namelijk wel ten ondergaan, namelijk in de geestelijke of eeuwige dood. Met geestelijke dood doelt Dooyeweerd op een leven vanuit de illusie dat er een bestaan buiten God mogelijk zou zijn. Die illusie leidt tot geestelijke armoede en uiteindelijk geestelijke dood. Ook voor hun sterven kunnen mensen geestelijk al dood zijn. Dat gebeurt als zij hun bestaan helemaal los willen koppelen van de relatie met de Oorsprong.

WAARDERING EN KRITIEK

Hoe kun je ons tijdelijke menselijke bestaan – met zijn theoretisch te onderscheiden, maar in het dagelijks leven volstrekt met elkaar vervlochten, deelstructuren – begrijpen als een dieper geheel met een religieuze bestemming? Dat is de fundamentele vraag waarop Dooyeweerd een antwoord probeert te vinden. We kunnen

10.1 BOVENTIJDELIJKHEID, MODALE ORDE EN VERBINDING MET GOD

In meer technische zin moet je de term 'boventijdelijk' begrijpen vanuit Dooyeweerd's systematische filosofie waarin tijdelijkheid wordt verbonden met modale diversiteit. Het gaat hier om een tamelijk abstracte gedachte die het makkelijkst toe te lichten is aan de hand van de al eerder besproken prismametafoer (hoofdstuk 4). Het nog ongebroken licht stelt de relatie met de Oorsprong voor. Dit ongebroken licht is 'boventijdelijk'. Het gebroken licht bestaat uit de waaier van modaliteiten (modale aspecten). Tijdelijkheid is 'gebroken zijn in de tijd', zoals de stralen in het prisma gebroken worden. Dooyeweerd spreekt over de kosmische tijdsorde als iets dat wordt bepaald door de breking van de tijd in de waaier van elkaar opvolgende modaliteiten. Temporaliteit wordt zo verbonden met modale diversiteit. De volgorde van de modale aspecten drukt een bepaalde tijdsorde uit. Sommige aspecten bestaan 'eerder', andere 'later' (hoofdstuk 5). Het fysische 'gaat vooraf' aan het biotische; terwijl het 'esthetische' later bestaat dan het 'economische'. Wanneer Dooyeweerd het over de boventijdelijkheid van het hart heeft, doelt hij dus op het overschrijden van tijdelijkheid in deze modale zin. De ziel overstijgt de modale verscheidenheid en helpt ons om ons te oriënteren op de boventijdelijke sfeer van heelheid en eenheid. In de beweging naar die eenheid en heelheid raakt ons bestaan gecentreerd en vindt het de verbinding met de Oorsprong.

niet anders zeggen dan dat zijn poging zowel ingenieus als ambitieus is. Dooyeweerd's antwoord is ook vandaag nog relevant voor het denken over de mens en over de maatschappelijke verbanden waarin de mens handelt.

Dooyeweerd's polemiek richt zich op een aantal belangrijke punten. Allereerst keert hij zich tegen het lichaam-ziel dualisme dat in zijn tijd springlevend was, ook in de christelijke theologie. Ook bestrijdt hij allerlei -ismes, verabsoluteringen van één bepaalde (modale) zijnswijze. De mens is meer dan materie, meer dan de hoog-

ste trap in de evolutie en meer dan homo economicus. Het menselijke leven draait om meer dan alleen individuele vrijheid en maximale zelfontplooiing. Ten slotte legt hij nadruk op de religieuze bestemming van de mens. Wat geldt voor heel de werkelijkheid, geldt ook voor de mens, maar dan op bijzondere wijze. De mens bestaat, net als al het geschapene, als zin; dat wil zeggen uit en door en tot God. Maar bij de mens komt er iets bij: het handelen, het actor zijn en het antwoorden op de roep van de Oorsprong. Dat zijn ook vandaag actuele punten, bijvoorbeeld als het gaat om vragen als: Is de mens een robot? Is het 'ik' een illusie? Kan bewustzijn worden herleid tot materiële processen? Of is er een bewustzijn dat ten grondslag ligt aan de evolutie van alle materie?

Het is interessant om te zien hoe Dooyeweerd bij het beantwoorden van de vragen uit zijn tijd steeds de vakwetenschappen betreft. Nu eens ziet hij nieuwere wetenschappelijke bevindingen als een aanvulling of bevestiging van zijn systematische onderscheidingen. Dan weer waarschuwt hij voor grensoverschrijdend gedrag; namelijk, als een wetenschapper eigen inzichten extrapoleert naar een ander vakgebied zonder rekening te houden met het eigen karakter van dat vakgebied.

Er zijn zeker ook vragen te stellen bij Dooyeweerds antropologie. We wezen al op de discussie over de boventijdelijkheid van het hart, een discussie die taai was, tot veel misverstanden heeft geleid en achteraf onnodig veel energie heeft gekost, zonder dat het systematische denken er veel mee opschoot.

Een belangrijke lacune is ook het evolutievraagstuk. Dooyeweerd heeft een begin gemaakt met de bezinning op de betekenis van de evolutietheorie, maar kwam niet toe aan de behandeling van meer diepgaande vragen die ook voor zijn systematische filosofie uiteindelijk gevolgen zouden kunnen hebben. Wat betekent bijvoorbeeld het idee van scheppingsorde in het licht van wat we nu weten van kosmologie en evolutiebiologie? Bestaan alle wetten vanaf het begin of veranderen ze door de tijd?

Dooyeweerd heeft ook weinig stilgestaan bij de betekenis van het kwaad voor het denken over de mens. Zijn opvatting dat de deelstructuren hiërarchisch met elkaar vervlochten zijn, leidt bovendien makkelijk tot te veel nadruk op het individu en op de sturing van het menselijk gedrag van bovenaf. Uit de ontwikkelingspsychologie weten we hoe belangrijk veilige hechting is in de eerste jaren en dat zelfregulatie in hoge mate wordt bepaald door de relatie met anderen. De emotieleer heeft ons duidelijk gemaakt dat emoties geen erupties zijn van een soort animale structuur, maar fijnzinnige reacties die zowel iets zeggen over onszelf als over onze omgeving. Emoties spelen een belangrijke rol in de afstemming op anderen, in de ontwikkeling van empathie en in de vorming van morele intuïties.

VANDAAG: PAS OP VOOR REDUCTIE!

De moraal van het bovenstaande verhaal is dat het mogelijk is om volwaardig in het academische debat mee te doen zonder centrale christelijke gezichtspunten te hoeven opgeven. Dooyeweerd's bijdrage aan het debat over de mens bestaat uit een combinatie van openheid, scherpe analyse en radicale afwijzing. Hij nam breed en open kennis van wat de wetenschappen over de mens te zeggen hebben, analyseerde scherp wat die bevindingen wel en wat ze niet impliceren voor het mensbeeld en wees radicaal elke poging af om de religieuze grondtrek van het menselijk bestaan tot een wetenschappelijk te analyseren verschijnsel te herleiden. Om zijn punt te maken ontwikkelt Dooyeweerd een indrukwekkend filosofisch begrippenapparaat. Op dat begrippenapparaat valt in onze tijd best het een en ander af te dingen. Maar qua inzet, breedte en radicaliteit bevindt Dooyeweerd's benadering zich nog steeds op eenzame hoogte.

Hoe zou Dooyeweerd reageren op de astrofysicus die zegt dat ook wij als mens zijn opgebouwd uit sterrenstof en dat wij onszelf als onderdeel van een kosmische keten moeten opvatten? Hij zou erkennen dat mogelijkheden tot menswording in het fysische materiaal besloten liggen, maar dat die mogelijkheden een beroep doen op ordeningen die buiten de grenzen van de natuurwetenschap vallen. Dooyeweerd zou ook waarschuwen voor vergoddelijking van de notie van sterrenstof. Tegenover de evolutiebioloog die nadruk legt op de overeenkomst en continuïteit tussen de mens en bepaalde primaten, zou Dooyeweerd wijzen op het actorschap van de mens en op het antwoordende karakter van het menselijk bestaan. Als psychologen religie reduceren tot een begrijpelijke reactie op onze behoefte aan geruststelling, zekerheid, en hoop, dan kun je vanuit het denken van Dooyeweerd wijzen op het fundamentele verschil tussen deze behoeften en het religieuze verlangen naar heelheid en vervulling.

11

NA DOOYEWEERD

INTRO

Dooyeweerd overleed in 1977. Drie jaar voor zijn overlijden gaf hij ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag een televisie-interview over zijn leven en werk. In dat interview toont hij zich opvallend bescheiden over de doorwerking van zijn werk. Langer dan dertig jaar zal het niet duren, denkt hij. Dan heeft zijn werk gedaan wat het moet doen. In werkelijkheid ging het anders.

PROBLEEM: HOE VERDER?

Maar eerst het volgende. Dooyeweerds nalatenschap is zonder twijfel groots, fundamenteel en monumentaal. Alles hangt met alles samen. Je kunt niet één steen loswrikken en aan de rest voorbijgaan. Maar die grootsheid en samenhang hebben ook een keerzijde. Ze maken Dooyeweerds werk een hechte eenheid. Je kan er alleen iets mee als je zijn denken helemaal overneemt, zo lijkt het. Dooyeweerds teksten lezen bovendien niet makkelijk. Hij gebruikt een eigen idioom en dat maakt wat hij schrijft soms lastig om te begrijpen. Dus, hoe moet het nu verder? Wat kunnen lezers met zijn werk als ze zijn inspiratie delen, maar het hele bouwwerk te veel vinden?

KERN: DOOYEWEERDS FILOSOFIE WAAIERT ONVOORSPELBAAR UIT

Dooyeweerds eigen voorspelling kwam niet uit. Zijn gedachtegoed schoot wortel bij een aantal leerlingen die elk op eigen wijze aan de slag gingen, niet alleen in Nederland, maar over de hele wereld. Wat er gebeurde had niemand kunnen voorspellen. Zijn werk had met name invloed bij een brede laag van studenten en academisch gevormden die vooral levensbeschouwelijk geïnteresseerd waren. Dooyeweerds denken bereikte mensen die op zoek waren naar zin, die behoefte hadden aan een taal en een kader om hun tijd te verstaan en ontwikkelingen in de samenleving te begrijpen.

Er was ook wetenschappelijke belangstelling, maar die kwam vooral van de kant van vakwetenschappers en professionals die iets zagen in Dooyeweerds systematische onderscheidingen. Het leidde tot tal van interessante, vaak technische, soms ook eigenzinnige publicaties.

In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog overheersten filosofische discussies over centrale begrippen als ‘wet’, ‘schepping’, ‘antithese’ (tussen geloof en ongelooft), en ‘grondmotief’. Ook waren er gesprekken over de verhouding tussen christendom en cultuur en de relatie tussen theologie en filosofie.

Toen, en ook nadien, bleef het aantal academische filosofen dat met Dooyeweerds erfenis aan de slag ging beperkt. Te denken valt aan mensen als Henk van Riessen (1970), Andree Troost (1983, 2005), Johan Mekkes (1960, 1971, 1973), Hendrik van Eikema Hommes (1972), Jan Dengerink (1986), Danie Strauss (2009), Bennie van der Walt (2010), Elaine Botha (2007), Roy Clouser (2005), Jonathan Chaplin (2011a), Henk Geertsema (2021), Sander Griffioen (2003; 2022), Henk Hart (1984, 1995) en Lambert Zuidervaat (2016). Woldring (2013) geeft een grondig overzicht van de ontwikkelingen aan de VU. Maatschappelijk invloedrijk werden met name een aantal denkers die zich niet zozeer als beroepsfilosoof profileerden, maar als intellectuelen met een missie op het grensvlak van wetenschap, samenleving, politiek en openbaar bestuur. We denken dan bijvoorbeeld aan mensen als Bob Goudzwaard (1976), Hans Rookmaker (1970), Bong-Ho Son (1972), James W. Skillen (1994, 2014) en Egbert Schuurman (1972, 1998).

UITWERKING: WERELDWIJDE ERKENNING EN KRITIEK

We schetsen in deze paragraaf een paar grote lijnen, zonder enige pretentie van volledigheid. We beginnen met een historische schets, om daarna enkele specifieke thema's aan te stippen.

HISTORISCHE SCHETS

De doorwerking van Dooyeweerd's denken wordt gefaciliteerd doordat vanaf 1948 een aantal bijzondere leerstoelen voor christelijke filosofie aan rijksuniversiteiten in Nederland worden ingesteld. Reformatorische filosofen als Sytse Zuidema, Hans Rookmaker, Klaas Popma, Johan Mekkes en Henk van Riessen houden hun studenten voor dat spanningen in de cultuur een ten diepste religieuze oorsprong hebben. Ze leggen uit dat die spanningen een innerlijke logica tonen die je gaat begrijpen als je ze ziet als resultaat van verabsolutering van iets in de werkelijkheid. Studenten van deze hoogleraren worden lid van de Vereniging van Calvinistische (later: 'Reformatorische') Wijsbegeerte, die op een gegeven moment uitgroeit tot de grootste wijsgerige vereniging in Nederland.

Vanaf de jaren zestig waaiëren Dooyeweerd's denkbeelden ook internationaal uit. Dooyeweerd neemt in 1965 afscheid van de Vrije Universiteit. Hendrik van Eikema Hommes volgt hem op; Henk van Riessen en Sytse Zuidema zijn dan intussen ook voltijds hoogleraar geworden aan de Vrije Universiteit. Een nieuwe generatie dient zich aan: Johan van der Hoeven, Jacob Klapwijk, Sander Griffioen, Henk Geertsema, Meyer Cornelis Smit, Jan Dengerink en anderen. Leerlingen uit Canada, de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Mexico, Zuid-Korea, Japan, Zuid-Afrika en Australië richten eigen instituten op of krijgen invloed in bestaande instituten.

Henry Stob en H. Evan Runner hadden Dooyeweerd's filosofie al in de jaren vijftig en zestig geïntroduceerd in Calvin College (nu Calvin University, Grand Rapids, Michigan). Zij beïnvloedden op hun beurt mensen als Theodore Plantinga, Albert Wolters, Henk Hart, Jim Olthuis, Calvin Seerveld, Lambert Zuidervaart, Bernhard Zylstra en anderen. Sommigen van hen studeren ook aan de Vrije Universiteit. Hart, Olthuis, Seerveld, Wolters, Zuidervaart en Zylstra krijgen kort na hun promotie een aanstelling in het Institute for Christian Studies (ICS) in Toronto. Anderen gaan, wat later, aan de slag in Redeemer College (nu: Redeemer University) in Ancaster (Ontario). John Kok richt zich in Dordt College (nu: Dordt University, Sioux Centre, VS) op de bestudering van het werk van Vollenhoven. John van der Stelt is daar dan al

werkzaam. De al genoemde James W. Skillen richt het Centre for Public Justice op in Washington. Roy Clouser (2005) trekt als hoogleraar filosofie, religie en logica aan het College of New Jersey aandacht met het veelgelezen boek *The Myth of Religious Neutrality*.

Danie Strauss, de meest encyclopedisch georiënteerde leerling van Dooyeweerd, promoveert aan de Vrije Universiteit en gaat daarna als hoofd van de afdeling filosofie in Bloemfontein (Zuid-Afrika) aan de slag. Later, van 1994 tot 1997, is hij hoofd van het Dooyeweerd Centre in Ancaster (Ontario) waar hij zich met anderen aan de vertaling en uitgave van het verzamelde werk van Dooyeweerd wijdt. Terug in Bloemfontein schrijft hij onder meer zijn *Philosophy: Discipline of Disciplines* (2009). Al in de jaren vijftig en zestig verzamelt zich ook aan de Potchefstroom University of Christian Higher Education (nu: North-West University) een groep geestverwanten, aanvankelijk Hendrik Stoker en zijn opvolger Jan Taljaard, later leerlingen zoals Nico van der Merwe, Elaine Botha, Johannes Venter en Bennie van der Walt. Vanuit Zuid-Afrika lopen er weer lijnen naar Canada en het Verenigd Koninkrijk. Theoloog en filosoof Craig Bartholomew studeert in Potchefstroom en Bristol, bekleedt enige tijd de H. Evan Runner leerstoel voor filosofie aan Redeemer University in Canada, schrijft samen met Mike Goheen een veel gelezen introductie in het neocalvinistische denken (Goheen & Bartholomew, 2008) en volgt dan in 2017 Jonathan Chaplin op als hoofd van het Kirby Laing Institute for Christian Ethics in het Verenigd Koninkrijk.

In het Verenigd Koninkrijk bestaat dan al vanaf de jaren vijftig een beweging van geestverwanten, aanvankelijk geïnspireerd door contacten met Jan Dengerink, Bernard Zylstra, Paul Schrottenboer en Hans Rookmaker. Onder leiding van David en Ruth Hanson krijgt de groep onder de naam WYSOCS (West Yorkshire School of Christian Studies) onderdak bij de Universiteit van Bradford. David Hanson, een KNO-arts die in zijn studiejaren nog colleges had gevolgd aan de Vrije Universiteit, wordt een van de drijvende krachten in het netwerk. In 2016 gaat WYSOCS over in het Thinking Faith Network. Richard Russell beijvert zich om studenten en andere belangstellenden in aanraking te brengen met Dooyeweerds gedachtegoed. Toonaangevende denkers in het Verenigd Koninkrijk zijn Elaine Storkey (1985, 2001), die zich met het thema gender en sekse in relatie tot maatschappelijke veranderingen bezighoudt, en de al genoemde Jonathan Chaplin (2011a), die een belangrijk boek over Dooyeweerd als sociaal filosoof schrijft, getiteld *Herman Dooyeweerd: Christian Philosopher of State and Civil Society*. Andrew Basden (2018, 2019), hoogleraar Human Factors and Philosophy in Information Systems (Salford University, VK), is buiten-

gewoon enthousiast over de systematische filosofie van Dooyeweerd en laat zien hoe je met behulp daarvan tal van problemen in de informatica beter kunt begrijpen. Basden ontwikkelt ook een website met een overzicht van Dooyeweerds filosofie en vele links en verwijzingen naar teksten en ander online materiaal (zie <https://www.dooy.info/index.html>).

In Frankrijk ontstond al vroeg belangstelling voor Dooyeweerd bij de protestantse theoloog Auguste Lecerf. Deze stuurde zijn leerling Pierre Marcel naar Amsterdam om filosofie te gaan studeren. Marcel speelde een belangrijke rol in de oprichting van de Faculté Jean Calvin in Aix-en-Provence (voorheen: Faculté Libre de Théologie Réformée).

In Nederland neemt het werk van de Stichting voor Christelijke Filosofie (voorheen: Stichting voor Reformatorische Wijsbegeerte) een aanzienlijke vlucht met in de hoogtijdagen (circa 1995 tot 2015) acht bijzondere leerstoelen aan evenzovele universiteiten, de uitgave van een populairwetenschappelijk blad (*Beweging*; later omgedoopt tot *Soφie*) en een wetenschappelijk tijdschrift (*Philosophia Reformata*). Aan de Vrije Universiteit is vanaf 1986 de Dooyeweerd leerstoel ingesteld namens het VU Fonds. De eerste leerstoelhouder is Henk Geertsema. In 2008 wordt hij opgevolgd door Gerrit Glas.

Ook elders in de wereld strijken mensen neer die zijn geïnspireerd door het gedachtegoed van Dooyeweerd (en Vollenhoven). We noemen een paar, ons opnieuw realiserend dat we daarmee onrecht doen aan anderen. Bong-Ho Son (Son, 1972), een Koreaanse theoloog en filosoof, studeert aan het Westminster Theological Seminary in Philadelphia, promoveert aan de Vrije Universiteit, bekleedt daarna tal van posities aan Zuid-Koreaanse universiteiten en verwerft groot aanzien als ethicus, intellectueel en sociaal activist. De publicaties van theoloog en filosoof Yong Joon (John) Choi (2000, 2018) laten zien dat in Zuid-Korea ook academisch nog steeds op Dooyeweerds gedachtegoed wordt voortgebouwd. Adolfo García de la Sierra (1998, 2001), econoom, logicus en filosoof in Veracruz (Mexico), maakt vruchtbaar gebruik van Dooyeweerds systematische filosofie op het terrein van de economische theorie. Bennie van der Walt (1999, 2003, 2010), een Zuid-Afrikaans filosoof, vraagt, geïnspireerd door Dooyeweerd, aandacht voor het Afrikaanse perspectief op allerlei sociale en maatschappelijke vragen, ook in relatie tot 'apartheid'. In Australië en Nieuw-Zeeland wordt Dooyeweerds werk bestudeerd en verder doordacht, onder meer door Alan Cameron (rechtsfilosofie) en Bruce Wearne (sociologie).

Van meer recente datum is de aandacht uit de Global South, met name in landen als Brazilië (Guilherme de Carvalho, Paulo Ribeiro), de Filippijnen (Romel Bagares)

en Indonesië (Lay Hendra Wijaja). In Brazilië is inmiddels het ABC² netwerk (Associação Brasileira de Cristãos na Ciência) opgericht dat zich met de grote vragen in de wetenschap en de samenleving bezighoudt. Daar en in andere landen wordt Dooyeweerd's denken als een heilzaam en constructief kader gezien voor het denken over duurzame ontwikkeling, sociale vraagstukken en levensbeschouwelijk pluralisme.

THEMA'S

We beperken ons tot een aantal grote thema's die onderwerp van debat zijn geweest.

Allereerst de *grondbegrippen*. In de jaren vijftig, zestig en zeventig gaan de discussies vaak over centrale begrippen als 'wet', 'grondmotief', 'antithese' en de uitwerking van de leer van de modale aspecten (modaliteiten). Zo is er kritiek op de historische analyses die ten grondslag liggen aan Dooyeweerd's onderscheiding van vier typen grondmotieven. Ook groeit de weerstand tegen de termen 'wet' en 'wetsidee'. De evolutiewetenschap is sterk in opkomst. Dooyeweerd gaat in discussie met evolutiebioloog Jan Lever en betoogt dat hij geen probleem met de evolutieleer heeft in zoverre deze betrekking heeft op de 'tijdelijke wording' en niet op de schepping en op scheppingsstructuren. Tijdelijke wording slaat op wat er gebeurt na de schepping. De schepping zelf onttrekt zich aan wetenschappelijke bestudering. Toch is het zaad van de twijfel gezaaid. Zijn wetten wel zo universeel, zo vragen mensen zich af. Verzet is er met name vanwege de associatie van het begrip 'wet' met starheid en autoriteit, met een God op afstand die een absolute heerser is, en later – in de jaren tachtig en negentig – ook met mannelijke dominantie en onderdrukking. Dooyeweerd's godsbeeld wordt als eenzijdig gezien en als te veel gericht op goddelijke soevereiniteit. Als gevolg hiervan wordt ook het idee van scheppingsorde geassocieerd met machtsuitoefening, hiërarchie, ongenaakbaarheid en uitsluiting (zie bijvoorbeeld de bijdragen van Wolterstorff, Hart en Olthuis in Walsh et al., 1995). In dezelfde tijd begint Henk Geertsema (1992) te schrijven over scheppen als 'beloftebevel' tot bestaan en over het schepsel-zijn als een vorm van antwoorden.

Deze associatie heeft ook maatschappelijke betekenis, bijvoorbeeld als het gaat om apartheid, gelijke rechten voor mannen en vrouwen en (weer later) erkenning van de rechten van de LHBTQ+-gemeenschap. Het begrip 'scheppingsorde', zeggen sommigen, fungeert in feite als argument voor het behoud van een onderdrukkende status quo. Hier en daar lopen de spanningen over het thema hoog op, met soms blijvende verwijdering tussen partijen. Anderen benadrukken dat Dooyeweerd's wetsbegrip juist duidt op betekenisvolle responsiviteit. De werkelijkheid is geen

passief en onverschillig ‘materiaal’, ze reageert op menselijk ingrijpen. Dat komt omdat er vanaf de schepping ‘iets’ in de werkelijkheid besloten ligt dat maakt dat dingen en hun onderlinge verhoudingen een eigen aard hebben. Henk Geertsema introduceert in dit verband uitdrukkingen als ‘schepping-als-antwoord’ en wet als ‘belofte-bevel tot bestaan’ (Geertsema, 1992, pp. 131-156).

Ook over de *modaliteitenleer* wordt gediscussieerd. Sommigen menen dat de historische modaliteit de eerste modaliteit moet zijn. Calvin Seerveld (1980, 1985, 1995, 2001) geeft argumenten waarom het esthetische veel eerder in de rij van modaliteiten thuishoort, namelijk na het historische (of: formatieve) aspect. Willem Ouweeneel (1986) stelt voor om de psychische modaliteit op te splitsen in een perceptieve en een sensitieve. Deze voorbeelden tonen al aan dat wetenschappers die zich aangesproken voelen niet alleen uit de wereld van Dooyeweerd zelf, die van het recht, komen, maar ook uit wetenschappen als de wiskunde, de fysica, de biologie, de taalwetenschap, de geneeskunde, de psychologie, de economie, de esthetica en de sociale wetenschappen. Eigenlijk is er, terugkijkend, geen tak van wetenschap waarin wereldwijd niet een of meer wetenschappers iets met het werk van Dooyeweerd hebben gedaan. We denken naast het werk van eerdergenoemde denkers, ook aan publicaties van:

- Dick Stafleu (1980, 1995) en Arnold Sikkema (2017) op het terrein van de fysica;
- Jitse van der Meer (1996, 1997), Uko Zylstra (1992) en Klapwijk (2009) op het terrein van de biologie;
- Pieter Verburg (1951, 1961) en Albert Weideman (2009) op het terrein van de taalwetenschap;
- Henk Jochemsen, Gerrit Glas, Jan Hoogland en Sytse Strijbos op het terrein van geneeskunde, psychiatrie/psychologie en medische ethiek (Hoogland e.a., 1995; Jochemsen & Glas, 1997; Glas, 2009, 2019a, 2019b, 2019c);
- Henk van Riessen (1971), Egbert Schuurman (1972, 1998, 2014), Sietse Strijbos (1988), Maarten Verkerk, Jan Hoogland, Marc de Vries en Jan van der Stoep op het terrein van techniek, management en industriële praktijken (Verkerk, 2004; Verkerk e.a., 2007; De Vries en Jochemsen, 2019).

Een andere belangrijke uitwerking van Dooyeweerds gedachtegoed is te vinden in allerlei vormen van *cultuur- en tijdsanalyse*. We noemden hierboven al denkers als Sytse Zuidema (1972), Bob Goudzwaard (1976), Klaas Popma (1965), Henk van Riessen (1952), Johan van der Hoeven (1980, 1993), Jacob Klapwijk (Klapwijk e.a., 1995) en anderen. Dooyeweerds stem bereikt grote groepen mensen. Dat gebeurt

rond de jaren zestig en zeventig in een samenleving die nog in belangrijke mate wordt gestempeld door de christelijke religie. Later richt dit type analyse zich op een publiek dat in een seculariserende wereld op zoek is naar oriëntatie en houvast (zie bijvoorbeeld Kuiper 2009, 2011; Koyzis 2019, 2024).

Een volgende, iets minder zichtbare uitwerking, krijgt Dooyeweerd's denken in confrontaties met het *neomarxisme*, de *existentiële fenomenologie*, de *hermeneutische filosofie* en het *postmoderne denken*. Johan van der Hoeven (1963) wijdt zijn dissertatie aan de fenomenologie, Lambert Zuidervaart aan Theodor Adorno (1981), Jacob Klapwijk (1970) aan Ernst Troeltsch, Sander Griffioen aan Hegel (1976), Henk Geertsema (1980) aan Jürgen Moltmann. Sytse Zuidema (1948, 1957) schrijft uiterst kritische beschouwingen over Sören Kierkegaard, Jean-Paul Sartre, Martin Heidegger en anderen. De laatste decennia verschijnen vanuit het ICS in Toronto en Calvin University beschouwingen over postmoderne en feministische denkers als Jacques Derrida, John Caputo, Luce Irigaray en Judith Butler, waarbij in gesprek met al deze denkrichtingen steeds ook gezocht wordt naar een revitalisering van de neocalvinistische traditie (bijvoorbeeld door Smith, 2000, 2005, 2006; Olthuis, 1997, 2022). Zuidervaart (2016, 2017, 2023, 2024) neemt een eigen plaats in door in een wereld die 'post-truth' is, te pleiten voor een samenleving waarin waarheid wordt 'geleefd'. Dat gebeurt door trouw te blijven aan en zich te oriënteren op 'leven-schenkende' sociale beginselen. Gesprekspartners zijn naast Adorno en Dooyeweerd ook denkers als Martin Heidegger, Hannah Arendt, Michel Foucault en anderen.

Tot slot, de *transcendentale kritiek*. Dooyeweerd wil zijn tegenstanders op een zo integer mogelijke manier, met zuiver filosofische middelen, doordringen van de innerlijke inconsistentie van hun uitgangspunt. Maar de manier waarop hij dat doet is zo radicaal, zo eigenzinnig en volgens sommigen ook inconsistent, dat in de praktijk slechts weinigen worden overtuigd (zie voor een overzicht: Choi, 2000). Daar zit iets paradoxaals en zelfs tragisch in. Juist dat deel van zijn filosofie dat Dooyeweerd zelf het meest na aan het hart ligt en als het meest filosofische in zijn oeuvre beschouwt, zijn transcendentale kritiek, blijkt in de praktijk hooguit voor een enkele medestander overtuigend (verdieping 11.1).

11.1 TRANSCENDENTALE KRITIEK OVERTUIGDE NIET

Hoe komt het dat de transcendentale kritiek zo weinig navolging kreeg? Een factor van betekenis is geweest dat Dooyeweerds kritiek geadresseerd was aan tegenstanders die al ten tijde van het schrijven van zijn transcendentale kritiek nauwelijks meer bestonden. Het (neo)kantianisme (verdieping 5.1) was midden jaren dertig van de twintigste eeuw al sterk op zijn retour. Filosofen bleken niet meer gevoelig te zijn voor het type argumentatie dat Dooyeweerd aan het kantianisme ontleende – het van binnenuit, binnen de grenzen van het theoretisch denken, onderzoeken van de grondslagen van het theoretische kennen. Daarnaast wordt er – zoals we in hoofdstuk 8 zagen – in Dooyeweerds bewijsvoering al van alles voorondersteld waar lang niet iedereen het over eens was en is. De denkbeeldige tegenstander moest om te beginnen instemmen met Dooyeweerds ideeën over de structuur van het theoretische denken. Maar die ideeën waren heel abstract en zeker niet onomstreden. Ook moest de tegenstander overtuigd worden van het idee dat elk denken een intrinsieke relatie heeft met een ware of vermeende Oorsprong van zin. Dat is lastig als men een term als oorsprong gebruikt en die ook nog met een hoofdletter schrijft. De term heeft een duidelijk religieuze connotatie en lijkt dus een vooronderstelling te introduceren (namelijk dat elk theoretisch denken religieus bepaald is). Maar die vooronderstelling wil de transcendentale kritiek juist bewijzen en mag dus niet van tevoren al aangenomen worden. We hebben in het hoofdstuk over de transcendentale kritiek gezien dat Dooyeweerds argument iets subtieler in elkaar zit. Toch heeft dat de meeste critici er niet van weerhouden om juist op dit punt Dooyeweerd te kritiseren. Los van of dit terecht is, is het in elk geval interessant. Mensen worden vandaag niet primair overtuigd door logische argumentatie, maar meer door de plausibiliteit en consistentie van het bredere verhaal.

VANDAAG: NIEUWE KANSEN VOOR DOOYEWEERDS DENKEN?

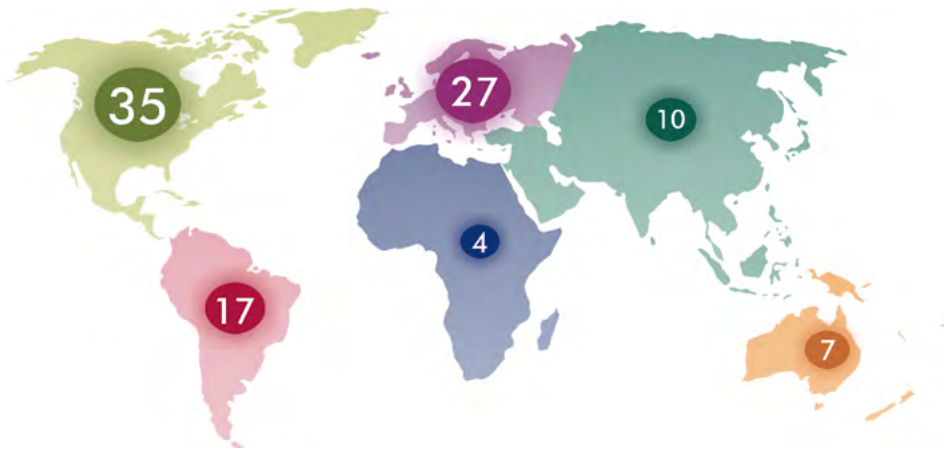
Daarmee komen we bij onze tijd. Anders dan Dooyeweerd zelf verwachtte, is zijn filosofie een inspiratiebron voor velen gebleven, momenteel met name ook in de niet-westerse wereld, in landen als Brazilië, Mexico, Korea, de Filipijnen, Indonesië, Australië en Nieuw-Zeeland (figuur 11.1).

In westerse landen blijft Dooyeweerds kritiek op het scientisme – de verabsolutering van de wetenschappelijke benadering van de werkelijkheid – onverminderd actueel. De aspectenleer blijkt voor studenten een aansprekend en toegankelijk hulpmiddel te zijn om zicht te krijgen op de complexiteit van de werkelijkheid. Dooyeweerds sociale filosofie heeft lange tijd invloed in de politiek, onder meer via de wetenschappelijke bureaus van christelijke partijen. Dooyeweerds denken biedt – in het voetspoor van Abraham Kuyper – een prachtig antwoord op het levensbeschouwelijke pluralisme van een postmoderne cultuur. De laatste vijftientig jaar is er een nieuwe loot ontstaan: de normatieve analyse van professionele praktijken (hoofdstuk 12).

Het werk van Dooyeweerd is inmiddels vrijwel volledig in het Engels vertaald, terwijl ook alle jaargangen van *Philosophia Reformata* (het tijdschrift waarvan Dooyeweerd tot 1965 hoofdredacteur was) inmiddels online te vinden zijn. Dit blad is een belangrijk platform voor de wetenschappelijke discussie over Dooyeweerds nalatenschap. Een uiterst instructieve bron van informatie is de website <https://allofliferedeemed.co.uk> (figuur 11.1), onderhouden door Steve Bishop. Andere digitale bronnen van informatie zijn <https://dooy.info/index.html> (de zogenoemde ‘Dooyeweerd Pages’, opgezet door Andrew Basden), het (online) tijdschrift *Findings: A Journal of Reformational Thought* en sinds kort de complete bibliografie van Dooyeweerd op de website van het Neocalvinism Research Institute van de Theologische Universiteit Utrecht (<https://sources.neocalvinism.org/dooyeweerd/>).

Naast de internationale en lokale congressen zijn er ook regionale netwerken waarin aspecten van Dooyeweerds werk in contact worden gebracht met actuele thema’s en denkers van onze tijd. In Nederland fungeert het tijdschrift *Sofie* als belangrijkste medium om het denken van Dooyeweerd onder de aandacht te brengen bij een breder publiek.

Tegelijk blijkt het ondanks al deze inspanningen niet eenvoudig om de relevantie van Dooyeweerds denken goed voor het voetlicht te krijgen. Over de oorzaken daarvan is veel te zeggen. Zeker is dat welvaart, secularisatie, de opkomst van de beeld-

Figuur 11.1 Het aantal bezoekers van de website <https://allofliferedeemed.co.uk> van Steve Bishop geeft een indicatie van de belangstelling voor de filosofie van Dooyeweerd. In de periode van oktober 2023 tot september 2024 werd deze website ruim 12.000 keer bezocht. De figuur geeft weer uit welke werelddelen de bezoekers komen (percentage van het aantal bezoeken).

cultuur en de rol van sociale media niet bevorderlijk zijn voor het soort concentratie dat de bestudering van het werk van Dooyeweerd vraagt. Toch valt ondanks dit alles bij velen, zeker ook bij jongeren, een diep verlangen naar echtheid te bespeuren en de wil om dingen te doen die ertoe doen. Juist omdat bij Dooyeweerd de filosofische analyse nooit een doel op zich is, maar ten dienste staat van het gesprek en van het peilen van diepste motiveringen, is zijn denken nog steeds relevant.

DEEL II

TOEPASSING

WAT WE NODIG HEBBEN IS
EEN COHERENTE VISIE OP PROFESSIONS; OP
HUN MAATSCHAPPELIJKE LEGITIMITEIT; OP DE
VERANTWOORDELIJKHEDEN VAN INDIVIDUELE
PROFESSIONALS EN ANDERE BELANGHEBBENDEN; OP DE
ROL VAN (WETENSCHAPPELIJKE) KENNIS EN TECHNOLOGIE.
IDEALITER ZOU DEZE VISIE EEN PERSPECTIEF MOETEN BIEDEN
OP HOE MICRO-, MESO- EN MACROCONTEXTEN VAN
PROFESSIONALITEIT MET ELKAAR VERBAND HOUDEN. HET
ZOU EEN ORGANISEREND IDEE, EEN PRINCIPE, [...] MOETEN
BIEDEN OM GRIP TE KRIJGEN OP DE VERBIJSTERENDE
VEELHEID AAN INZICHTEN, STANDPUNTEN, CONTEXTEN EN
NORMATIEVE KWESTIES MET BETREKKING TOT PROFESSIONS.
EXPERTISE ZOU IDEALITER NIET LANGER EENZIJDIG
GEDEFINIEERD MOETEN WORDEN IN TERMEN VAN
UITKOMSTEN EN PRESTATIES, MAAR IN PLAATS
DAARVAN OPGEVAT MOETEN WORDEN ALS
EEN UITDRUKKING VAN INNERLIJKE
OVERTUIGING EN TOEWIJDING.

GERRIT GLAS (2019b, pp. 20-21)

12

PRAKTIJKEN

INTRO

Dit hoofdstuk schetst de achtergrond van wat later de ‘normatieve praktijkbenadering’ zou gaan heten. De eerste aanzetten tot deze nieuwe benadering werden aan het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw gegeven toen een aantal Nederlandse medici, vakwetenschappers en filosofen zich gingen afvragen wat de filosofie van Dooyeweerd te betekenen heeft voor de medische praktijk en in het bijzonder voor de medische ethiek. Hun beraad moet je plaatsen tegen een bredere achtergrond waarin allerlei christelijk geïnspireerde filosofen – verbonden aan onder andere de Vrije Universiteit (Amsterdam), het Institute for Christian Studies (Toronto), Calvin University (Grand Rapids) en Fuller Theological Seminary (Pasadena) – zich bezighielden met hedendaags levensbeschouwelijk pluralisme, relativisme en culturele diversiteit. In hun *Pluralisms and Horizons* (1993) vragen Richard Mouw en Sander Griffioen zich bijvoorbeeld af of we de toenemende pluraliteit in overtuigingen en wereldbeelden en de toenemende verscheidenheid in gedragingen en samenlevingsvormen moeten zien als afwijkingen van vaststaande, universele normen of als uittingen van een legitiem pluralisme en een legitieme levensbeschouwelijke verscheidenheid. En als we pluraliteit positiever willen duiden, hoe verhoudt die zich dan tot het idee van een kosmische orde met interne structuurprincipes die ten grondslag liggen aan heel de werkelijkheid?

CONTEXT: MET PRINCIPES ALLEEN REDDEN WE HET NIET

In de medische ethiek gaat het op een bepaalde manier om dezelfde vraag. Ook in de geneeskunde verandert er veel, met name door de invloed van de medische techniek en van wetenschappelijke kennis. Die kennis groeit zo explosief dat ze tot steeds verdergaande specialisatie in de medische beroepen leidt. Dit proces van specialisatie beïnvloedt de verhoudingen tussen artsen, verpleegkundigen, patiënten en hun naasten en de opvattingen van deze verschillende partijen. Wat moeten we in zo'n snel veranderende praktijk met structuurprincipes voor het geneeskundig (of verpleegkundig) handelen? Bestaan zulke principes wel? En als ze al bestaan, wat hebben we eraan?

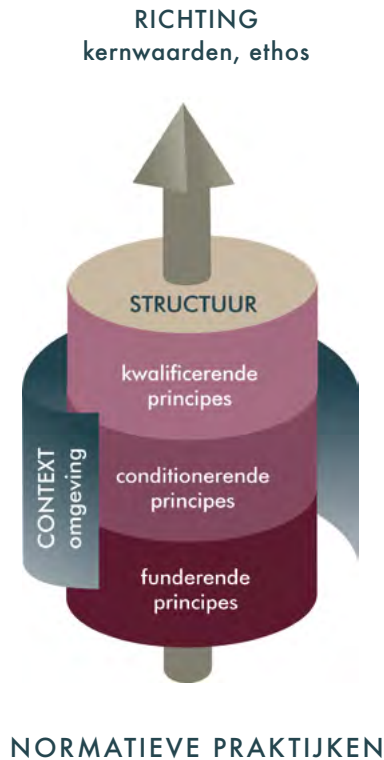
Zijn ze niet veel te algemeen en bieden ze wel voldoende houvast als het gaat om interpretatie in concrete situaties? Traditioneel oriënteerde de christelijke medische ethiek zich aan de hand van theologische principes. Maar wat moet je in onze tijd met het gebod tot naastenliefde en tot barmhartigheid als de ene christen op basis van deze principes een *pro life*-standpunt inneemt (geen abortus, geen euthanasie) en de ander *pro choice* is (wel abortus, wel euthanasie)?

Deze vragen beperken zich niet tot christelijke kringen, maar spelen ook breder, vooral ten aanzien van de zogenoemde principe-ethiek waarvan de wortels terugreiken tot Immanuel Kant. Wat moet je met autonomie als ethisch beginsel bij een patiënt die in een waanwerkelijkheid leeft en zichzelf of anderen iets aan dreigt te doen? En hoe zinvol is denken in termen van universele principes bij het waarderen of afkeuren van hoogtechnologische praktijken, als interacties tussen aanbieders en gebruikers nu eenmaal sterk door apparaten en door administratieve en financiële regelgeving worden bepaald? Hebben moderne denkers als Kant en Dooyeweerd, die focussen op structuur en universaliteit, nog iets te zeggen over ons handelen in de laatmoderne werkelijkheid?

KERN: DOOYEWEERD TOEGEPAST OP PRAKTIJKEN

Er is een sterker en praktischer verhaal nodig vonden de eerdergenoemde christelijke artsen, vakwetenschappers en filosofen. Dat sterkere verhaal neemt de vorm aan van een normatieve (of: norm-responsieve) praktijkbenadering. We staan stil bij de drie belangrijkste elementen in dit verhaal (figuur 12.1).

Figuur 12.1 Om professionele praktijken te begrijpen, maken we onderscheid tussen drie elementen: structuur, context en richting. De belangrijkste elementen van de structuur zijn de kwalificerende principes, de funderende principes en conditionerende principes. De context wijst met name op de maatschappelijke en organisatorische omgeving waarin de praktijk gestalte krijgt. De richting wordt bepaald door iemands gezindheid, het ethos, de kernwaarden en fundamentele overtuigingen van betrokkenen. Deze overtuigingen spelen een regulerende rol bij het verwezenlijken van de doelen van de betreffende praktijk.

Het eerste element is de structuur van een praktijk. Deze wordt gekenmerkt door drie typen principes. De eerste twee typen kennen we uit hoofdstuk 7: kwalificerende en funderende principes. De ontwerpers van de normatieve praktijkbenadering stelden dat je nog een derde type moet onderscheiden: conditionerende (of: condities bepalende) principes. Deze drie typen principes vormen samen de structuur, de ‘constitutieve zijde’ van een praktijk. Constitueren betekent in dit verband vormen of mogelijk maken.

Het tweede element waar we veel meer oog voor moeten hebben is de context waarin verschillende professionele praktijken zich ontwikkelen. Het gaat niet alleen om de maatschappelijke context, maar ook om de inbedding van professionele praktijken in organisaties en om de afstemming van organisaties met financiers, beroepsorganisaties en ‘het veld’.

En ten slotte het laatste element: de richting van een praktijk. Hierbij denken we aan kernwaarden, diepere motieven en fundamentele overtuigingen die mede vormgeven aan de dagelijks gang van zaken in een praktijk. Richting wordt in de nieuwe benadering ook wel aangeduid als de ‘regulatieve zijde’ van de praktijk.

In hoofdstuk 10 hebben we in het nadenken over de mens aangegeven dat structuur en richting elkaar veronderstellen: er is geen structuur zonder richting en geen richting zonder structuur. Deze gedachte vinden we terug in het normatieve praktijkmodel waarin structuur en richting innig en expliciet met elkaar verbonden worden.

UITWERKING: NORMATIEVE PRAKTIJKEN EN RESPONSIVITEIT

Voor we verder gaan is het goed om in gedachten te roepen dat Dooyeweerd's idee van scheppingsorde niet duidt op een kosmische blauwdruk die als een goddelijk plan boven de werkelijkheid zweeft. We hebben dat in eerdere hoofdstukken ook laten zien. Er zijn wel ordeningen, maar deze liggen 'in' het geschapene besloten. Ze staan niet als aparte dwingende realiteiten boven de werkelijkheid, want ze maken deel uit van die werkelijkheid. Als Dooyeweerd het heeft over wetten, ordeningen, beginselen en structuurprincipes, dan heeft hij het over werkelijkheden die echt bestaan, die geldingskracht hebben en die je niet in formules en wetmatigheden kunt vangen. In Dooyeweerd's terminologie: de wet van God onttrekt zich aan menselijke definiëring. Dat klinkt negatief en ietwat vaag, maar Dooyeweerd bedoelt er iets positiefs mee, namelijk dat God een bedoeling heeft met de wereld die Hij schiep en tegelijk de mens heel veel vrijheid geeft om op eigen wijze van die bedoeling iets uit te drukken.

De werkelijkheid is daarmee responsief, ze heeft een 'antwoordkarakter', om met Henk Geertsema te spreken. Mensen kunnen een antenne ontwikkelen voor die responsiviteit. Je kunt ook tegen Gods intenties met de schepping ingaan, maar dan keert vroeg of laat toch de wal het schip. Positief geformuleerd, wie gevoel ontwikkelt voor die responsiviteit, wordt beloond. Dan vallen er zaken op hun plaats, krijg je meer inzicht en lukken de dingen die je onderneemt. Het idee van scheppingsorde duidt dus op een intrinsieke normativiteit, op het antwoord-geven van de werkelijkheid op het handelen van de mens en op het norm-responsieve karakter van menselijke relaties.

Eind jaren tachtig begon de eerdergenoemde groep van medici, ethici en filosofen zich af te vragen of ook de medische ethiek zou kunnen aansluiten bij de grondgedachten van de reformatorische wijsbegeerte. Ze stelde de vraag of ook de arts-patiënt (of: verpleegkundige-patiënt) verhouding wordt gekenmerkt door intrinsieke normativiteit. Zo ja, hoe zou je die normativiteit kunnen analyseren gezien de veelheid van relaties waarin de arts-patiënt relatie ingebed is? De eerste opzet van

de normatieve praktijkbenadering nam Dooyeweerds analyse van maatschappelijke verbanden (hoofdstuk 7) als uitgangspunt voor de analyse van de arts-patiënt verhouding.

STRUCTUUR: CONSTITUTIEVE ZIJDE

Het begin was makkelijk. Ook van de arts-patiënt relatie kun je stellen dat deze aan funderende en kwalificerende principes beantwoordt. *Kwalificerend* voor de arts-patiënt relatie is het morele aspect, de intentie om wel te doen aan de patiënt en de belangeloosheid van de zorg die er wordt verleend. *Funderend* voor de arts-patiënt verhouding is een historische ontwikkeling die heeft geleid tot heel veel kennis en kunde die bepalend is voor wat er in de spreekkamer gebeurt. *Funderend* is dus het formatieve aspect, opgevat als de cultuurhistorische ontwikkeling die wetenschappelijke kennis en medische techniek mogelijk maakte.

Maar, hoe moeten we nu denken over de sterk veranderende context waarin de arts-patiënt verhouding vorm krijgt? Hoe verhouden funderende en kwalificerende beginselen zich tot de economische en juridische kaders van de gezondheidszorg, tot allerlei institutionele veranderingen, en tot allerlei ontwikkelingen in de logistieke, administratieve en data-infrastructuur? De juist genoemde groep denkers besloot al deze beginselen aan te duiden met de verzamelnaam conditionerende (of: condities bepalende) principes. De condities maken de gezondheidszorg mogelijk en faciliteren deze. Elk van de condities beantwoordt aan een bepaalde norm of principe en elk principe kun je verbinden met een bepaald aspect. De veranderende juridische verhouding tussen arts en patiënt beantwoordt primair aan juridische normen. De financiering van de zorg oriënteert zich op economische normen. Institutionele veranderingen verhouden zich tot allerlei sociale normen. Logistiek, administratie en data-infrastructuur worden in eerste instantie bepaald door wetten van fysische, formatieve en logische aard, maar functioneren uiteindelijk in interacties van juridische, economische, sociale en morele aard.

Kenmerkend voor onze tijd is vooral de complexe verwevenheid van allerlei processen. Bij logistiek, administratie en data-infrastructuur denken we bijvoorbeeld in eerste instantie aan schema's en flowcharts die de workflow weergeven, aan spreadsheets, teksten en rekentools die een bemiddelende rol spelen in de financiële verantwoording en de administratie van de onderneming of het ziekenhuis. Al deze facetten van het ondersteunend apparaat maken gebruik van een technische infrastructuur die met name wordt bepaald door gegevensdragers en gereedschap

voor dataverwerking, waar speciale eisen aan gesteld moet worden uit het oog van betrouwbaarheid en privacy.

CONTEXT: PRAKTIJKEN ZIJN RELATIONEEL

Redden we het zo, met deze verfijning in de analyse van de structuur van praktijken? Krijgen we zo beter vat op de normativiteit van die praktijken? Het antwoord van de al eerder genoemde Richard Mouw en Sander Griffioen luidt ontkennend. Het schema van structuur en richting is te simpel en het moet worden aangevuld met een derde term: 'context'.

Om dit te begrijpen doen we eerst een stap terug. De kernvraag is: hoe oriënteren we ons in tijden van grote culturele, technologische en maatschappelijke veranderingen? Hoe verhouden we ons tot de pluraliteit van overtuigingen? Hoe weten we wat goed is in praktijken die gespecialiseerd en complex zijn? In principe zijn er volgens Mouw en Griffioen drie richtingen waarin we het antwoord kunnen zoeken.

We kunnen onze levensbeschouwelijke antenne verbeteren en verfijnder leren afstemmen op anderen, bijvoorbeeld door het goede in de overtuigingen van anderen te zien en door ons beter bewust te worden van eigen beperkingen. Zo'n benadering leidt tot meer nuance en een minder antithetische opstelling ten aanzien van andere levensoriëntaties. Het is een oplossing die zich richt op de 'richting', dat wil zeggen op diepste motiveringen, overtuigingen en wereldbeelden. We bespreken dit in de volgende paragraaf.

We kunnen ook proberen om onze schema's om de werkelijkheid te begrijpen bij te stellen. Zulke pogingen betreffen de 'structuur'. Een voorbeeld van zo'n verfijning is te vinden in de vorige paragraaf, waar we een fijnmazig geheel van condities bepalende normen of factoren beschreven.

We kunnen ten slotte ook anders gaan denken over de 'context', dat wil zeggen over het cultuurhistorische proces van verandering zelf. We zouden culturele pluraliteit bijvoorbeeld kunnen leren zien als een positieve eigenschap die in de schepping zelf besloten ligt. De vele manieren waarop de mensheid cultureel antwoord geeft op fundamentele bestaansopgaven, zijn dan de uitdrukking van een in de schepping besloten potentie en rijkdom. Mouw en Griffioen pleiten ervoor om deze rijkdom te vergelijken met de verschillende facetten van een diamant. De waardering van dit pluralisme en deze diversiteit vraagt om culturele en contextuele sensitiviteit. Die sensitiviteit ontstaat niet vanzelf, maar moet je ontwikkelen 'onder een open

hemel'. Zonder dit open perspectief fixeert je aandacht zich maar al te gemakkelijk op één bepaald facet van een bepaalde ontwikkeling en trek je gemakkelijk zaken uit het verband. Een transcendente oriëntatie helpt dus om het geheel te blijven zien, om inclusief te blijven, om onnodige tegenstellingen te omzeilen, kortom, om de diamant als geheel te blijven zien.

Deze overwegingen zijn van belang voor het denken over praktijken. Praktijken ontwikkelen zich namelijk in een culturele context waarbinnen de interacties tussen professionals en de partijen waar zij mee te maken krijgen voortdurend veranderen. De verhoudingen tussen overheid en onderwijs, overheid en zorg, en zorg en bedrijfsleven zijn niet statisch. Ze worden gekenmerkt door een geheel van afspraken waaraan ze zich verbinden en waaraan ze hun legitimiteit ontleen (het 'maatschappelijk contract', zie hoofdstuk 16). Veranderingen in interacties tussen partijen zullen steeds vanuit het zicht op het grotere geheel (de open hemel) moeten worden gewogen om een idee te krijgen van hun invloed op de praktijk in kwestie.

RICHTING: DE ZIEL KEERT TERUG

Wat steeds meer doordringt is het inzicht dat professionele praktijken tot stand komen door de inspanning van echte mensen, van personen van vlees en bloed met hun achtergronden en idealen. Mensen doen het ergens voor, ze leven voor een bepaalde zaak en wijden zich aan de oplossing van onrecht, leed, ziekte, gebrek en armoede. Praktijken komen pas tot leven als geïnspireerde mensen er vorm aan geven met hun eigen ideeën van wat goed en belangrijk is.

In de visie van Dooyeweerd verwijzen grondmotieven naar fundamentele principes en diepe drijfveren in de samenleving (hoofdstuk 3). Het 'ethos' van een praktijk is concreter dan een grondmotief: het gaat om attitudes, motieven en idealen. Het is de manifestatie van grondmotieven in een bepaalde praktijk. De richting van een zorgpraktijk is dus geen abstract of verheven ideaal, maar wordt belichaamd en vormgegeven in attitudes, motieven en idealen. Omdat de richting het gedrag van de medewerkers mede 'reguleert', spreken we ook wel over de regulatieve kant van een praktijk. De term 'ethos' herinnert aan het Oudgriekse *ēthos* dat 'gewoonte' of 'karakter' betekent: het duidt in dit model op het karakter en de deugden van de professionals in een praktijk.

Als we het bovenstaande versimpelen, dan zouden we normatieve praktijken kunnen vergelijken met een huis. Het huis heeft een fundament (kennis en kunde als funderend principe). Het heeft ook een dak dat maakt dat je erin kan wonen (het

kwalificerende principe). Binnenshuis zijn er muren en kamers. Deze zijn zo ingericht dat ze wat er in die kamer gebeurt mogelijk maken (conditionerende principes). De ene ruimte is geschikt om te koken en de andere ruimte is geschikt om je te ontspannen. Maar het huis wordt pas echt een thuis als het bewoond wordt, als er echte mensen in wonen. Dan krijgt het huis richting, dan krijgt het huis een ziel.

WAARDERING EN KRITIEK

Het duurde enige tijd voordat de relevantie van de normatieve praktijkbenadering werd gezien. Met name in allerlei professies en in het denken over allerlei vormen van bestuur kreeg ze na verloop van tijd de nodige aandacht. Er ontstonden uitwerkingen voor bijvoorbeeld de zorg, het onderwijs, de techniek, het openbaar bestuur, internationale betrekkingen, ontwikkelingssamenwerking, de landbouw en defensie.

Het risico is vanaf het begin geweest dat wat bedoeld was als een benadering, ofwel een manier van denken, toch weer werd gepercipieerd als een model of zelfs als statische blauwdruk. Andere bezwaren waren dat de benadering en de terminologie te moeilijk en te abstract zijn. Twee van de drie auteurs van dit boek hebben daarom ook wel gewerkt met vereenvoudigde versies, zoals het beeld van het huis (zie boven) of met de Triple I benadering (verdieping 12.1). Die laatste benadering is ontwikkeld in nauwe samenwerking met professionals uit verschillende disciplines.

VERDIEPING

12.1 HET TRIPLE I MODEL

Het Triple I model (Verkerk, 2014) kun je zien als een organisatiekundige variant van de normatieve praktijkbenadering (figuur 12.2). De drie I's slaan op drie verschillende perspectieven om professionele praktijken te duiden.

De eerste I ('Identity and intrinsic values') verwijst naar de identiteit en intrinsieke waarden van professionele praktijken. Zo wordt de identiteit van een zorgpraktijk gekenmerkt door 'zorgen voor'. Alle activiteiten in deze praktijk zijn gericht op het welzijn en de gezondheid van de patiënt. In de Dooyeweerdiaanse terminologie is 'zorgen' dat wat de gezondheids-

Figuur 12.2 Het Triple I model geeft een vereenvoudigde weergave van de normatieve praktijkbenadering. Het is een lagen- of schillenmodel waarbij de normatieve praktijk centraal bovenaan staat omgeven door een laag van stakeholders en een laag die de samenleving als geheel weergeeft. De pijlen laten de interacties zien tussen de drie niveaus: ze beïnvloeden elkaar.

TRIPLE I MODEL

praktijk kwalificeert (haar kwalificerende functie). Het gaat om een morele norm. Die norm wordt belichaamd in het gedrag van professionals. Het gedrag krijgt daardoor intrinsieke waarde. Denk bijvoorbeeld aan empathie, betrokkenheid, altruïsme en zorgzaamheid. Identiteit en intrinsieke waarden zijn als de twee zijden van dezelfde munt: ze vooronderstellen elkaar. Aan de ene kant maken de intrinsieke waarden de identiteit van een praktijk concreet en aan de andere kant vormt het geheel van de waarden de identiteit van een praktijk.

De tweede I ('Interests') heeft betrekking op de gerechtvaardigde belangen van stakeholders die invloed uitoefenen op een professionele praktijk. Ook nu gebruiken we weer het voorbeeld van de gezondheidszorg. De gezondheidszorg heeft een eigen specifiek netwerk van stakeholders of betrokken partijen. Belangrijke belanghebbenden zijn verzekeringsmaatschappijen, patiëntenorganisaties, beroepsverenigingen en overheden. Iedere betrokken partij heeft zijn eigen gerechtvaardigde belangen. Een gerechtvaardigd belang van bijvoorbeeld een verzekeraar is de levering van goede zorg tegen een redelijke prijs. Een gerechtvaardigd belang van een patiëntenorganisatie is dat patiënten betrokken worden bij het maken van keuzes (*shared decision making*). Een gerechtvaardigd belang van professionals is dat ze voldoende tijd krijgen om zich bij te

scholen. We merken op dat het begrip 'gerechtvaardigde belangen' een normatieve lading heeft.

De derde I ('Ideals') verwijst naar de idealen en fundamentele overtuigingen in de samenleving die invloed uitoefenen op de zorgpraktijk. Dergelijke idealen en overtuigingen worden ook wel aangeduid met de term 'tijdgeest'. Een voorbeeld is het begrip 'autonomie van de patiënt'. In Nederland is de gedachte dat ieder individu autonoom is, steeds belangrijker geworden (tijdgeest). Deze gedachte sijpelde langzaam maar zeker door in de zorgpraktijken en leidde bijvoorbeeld tot de wettelijk verankerde verplichting dat patiënten expliciet toestemming moeten geven voor behandeling.

13

NATUURWETENSCHAP EN TECHNIEK

INTRO

Hoe werken de natuurwetenschappen? Hoe ontwikkel je een goede draaibank of robot? Hoe kom je tot een rechtvaardig en duurzaam voedselsysteem? Hoe kom je tot een solide basis voor moderne informatie- en communicatietechnologie (ICT)? Hoe moet je een humane fabriek ontwerpen? Wat is de invloed van techniek op de samenleving als geheel? Wanneer kun je spreken over zinvolle techniek? Ingenieurs worden regelmatig met dit soort vragen geconfronteerd. In dit hoofdstuk laten we zien dat de filosofie van Dooyeweerd veel natuurwetenschappers en ingenieurs heeft geïnspireerd om op dit soort vragen een antwoord te geven.

NATUURWETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

Dick Stafleu ontwikkelt in zijn boek *Theories at Work* (1987) een filosofie van de natuurwetenschappen op basis van de geschiedenis van de klassieke natuurkunde. Hij maakt gebruik van drie basisonderscheidingen van Dooyeweerd. Als eerste het onderscheid tussen wetten/normen en alles wat aan wetten/normen onderworpen is (hoofdstuk 4). Het doel van de wetenschap is om die wetten en normen te onderzoeken. Als tweede het onderscheid tussen aspecten en dingen. Aspecten zijn universele wijzen van bestaan (hoofdstuk 4) en dingen zijn concrete objecten, verschijnselen of maatschappelijke structuren (hoofdstukken 6 en 7). Als derde het onderscheid van de onherleidbaarheid van de verschillende aspecten en de onderlinge samenhang (hoofdstukken 4 en 5).

Op basis van deze onderscheidingen komt Stafleu tot vier verschillende richtingen in het natuurwetenschappelijke onderzoek. De eerste richting is de zoektocht

naar objectiviteit. In de natuurwetenschappen betekent objectiviteit dat natuurverschijnselen in wiskundige vergelijkingen worden gegoten. In zijn visie wordt daarin de natuurwetenschap ontsloten door de retrocipaties naar het numerieke, ruimtelijke en kinematische aspect (hoofdstuk 5).

De tweede richting is de zoektocht naar toepassingen. Natuurwetenschappers en ingenieurs ontwikkelen instrumenten voor wetenschappelijk onderzoek en producten voor mens en samenleving. Al deze instrumenten en producten moeten afgestemd zijn op hun specifieke toepassing en de individuele gebruiker. In deze zoektocht komen vooral anticipaties in beeld (hoofdstukken 5 en 6). Bijvoorbeeld, een bril is een technisch hulpmiddel dat bestaat uit fysische materialen die zo ontworpen zijn dat mensen beter kunnen zien (anticipatie naar het sensitieve aspect), dat het een mooi geheel vormt (anticipatie naar het esthetische aspect) en bijdraagt aan de zorg voor de betrokkene (anticipatie naar het morele aspect).

De derde richting is de zoektocht naar universaliteit. De zoektocht naar algemene, universeel geldige wetten wordt geïnspireerd door onderzoekers die geloven dat de eenheid van de natuur in de natuur zelf ligt. Stafleu laat zien dat deze zoektocht bijzonder vruchtbaar was. Maar ook bleek uit deze zoektocht dat je bijvoorbeeld het fysische aspect niet kan reduceren tot het kinematische aspect (hoofdstuk 4).

De vierde richting is de zoektocht naar modellen en theorieën. Stafleu laat zien dat de zoektocht naar de eenheid in de natuurwetenschappen niet alleen gebeurt door het onderzoek naar universele wetten, maar ook door het bewandelen van de omgekeerde weg. Andere vakgebieden worden daarbij gebruikt om tot een eerste formulering van een model of een theorie te komen. Om deze zoektocht uit te leggen, geven we een bekender voorbeeld dan Stafleu bespreekt. De fysicus Rutherford is de grondlegger van het atoommodel. De kern van dit model is dat een atoom bestaat uit een positief geladen kern waaromheen negatief geladen elektronen cirkelen. In de ontwikkeling van dit model maakte hij gebruik van de kennis van ons zonnestelsel: planeten die om de zon draaien. In deze richting staat de relatie tussen theorie en experiment centraal. Modellen spelen in die relatie een belangrijke rol. Ze borduren vaak voort op een bepaalde analogie, in dit geval de analogie tussen zon en planeten enerzijds en kern en atomen anderzijds. Die analogieën zijn niet louter menselijke bedenksels. Ze zijn een poging om iets te laten zien van een dieperliggende orde in de werkelijkheid.

DRAAIBANKEN EN ROBOTS

Henk van Riessen geeft in zijn proefschrift *Filosofie en techniek* (1949) een uitgebreide analyse van een draaibank. Hij maakt daarvoor gebruik van de theorie van de modale aspecten en de theorie over de dingen (hoofdstukken 4, 5 en 6). Hij stelt dat je een draaibank alleen uit het gebruik kunt leren verstaan. Dat betekent dat je niet alleen aandacht moet geven aan de draaibank zelf, maar ook aan de vakman, het werkstuk en de energiebron. Met andere woorden, je moet de hele context meenemen. Volgens stelt hij dat een draaibank in alle modale aspecten functioneert: in de eerste aspecten als subject en in de latere aspecten als object (hoofdstukken 4 en 5). Hij wijst op het belang van het ontsluitingsproces: in het ontwerpen van de draaibank worden de eerste aspecten ontsloten of concreet gemaakt door de latere aspecten (hoofdstuk 5). Van Riessen noemt de draaibank een ‘technisch operator’, omdat er sprake is van energietransformatie. De draaibank is namelijk zo ontworpen dat energie omgezet wordt in een werkstuk met de gewenste technische vorm.

Maarten Verkerk, Jan Hoogland, Jan van der Stoep en Marc de Vries geven in *Denken, ontwerpen, maken* (2007) een uitgebreide analyse van een industriële robot. Zij bespreken op systematische wijze alle aspecten van de robot en laten zien hoe de eerdere aspecten door de latere ontsloten worden (hoofdstukken 4 en 5). Ook wijzen zij op het belang van de kwalificerende functie in het ontsluitingsproces, onder andere door een industriële robot te vergelijken met een operatierobot (hoofdstuk 6). Een industriële robot wordt gekwalificeerd door het formatieve aspect en een operatierobot door het morele aspect. Om de identiteit van een robot beter te kunnen karakteriseren, introduceren zij het begrip ‘werkingsfunctie’. Zo wordt de werkingsfunctie van een robot die een onderdeel van de ene plaats naar de andere transporteert gekenmerkt door het kinematische aspect en die van een robot die twee delen aan elkaar last door het fysische aspect.

Verkerk en collega’s geven ook een uitgebreide analyse van de relatie tussen een robot en zijn modules (samengestelde onderdelen), de modules en hun onderdelen, en de onderdelen en hun materialen. Daarnaast onderzoeken zij de relatie tussen enerzijds een individuele robot en anderzijds de fabricagelijijn waar de robot deel van uitmaakt. Zij geven hiermee een toepassing en nadere uitwerking van de leer van de geheel-deelverhoudingen en enkaptische vervlechtingen (hoofdstuk 6).

De leer van de modale aspecten en van de individualiteitsstructuren worden door veel ingenieurs op vruchtbare wijze toegepast. We verwijzen onder andere naar Strijbos en Basden (2006), Basden (2019), Brue, Schuurman en Vanderleest (2022) en Zambroni de Souza, Verkerk en Ribeiro (2022).

LANDBOUW EN VEETEELT

Hoe kom je tot een rechtvaardig en duurzaam voedselsysteem? Op het eerste gezicht is het onmogelijk om deze vraag te beantwoorden. Immers, het voedselsysteem is enorm complex. Er is sprake van een groot aantal actoren, er zijn meerdere drijvende krachten, er worden allerlei verschillende activiteiten uitgevoerd en het aantal producten is nauwelijks in kaart te brengen. Toch stellen Henk Jochemsen en Corné Rademaker (2019b) dat je over deze vraag zinnig kunt nadenken door gebruik te maken van de praktijkbenadering (hoofdstuk 12).

Zij beginnen hun analyse met de stelling dat landbouw en veeteelt normatieve praktijken zijn. Deze stelling ligt vanuit de praktijkbenadering voor de hand. Als je in een omgeving werkt waarin technologische en economische overwegingen dominant zijn is zo'n stelling vanuit retorisch oogpunt krachtig. Die roept namelijk meteen de vraag op welke normen dan allemaal een rol spelen. En als je die vraag op overtuigende wijze weet te beantwoorden, dan heb je een opening gecreëerd om verschillende soorten normen te bespreken en tegen elkaar af te wegen.

Jochemsen en Rademaker stellen dat je in de agrarische praktijk twee lagen kunt onderscheiden. De eerste laag is die van de agrarische praktijk als een actor in de economische sector en de tweede laag is die van de agrarische activiteiten zelf. De laag van de economische sector maakt duidelijk dat economische normen belangrijk zijn. De laag van de agrarische activiteiten zelf laat zien dat morele normen zoals het handhaven van biodiversiteit en het bevorderen van dierenwelzijn ook een rol spelen. De onderscheiding van meerdere lagen in een praktijk is zinvol, omdat elk van de lagen een relatieve zelfstandigheid heeft. Zo kunnen we gemakkelijker ontdekken welke normen of soorten normen van belang zijn.

De praktijkbenadering wordt veel gebruikt door professionals en ingenieurs. Het boek *The Normative Nature of Social Practices and Ethics in Professional Environments* van De Vries and Jochemsen (2019) bevat onder andere bijdragen over de procesindustrie, civiele techniek en wapentechnologie. Hieruit blijkt dat de praktijkbenadering ingenieurs een handvat geeft om hun eigen praktijk beter te begrijpen en de normatieve momenten in die praktijk te identificeren. Tegelijkertijd zien we dat elke praktijk specifieke kenmerken kent die vragen om een aanpassing of uitbreiding van het filosofische instrumentarium.

FUNDERING INFORMATIESYSTEMEN

Andrew Basden (2018) legt in zijn boek *The Foundations of Information Systems: Research and Practice* de lat bijzonder hoog. Hij wil niet alleen handvatten bieden om op een verantwoorde wijze ICT te ontwikkelen, maar wil ook een solide fundering leggen voor het doen van ICT-onderzoek.

Basden onderscheidt vijf deelgebieden: de aard van informatie- en communicatietechnologie, het gebruik van ICT, de functies van ICT, de relatie tussen ICT en samenleving en het ontwikkelen van ICT. Op al deze gebieden inventariseert, analyseert, waardeert en kritiseert hij de bijdrage van zijn collega's om te komen tot een fundament onder hun vakgebied. Tegelijkertijd laat hij zien dat het leggen van een solide fundament niet alleen vraagt om vakinhoudelijke kennis, maar ook om een breder inzicht in de relatie tussen techniek, mens en samenleving. Voor dat bredere inzicht maakt hij gebruik van vrijwel alle onderscheidingen en theorieën van Dooyeweerd. Af en toe maakt hij gebruik van het werk van leerlingen van Dooyeweerd (Schuurman, Clouser) of van andere filosofen (Heidegger, Foucault).

We geven een voorbeeld. Bij de introductie tot de filosofie van Dooyeweerd begint Basden met de alledaagse of naïeve ervaring (hoofdstuk 2) en met het zinbegrip (hoofdstuk 1). Deze begrippen zien we in zijn ontwikkeling van het fundament voor het vakgebied van de ICT steeds weer terugkomen. Zo pleit hij ervoor dat ingenieurs in de ontwikkeling van ICT veel aandacht moeten geven aan de alledaagse ervaringen van mensen met ICT. Hij ziet die alledaagse ervaring als een bron van kennis om zinvolle ICT te kunnen ontwikkelen.

MENSWAARDIGE FABRIEKEN

Maarten Verkerk stelt in zijn proefschrift *Trust and Power on the Shop Floor* (2004) de vraag naar humane fabrieken. Eerder had Van Riessen (1952) zijn zorgen al geuit over de ontwikkeling van de arbeid. Hij is van mening dat in het bedrijfsleven sprake is van 'arbeidsdictatuur' en 'arbeidsslavernij'. Voor Verkerk was de vraag naar de humaniteit van de arbeid ook een existentiële vraag: hij heeft jarenlang leidinggegeven aan fabrieken en was verantwoordelijk voor het ontwerpen van nieuwe fabrieken.

Verkerk laat zien dat er twee dominante paradigma's zijn. Het oudste paradigma is ontwikkeld door Frederick Taylor, een Amerikaans ingenieur. Hij stelde dat een fabricageproces in een groot aantal deelstappen opgesplitst moet worden en dat

elke deelstap zo efficiënt mogelijk uitgevoerd moet worden. Elke operator zou maar één taak hoeven uit te voeren. Ook het management dient zo ingericht te worden: elke manager moet zich richten op één aspect van het leidinggeven. De tayloristische benadering leidde in eerste instantie tot een geweldige toename van *efficiency*. Maar de neveneffecten werden ook snel duidelijk: hoog ziekteverzuim, angst, wantrouwen en vervreemding. Kortom: dehumanisatie.

De toevallige ontdekking van een nieuwe werkwijze in de Elsecar kolenmijn in South-Yorkshire in Engeland leidde tot de geboorte van een nieuw paradigma. De kern van dit nieuwe paradigma is dat je een productieproces in zo min mogelijk samenhangende stappen moet opsplitsen en dat veel managementtaken door operators gedaan kunnen worden. Dit nieuwe paradigma werd de ‘participatieve aanpak’ of ‘democratische benadering’ genoemd. In Nederland werd dit paradigma uitgewerkt in een nieuwe ontwerpmethod: de sociotechniek. Uit onderzoek bleek dat het nieuwe paradigma niet alleen een positief effect had op de *efficiency* en de kwaliteit, maar ook leidde tot een vermindering van het ziekteverzuim, een toename van betrokkenheid en betere arbeidsverhoudingen.

De filosofie van Dooyeweerd biedt geen ontwerptheorie voor fabrieken. Wel laat het zien waarom het taylorisme zo verwoestend is: fabrieken worden ontworpen vanuit eenzijdig economische waarden. Het laat meteen ook zien waarom het nieuwe paradigma wel menswaardig is: in het ontwerp wordt recht gedaan aan andere aspecten van het menszijn, onder andere de psychische, sociale en morele aspecten.

VRIJHEID EN BEHEERSING

Van Riessen geeft in zijn boek *De maatschappij der toekomst* (1952) een analyse van de ontwikkeling van de samenleving. Hij signaleert dat onder invloed van wetenschap en techniek er een geweldige verschuiving van macht plaatsvindt. Allereerst wijst hij op de opkomst van hiërarchische organisaties waarin de vrijheid van de medewerkers wordt ingeperkt ten gunste van de macht van de top. Daarnaast signaleert hij een sterke concentratie van macht in de economische sector waardoor de vrijheid van andere maatschappelijke verbanden uitgehold wordt. Uit de wereld van management en organisatie ziet hij nieuwe elites opkomen die de politieke macht naar zich toetrekken. Ten slotte verwacht hij dat er een geweldige druk op de (christelijke) religie uitgeoefend zal worden om zich aan te passen aan deze ontwikkelingen en ze van een geestelijk fundament te voorzien. Het gevolg van al deze

ontwikkelingen is de opkomst van een totalitaire maatschappij van socialistische (communistische) snit.

Van Riessen gebruikt de leer van de grondmotieven om deze ontwikkeling te duiden (hoofdstuk 3). Hij stelt dat het humanistische denken gekenmerkt wordt door een spanning tussen vrijheid en beheersing. In zijn visie – we schrijven het jaar 1952 – is het beheersingsmotief dominant, wat leidt tot een bedreiging van de vrijheid van de mens. Van Riessen stelt dat je deze ontwikkeling alleen kunt ombuigen als je techniek ontwikkelt in overeenstemming met het christelijke grondmotief.

Sytse Strijbos stelt in zijn proefschrift *Het technische wereldbeeld* (1988) dat we onze blik niet alleen moeten richten op de techniek zelf, maar ook aandacht moeten geven aan het technische wereldbeeld dat aan die ontwikkeling ten grondslag ligt. In zijn visie wordt dit technische wereldbeeld, dat het karakter heeft van een wereldbeschouwing, gedreven door een beheersingsmotief: de werkelijkheid volledig in de greep kunnen krijgen met behulp van wetenschap en techniek.

ZIN IN TECHNIEK

In zijn proefschrift *Techniek en toekomst* benadrukt Egbert Schuurman (1972) in de lijn van Dooyeweerd het zin-zijn van de werkelijkheid (hoofdstuk 1). Hij verbindt de notie ‘zin in techniek’ met het begrip ‘ontsluiting’ (hoofdstuk 5). In zijn visie vraagt de ontsluiting van de techniek om radicale keuzes; keuzes die naar hun aard religieus zijn. Allereerst kan techniek zo vormgegeven worden dat recht gedaan wordt aan de normen die God in de schepping heeft gelegd. In dat geval is er sprake van een zinvolle ontwikkeling van techniek. Ook is het mogelijk dat de mens zich verzet tegen die goddelijke normen en zelf wil bepalen welke normen relevant zijn. In dat geval wordt de ontwikkeling van een zinvolle techniek verstoord of ontwricht.

Schuurman geeft een uitgebreide analyse van de verstoring of ontwrichting van techniek. Zo bekritiseert hij het centraal stellen van de economische norm van ‘winst maken’ bij de ontwikkeling van techniek, terwijl de gerechtvaardigde belangen van klanten, personeel en overheden verwaarloosd worden. Een ander risico is dat techniek zo vormgegeven wordt dat de greep van de overheid of het bedrijfsleven op de burger toeneemt. Dit kan in het uiterste geval uitmonden in vormen van dictatuur of tirannie. Hierbij speelt ook een andere gevaarlijke ontwikkeling: techniek wordt gemakkelijk als een neutraal instrument voorgesteld, met als gevolg dat techniek zelf niet meer aan normen wordt getoetst.

Schuurman benadrukt dat er alleen sprake kan zijn van een bevrijdend perspectief als de ontwikkeling van de techniek geleid wordt door een aantal niet-technische normen. Het gaat om de ontsluiting van het fysische en formatieve aspect door talige, sociale, economische, esthetische, juridische, ethische en geloofsnormen. In *Geloven in wetenschap en techniek* omschrijft Schuurman (1998) techniek dan ook als een cultuurwetenschap: techniek moet bijdragen aan de bloei van cultuur en samenleving.

DE SPAARZAME MANIER VAN HET
TOEDELLEN VAN SCHAARSE DINGEN IN HUN
ALTERNATIEVE BESTEMMING TER BEVREDIGING
VAN MENSELIJKE BEHOEFTE [...] WORDT
BEPAALED DOOR DE LIEFDE
TOT ONZE NAASTE.

HERMAN DOOYEWEERD (WdW, II, p. 153)

MEN KAN HET ECONOMISCH
ASPECT VERSTAAN ALS EEN ONMISBARE
SCHAKEL IN EEN FUNDAMENTELE VEELZIJDIGE
NORMATIVITEIT, DIE SIMULTANE REALISATIE
IN IEDERE CONCRETE SITUATIE VRAAGT.

TJALLING PIETER VAN DER KOOY (1964, p. 15)

14

ECONOMIE

INTRO

Hoe moeten we denken over het bedrijfsleven, over de markt en over schaarste? Wat is de toekomst van de arbeid en van arbeidsverhoudingen? Hoe kunnen we het beginsel van doelmatigheid (efficiëntie) zodanig implementeren dat het geen doel in zichzelf wordt? Hoe organiseren we een duurzame en innovatieve markteconomie op wereldschaal? Dit hoofdstuk bespreekt de kerngedachten van een aantal economen die zich geïnspireerd wisten door de filosofie van Dooyeweerd.

KRITIEK OP DE KLASSIEKE ECONOMIE

Laten we beginnen bij het begin. De vraag is wel gesteld of Dooyeweerd in zijn denken over economie en het economische aspect niet te veel beïnvloed is door de (neo) klassieke opvattingen over economie. De grondgedachte van de klassieke benadering is dat economische processen worden bepaald door behoeften van mensen en door de schaarste aan goederen die deze behoeften kunnen lenigen. De markt is in deze visie het geheel van verhoudingen dat ontstaat als mensen de goederen die zij nodig hebben door ruil of door betaling verwerven. De (neo)klassieke economie ziet zichzelf als een empirische wetenschap die geen normatief oordeel heeft over de aard van de behoeften en over het doel van economische transacties. De hoogte van prijzen wordt bepaald door de behoeften van consumenten en door het streven naar winst van producenten.

Critici menen dat Dooyeweerd zich te veel bij deze benadering heeft aangesloten door uit te gaan van hetzelfde denkschema. Is schaarste niet een te beperkt en

te neutraal begrip? Moet het in de economie niet vooral gaan over welzijn en bloei ('human flourishing')? Heeft Dooyeweerd's benadering voldoende verweer tegen onwenselijke vormen van efficiency-denken, waarbij efficiëntie een doel in zichzelf wordt?

Het is niet zo moeilijk om deze kritiek te pareren. Kijk alleen al naar het citaat aan het begin, dat stelt dat het 'toedelen van goederen' bepaald moet worden door liefde tot de naaste. Dooyeweerd is voorstander van een normatieve visie op de economie, evenals op de economie als wetenschap. Het economische aspect is een normatief aspect. Het hangt samen met alle andere aspecten en wordt door hogere aspecten zoals het morele en het geloofsaspect ontsloten. Economische verhoudingen en processen zijn geen doel in zich, net zomin als welvaart, geld en economische groei. Ze zijn onderdeel van de maatschappij en staan ten dienste aan de ontsluiting van menselijke relaties in alle sectoren van de samenleving: onderwijs, huisvesting, energievoorziening, industrie, veiligheid, zorg, landbouw en het beheer van de leefomgeving.

Sterker nog, dit samenleven wordt volgens Dooyeweerd bepaald door achterliggende geestelijke motieven. Hij heeft het vooral over het beheersingsmotief, dat onze beschaving in de greep heeft. Economische welvaart is een doel in zichzelf geworden. Ons leven en onze toekomst moeten beheersbaar zijn en dat lukt het beste als we genoeg te besteden hebben. Marktdenken is in tal van sectoren een leidend beginsel geworden. In mondiaal verband leiden beheersingsdrift en verabsolutering van het economische gezichtspunt tot uitbuiting en sociaal onrecht.

EEN VOORBEELD: DE CALCULERENDE BURGER

De klassieke economische theorie gaat uit van de calculerende burger met een goedgevulde beurs die op rationele gronden tot economische keuzes komt. Maar die gemiddelde, calculerende burger is een abstractie als we denken aan een werkloze, verslaafde, psychiatrische patiënt met schulden of aan de gemiddelde burger in een ontwikkelingsland. Beiden zijn economisch niet interessant. Ze hebben niets te investeren, hun economische inbreng telt in het grotere geheel niet mee, zij vallen buiten de boot als het gaat om de verdeling van goederen en overleven alleen in een werkelijkheid buiten de markteconomie.

De kritiek op het uitgangspunt van de calculerende burger wordt breed gedeeld. Toch beïnvloedt dit uitgangspunt nog steeds op allerlei manieren de verhoudingen

tussen mensen, in eigen land en ook internationaal. Zo heeft het marktdenken in (een aantal) westerse landen aanzienlijke invloed op de manier waarop de gezondheidszorg wordt georganiseerd. Er is een wildgroei van private aanbieders die zich richten op relatief koopkrachtige (lees: minder zieke) burgers. Deze worden bevoordeeld (minder wachtlijsten, meer voorzieningen) boven de economisch minder interessante, chronisch zieke en zorgafhankelijke burger.

Ook internationale verhoudingen worden in belangrijke mate bepaald door de principes van de markteconomie. Scheefgroei, onrecht en uitsluiting zijn het gevolg. In de verhouding tot ontwikkelingslanden is er sprake van systemisch onrecht en uitbuiting wanneer de economisch meer profijtelijke productie van hoogwaardige producten in het Westen (en China) plaatsvindt, terwijl ontwikkelingslanden alleen betaald worden voor de grondstoffen en de goedkope arbeid die zij leveren. Dooyeweerd zou zeggen dat deze scheefgroei en uitsluiting het gevolg zijn van verabsolutering van het economische gezichtspunt.

ZOEK BREEDTE EN EVENWICHT: SIMULTANE NORMREALISATIE

Economen zijn heel verschillend omgegaan met Dooyeweerds erfenis. Dat op zich is niet zo verbazingwekkend, na wat je in hoofdstuk 11 hebt gelezen over de verschillende toepassingen en denkrichtingen van zijn volgers. Interessant is vooral hoe context, professionele achtergrond, maatschappelijke positie en religieus geïnspireerde waarden steeds weer leiden tot eigen accenten. Een rode draad bij alle verschillen is de kritiek op het reductionisme in de economische wetenschap en op eenzijdige maatschappelijke ontwikkelingen op basis van verabsolutering van het economische gezichtspunt.

Een treffend voorbeeld is Tjalling Pieter van der Kooy (1902-1992), een econoom die een hoge functie bij de overheid bekleedde en ook hoogleraar was. Van der Kooy beschouwt zichzelf als geïnspireerd door het werk van Dooyeweerd, maar rekent zich niet tot de 'inner circle'. Op latere leeftijd neemt hij zelfs wat afstand. Zo heeft hij reserves bij Dooyeweerds 'wetsidee'. Ook de modaliteitenleer is hem in zijn uitwerking wat te technisch en abstract. Van een afstand bezien zou je kunnen spreken van een oppervlakkige assimilatie van Dooyeweerds denken. Maar dat doet zijn inbreng tekort. Zo vindt hij een term uit die rechtstreeks geënt is op het denken van Dooyeweerd en die een belangrijke rol gaat spelen in de wetenschap en in de politiek: 'simultane normrealisatie' (Van der Kooy, 1964, 1971). De term drukt uit

dat de economie als wetenschap zich niet slechts dient te richten op het economische aspect, maar ook op de bredere samenhang van alle aspecten. Deze aspecten moeten simultaan (tegelijkertijd) ontwikkeld en recht gedaan worden. Hetzelfde geldt voor de economische praktijk. Die praktijk is onderdeel van een bredere maatschappelijke werkelijkheid. Een goede econoom richt zich op de volle breedte van het maatschappelijke leven en zoekt in de ontwikkeling van het economische leven naar evenwicht tussen economische en andere maatschappelijk relevante aspecten. Van der Kooy denkt daarbij aan juridische, ethische, esthetische, sociale en technische aspecten. Steeds gaat het om het geheel van en de balans tussen de aspecten en om de richting van het proces.

ER IS REDEN TOT HOOP: NORMATIEVE BEGINSELEN BESTAAN

De term ‘simultane normrealisatie’ is een sleutelbegrip geworden in allerlei discussies. Ze werd gebruikt in visiestukken en beleidsdocumenten, in beginselprogramma’s van politieke partijen en in de wetenschap. Ook in het recente *Capitalism reconsidered* van Jan-Peter Balkenende en Govert Buijs (2023, p. 147) wordt er met instemming naar verwezen.

De laatste twee auteurs stellen dat er veel diepgaand mis is met onze economie. We zijn te eenzijdig georiënteerd op welvaart, op het bruto nationaal product als indicator daarvan, op winstmaximalisatie van bedrijven en op eenzijdig kwantitatieve manieren om de kwaliteit van economische inspanningen te wegen. Economische processen vragen om een mondiaal perspectief waarbij een veelheid van waarden in het geding is. Balkenende en Buijs laten zien dat tal van economen en filosofen de verbreding zoeken door aandacht te vragen voor ecologische effecten, gelijke kansen en de economische effecten van armoede en uitbuiting. Dat leidt tot een andere visie op economie. In die visie staat het gecoördineerd samenwerken met het oog op het welzijn van de planeet centraal. Het tot ontwikkeling brengen van het maatschappelijke leven sluit aan bij mogelijkheden die in de werkelijkheid besloten liggen, mogelijkheden die om een integraal perspectief vragen. Die integrale visie is religieus geïnspireerd en krijgt bevestiging vanuit ontwikkelingen in de economische en maatschappelijke werkelijkheid.

Zo’n benadering is fundamenteel hoopvol. Het zijn niet alleen christenen die zien dat er van alles mis is met het kapitalisme in zijn huidige gedaante. Ontwikkelingen

in de samenleving en op wereldschaal laten zien wat er mis is. De wal begint het schip (enigszins) te keren. Tal van denkers dragen alternatieven aan. Hier en daar zijn nieuwe praktijken bezig vorm te krijgen. Die andere denkbeelden en praktijken sluiten aan bij normen die in de werkelijkheid besloten liggen en dus ‘echt’ bestaan. Het zijn geen menselijke bedenksels die op de werkelijkheid worden geprojecteerd. Evenmin zijn het theoretische abstracties. Het zijn principes die in het menselijk economisch verkeer werkzaam zijn en daar laten zien dat we ze niet kunnen negeren.

WEES RADICAAL: TEGEN HET VOORUITGANGSGELOOF

Een andere, meer profetische toon treffen we aan in het werk van Bob Goudzwaard (1934-2024). Na een studie economie koos hij eerst voor de politiek. Na zijn promotie in 1970 werd hij tevens hoogleraar economie en later ook docent cultuurfilosofie aan de Vrije Universiteit. Hij bekleedde tal van maatschappelijke functies, nationaal en internationaal, en hield zich bezig met allerlei onderwerpen, ook buiten zijn eigenlijke vakgebied, met name op het terrein van ontwikkelingssamenwerking.

Goudzwaard werd gedreven door diepe zorg over onze cultuur. Deze stevent af op een catastrofe. In zijn belangrijkste boek, *Kapitalisme en vooruitgang* (1976), stelt hij dat het ongebreidelde streven naar (economische) groei heeft geleid tot uitputting van de leefomgeving (vervuiling, verminderde biodiversiteit) en dreigend tekort aan natuurlijke hulpbronnen (grondstoffen en energie). Het kapitalistische systeem is bovendien kwetsbaar, zoals blijkt uit inflatie en (toen nog) werkeloosheid.

Goudzwaard stelt dat de invloed van de kapitalistische markteconomie op het leven, het denken en de zelfervaring van burgers groot is. Die invloed blijft niet beperkt tot de sfeer van het werk en van de productie van goederen, maar dringt in alle levenssferen door: in sport, seksualiteit en tijdsbesteding. Aan deze ontwikkelingen ligt één dominant cultuurmotief ten grondslag, namelijk het vooruitgangsgeloof, en een essentieel element in de structuur en opbouw van de westerse samenleving, te weten het kapitalisme. Goudzwaard is van mening dat we de problemen van de westerse samenleving alleen kunnen oplossen als we de moed hebben om de autonome ontwikkeling van techniek en economie te doorbreken. Hij pleit voor een evenwichtige ontsluiting van de samenleving die recht doet aan de normen voor economie, techniek, ethiek en rechtvaardigheid (opnieuw: simultane normrealisatie). Ten slotte pleit hij voor een geestelijke omkeer die zich oriënteert op wat de Bijbel zegt over Gods bedoeling met de schepping.

Kapitalisme en vooruitgang is een belangrijk boek dat ook buiten de kring van academici en beleidsmakers veel gelezen is. Het schudde christenen en niet-christenen wakker en maakte hun duidelijk dat wie zich stilzwijgend voegt naar de bestaande economische orde, medeplichtig is aan de uitbuiting van niet-westerse landen, aan onrechtvaardige economische verhoudingen, aan uitputting en vervuiling van de natuurlijke leefomgeving. Hij werd daarmee, samen met Harry de Lange (Goudzwaard & De Lange, 1995) de grondlegger van ‘de economie van het genoeg’, een gedachte die in de kerken en in de politiek veel invloed kreeg, ook mondiaal.

DURF GROOT TE DENKEN: ECONOMISCHE THEORIE UIT MEXICO

Nog weer een andere wind waait er in het werk van Adolfo García de la Sienra, een Mexicaanse econoom, logicus en filosoof die na een studie en promotie in Stanford op latere leeftijd voor het eerst kennismakte met het werk van Dooyeweerd en een enthousiast pleitbezorger ervan werd. Het werk van García de la Sienra (1998, 2001) betreft de grondslagen van de economische theorie en is vrij technisch. Het leunt aan tegen de dynamische systeemtheorie en vereist kennis van wiskunde en logica. Toch past een bespreking ervan in dit kader.

Wat Balkenende en Buijs doen op het terrein van de sociaaleconomische praktijk, doet García de la Sienra namelijk op het terrein van de economische theorievorming. Hij sluit aan bij de analyses van Goudzwaard en voegt er een element aan toe, namelijk speculatie op (onder andere) de aandelenmarkt. Door speculatie kunnen er enorme verschillen ontstaan tussen de reële waarde en de marktwaarde van producten. Die verschillen zijn onwenselijk.

Net als bij Balkenende en Buijs is García de la Sienra’s benadering vooral hoopvol. Er is van alles mis, toch is de economische theorie te redden. Dat gaat lukken als economen een heldere visie krijgen op wat hij ‘normatieve functies’ noemt. Normatieve functies zijn een respons op de normatieve structuur van de wereld. Ze maken het mogelijk om een ‘optimum van sociale keuzes’ te maken. Ze vormen met andere woorden een wegingskader dat helpt om een relatief gewicht toe te kennen aan allerlei elementen (keuzes, effecten, aspecten) van het economische proces. We moeten een bredere en meer evenwichtige kijk ontwikkelen op de verschillende aspecten. Als de economische praktijk om een wegingskader vraagt, dan kan de economie geen puur empirische en neutrale wetenschap zijn. De economie kan niet anders

dan, op basis van een idee over normatieve functies, zich uitspreken over het relatieve belang van de genoemde aspecten en hun plaats in het economische proces.

In de dominante (neo)klassieke benadering wordt economie gezien als de optelsom van individuele voorkeuren die gericht zijn op het bereiken van een bepaalde mate van welzijn. Maar dat is een veel te smalle basis, aldus (ook) García de la Sienra. Allereerst zijn er andere dingen belangrijk dan alleen individueel welzijn. Denk bijvoorbeeld aan zaken als keuzemogelijkheden hebben, leven in een vrij land, ertoe doen voor anderen en politieke zeggenschap hebben. Bovendien moet je het globale proces van sociaaleconomische ontwikkeling onderscheiden van het welzijn van individuen en kleinere groepen. In het wereldwijde proces van sociaaleconomische ontwikkeling gaat het om het belang voor de wereldbevolking als geheel. Ook voor de wereldbevolking geldt dat het om meer gaat dan alleen behoeftebevrediging. Naast consumptie is er immers altijd sprake van productie en productieprocessen en bovendien van spelregels voor de verdeling van goederen. Het doet er bijvoorbeeld toe hoe een product tot stand komt – denk aan arbeidsomstandigheden, kinderarbeid en milieueffecten. Verdelingsregels worden vastgelegd in afspraken over prijzen en de toegankelijkheid van markten. Die afspraken zijn vanwege de samenhang van al deze facetten volop normatief.

García de la Sienra meent dat de problemen die Goudzwaard signaleert, zoals armoede, werkloosheid en milieuvervuiling, zowel voorspeld als ook opgelost kunnen worden vanuit het wegingskader dat de verschillende normatieve functies bieden. Een eenzijdige theorie die alleen waarde toekent aan ‘productieve’ arbeid leidt per definitie tot sociale ongelijkheid, armoede en de neiging om andere landen te koloniseren. Hij citeert in dit verband de filosoof Hegel die in zijn rechtsfilosofie dit vroeg in de negentiende eeuw al voorspelde. Er is veel voor te zeggen om de zorg voor kinderen, ouderen en andere behoeftigen, net als de zorg voor de leefomgeving, het onderwijs en de beoefening van kunsten te belonen. Wat betreft het speculeren met aandelen stelt García de la Sienra dat de rol van de kapitaalmarkt (beurzen) weer ondergeschikt moet worden gemaakt aan de reële economie. Prijsschommelingen zullen moeten worden gedempt door – op normatieve functies gebaseerde – schattingen over de werkelijke waarde van een product. Rentes moeten niet hoger zijn dan winstpercentages. Lonen moeten in verhouding staan tot inspanningen in het productieproces.

García de la Sienra toont zich ook geboeid door wat Dooyeweerd zegt over de richting waarin de cultuur zich begeeft. Dooyeweerd spreekt dan over een ‘integratieve tendens’. Deze tendens tot integratie – die overigens gelijk op gaat met de ten-

dens tot differentiatie en specialisatie – is verenigbaar met de gedachte dat we afstevenden op een wereld met één (wereld)regering. García de la Sienra vindt dat, net als Dooyeweerd, op zich geen verwerpelijke idee. Globalisering is wereld-integratie. Natuurlijk zijn er tal van bedreigingen. Zonde en het kwaad huizen in het hart van de mens. Nu al zijn er tal van ontsporingen. Toch meent hij dat met een goede theorie over normatieve functies het mogelijk moet zijn om een kader te ontwikkelen voor evenwichtige sociaaleconomische ontplooiing op globaal niveau.

HEBBEN WE DOOYEWEERD NOG NODIG?

De besproken auteurs pleiten voor een brede, evenwichtige en norm-responsieve kijk op de economie en het economisch leven. De term ‘simultane normrealisatie’ drukt dit uit en vormt de rode draad in hun denken. Terugkijkend zou je je kunnen afvragen of we Dooyeweerds filosofie nodig hebben om op de term en de gedachte erachter te komen. Misschien niet, maar dat is moeilijk te zeggen. Stuk voor stuk zijn de besproken denkers expliciet in hun waardering voor Dooyeweerd, net zoals zij expliciet zijn over hun inspiratie door Bijbelse beginselen als gerechtigheid, trouw, naastenliefde en rentmeesterschap. Daarachter ligt de overtuiging dat de werkelijkheid fundamenteel zinvol is en antwoord geeft op het menselijke doen en laten.

Dooyeweerd is nooit blanco met een setje bijbelse beginselen begonnen met filosoferen. Hij deed een stap terug, inspecteerde de culturele en intellectuele werkelijkheid van zijn tijd, kreeg een idee over wat er aan de hand was en verbond dat idee met zijn religieuze inzichten en intuïties. Die inzichten en intuïties kregen een filosofische vertaling terwijl tegelijk de vertaling werd verfijnd en toegespitst door terug te grijpen op religieuze en andere bronnen. Een vergelijkbaar proces zien we bij de hier besproken auteurs. Stuk voor stuk doen zij een stap terug en proberen zij zicht te krijgen op het grotere geheel. Vervolgens proberen ze de economische praktijk conceptueel en filosofisch te duiden. Die duiding speelt zich af tegen de achtergrond van bijbelse inzichten en intuïties.

De term ‘simultane normrealisatie’ is een goed voorbeeld van hoe deze wisselwerking werkt. Enerzijds fungeert ze als een overkoepelende norm ter bevordering van een brede en evenwichtige ontwikkeling van het economische leven. Tegelijk krijgt ze diepte door religieuze inspiratie. Er zijn normen die we moeten respecteren en lijnen die we niet mogen overschrijden. Het religieus besef geeft reliëf aan het

evenwicht waar we naar streven. Dat besef uit zich in mededogen met en omzien naar zwakken en onderdrukten, in pijn over de beschadigde en bedreigde leefomgeving, en in de overtuiging dat de schepping geen neutraal materiaal is, maar vraagt om respect en om afstemming.

15

POLITIEK

INTRO

Politiek gaat over fundamentele vragen. Wat is de kerntaak van de overheid? Wat zijn de belangrijkste uitgangspunten van de verschillende visies op politiek? Welke deugden zijn nodig voor een rechtvaardig politiek bestel? Wat betekent de notie ‘publieke gerechtigheid’ in een multiculturele samenleving? Hoe kunnen christenen in hun politieke handelen hun naaste liefhebben? Hoe kunnen op religie gebaseerde politieke visies bijdragen aan het politieke debat zonder voeding te geven aan de toenemende polarisatie? In dit hoofdstuk maken we kennis met een aantal christelijke filosofen en theologen die mede in de lijn van Dooyeweerd een antwoord op deze vragen geven.

ZOEKEN NAAR GERECHTIGHEID

Wat is de kerntaak van de overheid? In de visie van Dooyeweerd wordt de staat gekwalificeerd door het juridische aspect (hoofdstuk 7). Haar kerntaak ligt dus in het beschermen en bevorderen van de publieke gerechtigheid. Zij mag en moet haar macht gebruiken om die kerntaak uit te kunnen voeren. De visie van Dooyeweerd op de kerntaak van de overheid wordt door zijn volgers breed onderschreven, maar over de uitwerking is de nodige discussie ontstaan. Jonathan Chaplin bespreekt in *Herman Dooyeweerd. Christian Philosopher of State and Civil Society* (2011) de visie van Dooyeweerd op de staat en laat zien waar andere keuzes gemaakt kunnen of moeten worden.

James Skillen stelt in zijn artikel ‘Politics in One World’ (2001, zie ook 1988) de vraag of de visie van Dooyeweerd op de overheid een universeel, normatief gegeven

is voor de ontwikkeling van de samenleving of dat er sprake is van een westerse visie die haar oorsprong vindt in de Verlichting. Skillen is van mening dat er sprake is van een normatief gegeven dat voor alle culturen geldt. Hij laat zien dat de rechtsstaat met zijn focus op publieke gerechtigheid de noodzakelijke voorwaarden schept om burgers hun gaven en creatieve capaciteiten te kunnen laten ontwikkelen. Alleen zo komen burgers en de verbanden waarin zij leven tot bloei.

De Zuid-Afrikaanse denker Benny van der Walt wijst in *Understanding and rebuilding Africa* (2003) zijn land een weg van ‘desperation today’ naar ‘expectation for tomorrow’, zoals de ondertitel aangeeft. Hij gaat uitgebreid in op de situatie in zijn land en geeft onder andere aandacht aan traditionele religies en verschillende filosofische scholen. In zijn pleidooi voor een christelijke visie op de staat, gebaseerd op het denken van Dooyeweerd, bespreekt hij de waarde van de democratie en de gekwalificeerde macht van de overheid. Hij stelt dat echte rechtvaardigheid alleen bereikt kan worden als we verder willen denken dan mensenrechten. Op indrukwekkende wijze presenteert hij – in overeenstemming met de visie van de Waarheids- en Verzoeningscommissie – een vijftal bijbelse eisen voor echte verzoening en vrede voor zijn land: accepteren van verantwoordelijkheid, berouw en bekering, belijdenis van schuld, vergeving en restitutie.

VISIES EN ILLUSIES

David Koyzis bespreekt in zijn boek *Political Visions & Illusions* (2019) de belangrijkste ideologieën van onze tijd, zoals het liberalisme, conservatisme, nationalisme en socialisme. Deze ideologieën, zo stelt hij, gaan uit van een gesloten wereldbeeld. Zij spreken over politiek zonder enige verwijzing naar de Oorsprong of Schepper van de werkelijkheid (hoofdstuk 1). Koyzis concludeert dat al deze ideologieën iets waardevols uit de schepping verabsoluteren, dat vervolgens boven de schepping uittillen en uiteindelijk als religieus of wereldbeschouwelijk uitgangspunt aannemen. Vervolgens laat hij zien dat al deze ideologieën een eigen verhaal bieden over het kwaad in de wereld (zondeval) en de voorgestelde oplossing (verlossing).

We geven twee voorbeelden. Het liberale denken neemt de autonomie van het individu als uitgangspunt. Het ziet de gemeenschap als een bedreiging voor het individu en daarmee als bron van het kwaad. Als verlossing predikt het de emancipatie van het individu en de verantwoordelijkheid van de staat om de vrijheid van het individu te garanderen. De auteur erkent ruitelijk dat het liberalisme ook goede dingen heeft

gedaan. Hij verwijst naar inspanningen van liberalen voor de rechten van de mens en het liberale pleidooi voor de vrijheid van de mens. Het liberalisme heeft echter geen oog voor de diversiteit van gemeenschappen in een samenleving en heeft geen inhoudelijke visie op het algemeen belang (*common good*).

Het nationalisme, een tweede voorbeeld van de ideologieën die Koyzis bespreekt, erkent juist dat mensen hun identiteit in de gemeenschap zoeken en dat die gemeenschap loyaliteit van hun burgers mag vragen. Wat precies die identiteit is en hoever die loyaliteit moet gaan, hangt onder andere af van de geschiedenis en de context van nationalistische bewegingen. Het kwaad betreft ontwikkelingen van binnenuit of buitenaf die de identiteit bedreigen. De retoriek van de verlossing komt scherp naar voren als een nationale leider opstaat om het juk van de onderdrukking af te werpen. Het nationalisme ziet de staat als instrument om de ambities van het land te realiseren en als uitdrukking van de wil van het volk. Het nationalisme heeft echter geen oog voor de verschillende gemeenschappen in de samenleving en biedt ook geen ruimte voor groepen die een andere visie op de politiek hebben.

Koyzis presenteert een christelijk wereldbeeld dat hij samenvat met de woorden schepping, zondeval en verlossing (hoofdstuk 3). Vanuit dat perspectief karakteriseert hij de verhalen van de genoemde ideologieën als afgoderij, omdat ze geen recht doen aan de Schepper en Verlosser. Hij erkent dat deze karakterisering provocerend kan overkomen. Tegelijkertijd is hij daar nuchter over: elke ideologie doet een exclusieve claim op de waarheid.

VORMING VAN MOREEL KAPITAAL

Roel Kuiper stelt in zijn boek *Moreel kapitaal* (2009) de vraag welke politieke deugden nodig zijn om de samenleving en de rechtsstaat te laten bloeien. Hij signaleert dat er onder politici, beleidsmakers, journalisten en wetenschappers een intensief debat plaatsvindt over de conditie van de maatschappij. Het gevoel heerst dat we dingen aan het verliezen zijn die van groot belang zijn voor de gemeenschap en de politiek. Het gaat om verbroken verbindingen, om een geïndividualiseerde samenleving en om verlies van sociaal vertrouwen. Anders gezegd, het gaat om de kwaliteit van menselijke relaties. In deze context spreekt hij over 'moreel kapitaal' dat hij omschrijft als het vermogen van individuen en gemeenschappen om morele relaties tot stand te brengen en zorgend in de wereld te staan. Het gaat in zijn visie om een houding waarin centrale waarden als liefde en trouw tot uitdrukking

komen. Kuiper gebruikt de term ‘kapitaal’ om uit te drukken dat dat vermogen een kostbaar goed is.

Kuiper gaat uitgebreid in op de drijfkracht van het moderne denken, in het spoor van Dooyeweerd's leer van de grondmotieven (hoofdstuk 3). Hij laat zien dat de combinatie van utopisch denken, een rationele visie op sociale relaties en de promotie van het autonome individu heeft geleid tot grote spanningen in de samenleving, verlies van waarden, kwetsbare sociale relaties, uitsluiting en ondermijning van zelfrespect. De westerse samenleving is in de greep van het contractdenken: het individu en haar of zijn belangen staan centraal. Kuiper pleit daarom voor een herwaardering van het verbondsmatige denken waarin mensen medeverantwoordelijk zijn voor het welzijn van de gemeenschappen waar ze deel van uitmaken. Sociale structuren (hoofdstuk 7) voor de vorming en verspreiding van moreel kapitaal zijn hierbij van groot belang, in het bijzonder het gezin als de kleinste en belangrijkste eenheid daarvoor. Het morele kapitaal dat gevormd is in deze structuren vormt het fundament voor politiek en samenleving.

MULTICULTURELE GERECHTIGHEID EN DE SHARIA

De toestroom van asielzoekers richting Europa leidt in veel landen tot heftige debatten. Het gaat daarbij om vragen als ‘Hoeveel en welke asielzoekers moeten toegelaten worden?’ en ‘Hoe moet je omgaan met een groeiend aantal etnische culturen en religieuze overtuigingen binnen één samenleving?’ In 2011 schreef Jonathan Chaplin het essay *Multiculturalism* over deze vragen voor een Brits publiek. Recent is deze publicatie vertaald in het Nederlands en van een nieuwe inleiding en reacties voorzien. In goed overleg met de auteur kreeg deze publicatie de titel *Multiculturele gerechtigheid* (2020).

Chaplin wil met zijn essay bijdragen aan een christelijke visie op een rechtvaardige multiculturele orde. Maar wat is ‘multiculturalisme’? Chaplin merkt op dat het woord ‘multiculturalisme’ in meerdere betekenissen wordt gebruikt. Zo wordt het gebruikt als duiding van een feitelijke stand van zaken. Het gaat dan over een culturele of religieuze diversiteit. Daarnaast wordt dit woord gebruikt om de overtuiging te verwoorden dat alle culturen moreel gelijkwaardig zijn. Chaplin deelt deze interpretatie trouwens niet. Met instemming haalt hij Charles Taylor (1995) aan die laat zien dat deze overtuiging neerkomt op het afscheid nemen van een kritische dialoog tussen culturen. Taylor is van mening dat in die dialoog een afwijzend oordeel over

aspecten van een andere cultuur – die ook de onze kan zijn – mogelijk moet zijn. Ten slotte wordt het woord multiculturalisme gebruikt voor het geheel van principes die richting geven aan het overheidsbeleid.

Chaplin is van mening dat de laatstgenoemde betekenis van groot belang is voor de politiek. In zijn boek *Herman Dooyeweerd. Christian Philosopher of State and Civil Society* (2011) had hij al laten zien dat Dooyeweerd de verantwoordelijkheid van de staat samenvat met de woorden ‘publieke gerechtigheid’. Deze samenvatting geeft de verantwoordelijkheid van de staat scherp weer: het gaat om gerechtigheid in het publieke domein. Vanuit deze visie op de staat komt Chaplin met zijn pleidooi voor multiculturele gerechtigheid. Multiculturele gerechtigheid vraagt om een kader voor rechtvaardige publieke relaties tussen etnisch en religieus verschillende burgers en gemeenschappen. Het gaat daarbij om gelijke rechten, plichten, verantwoordelijkheden, ondersteuning en kansen. De overheid heeft de macht om zo’n kader te bevorderen. Chaplin laat ook zien hoe de overheid zo’n kader zou kunnen uitwerken.

Een andere uitdagende vraag is of en in hoeverre de sharia erkend zou moeten worden en een plaats zou kunnen krijgen in de wetgeving van democratische samenlevingen. James Skillen (2011) bespreekt deze vraag in zijn bijdrage ‘Shari’a and Pluralism’. Skillen wijst erop dat de sharia in de traditionele visie diep ingrijpt in het publieke domein, de privésfeer en de verschillende maatschappelijke verbanden. Skillen stelt dat deze visie op gespannen voet staat met de rechtssystemen in het Westen waarin (1) in het publieke domein ruimte is voor verschillende religies en wereldbeschouwingen en (2) sociale structuren zichzelf vorm kunnen geven in relatieve onafhankelijkheid van de overheid (hoofdstuk 7). Als daarentegen elementen van de sharia met betrekking tot de godsdienst, gezinsleven en opvoeding losgemaakt worden van de allesdoordringende sharia, dan ziet hij (beperkte) mogelijkheden om dit in te passen in het westerse gedifferentieerde systeem van publiek bestuur en maatschappelijke vrijheden.

GELOOF, NAASTENLIEFDE EN POLITIEK

Hoe verhouden geloof en politiek zich tot elkaar? Moeten christenen zich inspannen om de democratie te versterken? Luke Bretherton geeft in zijn boek *Christ and the Common Life. Political Theology and the Case for Democracy* (2019) een theologische reflectie op politiek en democratie. Hij is van mening dat christenen zich moeten inzetten voor democratie, omdat dit de beste rechtsvorm is om de samenleving tot bloei te

brengen. In de inleiding van zijn boek vertelt hij dat betrokken christenen in Europa en Noord-Amerika hem vaak dezelfde vraag stellen: hoe kun je het gebod van Christus om je naaste lief te hebben in de politiek vormgeven? Bretherton stelt dat deze vraag in drieën uiteenvalt: (1) Wat is de juiste reactie op de armoede, het lijden en onrecht dat je tegenkomt als je probeert om je naasten lief te hebben? (2) Hoe kan ik in het liefhebben van mijn naasten trouw blijven aan mijn eigen wortels, identiteit en opvattingen terwijl ik ook een gemeenschappelijk leven heb met naasten die een andere visie op het leven hebben dan ik? En (3) Welk soort macht bepaalt de relatie tussen jezelf en een ander en hoe wordt deze macht verdeeld? Deze laatste vraag is fundamenteel als we nadenken over de bloei van mensen.

Bretherton put uit een groot aantal (christelijke) bronnen om de bovenstaande vragen te bespreken. Onder andere bespreekt hij het denken van het humanitarisme en Black Power over lijden, onrecht en algemeen belang. Het humanitarisme is een verzamelnaam voor een breed spectrum aan idealistische bewegingen die streven naar een rechtvaardige samenleving en zorg voor alle levende wezens. Black Power is een politieke beweging die de witte overheersing in politiek, samenleving en religie aan de kaak stelt. Bretherton laat zien dat deze benaderingen verschillende vertrekpunten hebben. Het humanitarisme benadrukt dat mensen gelijk zijn en worstelt met de ongelijke verdeling van privileges. Black Power is ontstaan vanuit de verwoestende gevolgen van onderdrukking, systematische uitsluiting en onrechtvaardige verdeling van macht en benadrukt de feitelijke ongelijkheid van mensen. In het hoofdstuk over soevereiniteit gaat Bretherton (2019, pp. 359-399) uitgebreid in op het denken van Althusius, Maritain en Dooyeweerd over individu, samenlevingsverbanden en soevereiniteit. In zijn visie bieden deze denkers een rijk maar onderbelicht tegenwicht tegen politiek en economisch absolutisme en tegen tirannie.

Jonathan Chaplin adresseert in zijn boek *Faith in Democracy* (2021) de toenemende polarisatie tussen christelijke en seculiere politici. Christelijke debaters benoemen de gevaarlijke arrogantie achter het standpunt dat democratische principes altijd moeten zegevieren over religieuze overtuigingen. Seculiere debaters daarentegen menen dat we niet kunnen terugrijpen op een verleden waarin het religieuze denken de samenleving overheerste. Chaplin vraagt zich af hoe je de relatie tussen religie en politiek op een vruchtbare wijze aan de orde kunt stellen zonder te vervallen in vruchteloze en diepe polarisatie. Hij is van mening dat het in de politiek gaat om het algemeen belang en om publieke gerechtigheid zoals deze vervat zijn in de belangrijkste uitgangspunten van de grondwet. Op basis daarvan verdedigt hij de maximale ruimte voor de bijdrage van op religie gebaseerde politieke visies. Deze op

religie gebaseerde visies hebben enerzijds geen bevoorrechte positie in het politieke landschap en anderzijds hoeven zij hun visie niet aan te passen aan dat politieke landschap. Concreet betekent dat ruimte voor politiek redeneren op basis van religieuze overtuigingen, ruimte voor op geloof gebaseerde maatschappelijke verbanden en ruimte voor op geloof gebaseerde macht in de samenleving.

WE STELLEN ONS TEN
DOEL TE BEARGUMENTEREN
WAAROM *MORELE REFLECTIE OP
ALLERLEI ONTWIKKELINGEN IN DE
GENEESKUNDE NIET IN DE PERIFERIE,
MAAR IN HET CENTRUM VAN HET
MEDISCH HANDELEN GESTALTE
DIEN'T TE KRIJGEN.*

HENK JOCHEMSEN EN GERRIT GLAS

(1997, p. 16)

16

ZORG

INTRO

In hoofdstuk 12 hebben we gezien hoe de normatieve praktijkbenadering opkwam uit de behoefte aan een christelijk geïnspireerde visie op zorg. We beschreven de achtergronden van deze benadering. In de tussenliggende hoofdstukken werden de grondgedachten achter deze benadering toegepast op een aantal praktijken. In dit hoofdstuk keren we terug naar de zorg.

Hoe kunnen we bepalen wat ‘het goede’ is in de praktijk van de gezondheidszorg? Hoe kan ik als arts of verpleegkundige verantwoordelijkheid dragen als het werk zelf steeds complexer wordt en ik me op steeds meer manieren moet verantwoorden? Hoe houd ik me staande in de hectiek van de moderne gezondheidszorg? Waarvoor doe ik het, als het vak zoveel van mij vraagt? Op dit soort vragen wil de normatieve praktijkbenadering voor de geneeskunde een antwoord geven.

NORMATIEVE PRAKTIJKEN: EEN INTEGRALE BENADERING

We vatten de kern van de normatieve praktijkbenadering eerst nog even samen. Deze benadering biedt een integrale visie in de vorm van een analyse van de normen, plichten en verantwoordelijkheden van mensen die met elkaar samenwerken. De interacties tussen deze mensen hebben een ‘eigen aard’, een eigen bedoeling en een eigen intrinsieke waarde; niet opgelegd, maar van binnenuit. Denk aan de verpleegkundige die in één oogopslag ziet wat een patiënt nodig heeft en op passende wijze gestalte geeft aan haar of zijn verantwoordelijkheid. Die verantwoordelijkheid is er, ook als je je van die verantwoordelijkheid niet bewust bent. Ze zit ingebakken in de

relatie tot de ander. Deze gedachte vloeit voort uit Dooyeweerd's opvatting over de werkelijkheid als zin (hoofdstuk 1).

Zo'n integrale benadering is nodig om te voorkomen dat ethiek en levensbeschouwing gereduceerd worden tot een gezichtspunt of inspiratiebron. Dan worden ethiek en levensbeschouwing factoren die vanuit de zijlijn invloed uitoefenen zonder echt effect te hebben op de hele praktijk. De normatieve praktijkbenadering richt zich op de praktijk zelf. Ze biedt geen uitgewerkte ethiek voor de arts of de verpleegkundige, maar een visie op de aard en samenhang van de interacties waarop het geneeskundige handelen gebaseerd is. Uiteraard gebeurt dat in alle bescheidenheid. De normatieve praktijkbenadering is geen blauwdruk, maar biedt professionals een (heuristisch) kader om het goede spoor te vinden met het oog op de verschillende verantwoordelijkheden van de deelnemende professionals of partijen.

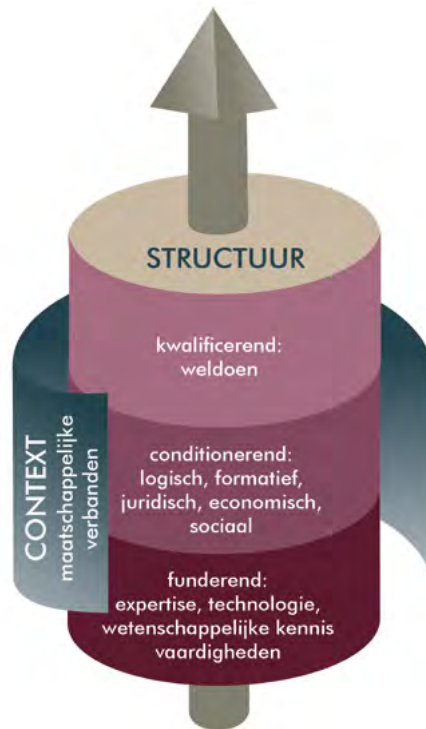
EEN BLAUWDruk DIE GEEN BLAUWDruk IS

Hier (figuur 16.1) zien we een schematische weergave van de geneeskunde vanuit het perspectief van de normatieve praktijkbenadering (Hoogland, 1995; Jochemsen & Glas, 1997). De hele kluwen van interacties in de zorg is nu gemakshalve samengevat in het ene woord 'praktijk'. We zullen die praktijk later nog moeten ontwarren. De gelaagde cilinder stelt de structuur van de medische praktijk voor, de pijl staat voor de richting van de praktijk en de schil om de cilinder heen voor de context (hoofdstuk 12).

In de 'structuur' van de zorgpraktijk onderscheiden we drie typen principes die haar vormgeven: kwalificerende, conditionerende en funderende principes. De kwalificerende principes verwoorden waar het in de praktijk om gaat: het uiteindelijke doel of de bestemming van een praktijk. 'Weldoen' (het goede doen voor de patiënt) is een van de belangrijkste normen voor het geneeskundig handelen. Deze norm bepaalt dat de geneeskunde zich primair richt op het welzijn van de patiënt. Dat geldt voor artsen en verpleegkundigen, maar ook voor ondersteunende diensten en raden van bestuur. Hun handelen staat ten dienste van de patiënt.

De conditionerende (of: condities bepalende) normen omvatten alle normen die de zorgpraktijk mogelijk maken. Het gaat daarbij om de voorwaarden waaraan de geneeskundige praktijk moet voldoen om te kunnen functioneren als praktijk. We denken daarbij aan administratieve, sociale, economische en juridische voorwaarden (regels, principes) voor de beroepspraktijk.

RICHTING
ethos van de medische professional

GENEESKUNDE ALS
NORMATIEVE PRAKTIJK

Figuur 16.1 De normatieve praktijkbenadering onderscheidt drie elementen: structuur, context en richting. Hier zijn deze elementen ingevuld voor de praktijk van de geneeskunde.

Funderende normen vormen de basis van de medische praktijk. Zonder deze zou een zorgpraktijk niet kunnen bestaan. Wetenschappelijke en technologische standaarden behoren tot deze funderende dimensie van de medische praktijk, samen met allerlei vaardigheden en technische *knowhow*.

Bij de analyse van de zorgpraktijk gaat het dus om het identificeren van relevante principes. Die verschillende principes ordenen we in lijn met Dooyeweerts theorie van de modale aspecten (hoofdstuk 4) en van de maatschappelijke verbanden (hoofdstuk 7). De zorgpraktijk wordt gekwalificeerd door het morele aspect: het gaat om de zorg voor de ander. De zorgpraktijk wordt gedragen door en is gefundeerd in kennis en kunde: het formatieve aspect. Ook wordt het handelen van de arts mogelijk gemaakt door allerlei randvoorwaarden. Deze randvoorwaarden moeten

voldoen aan normen van logische, formatieve, sociale, economische en juridische aard. Om verantwoord medisch te kunnen handelen, moet er bijvoorbeeld een solide administratieve structuur bestaan zoals een registratiesysteem, goed werkende ICT en een gemeenschappelijk te raadplegen dossier. De kwalificerende, conditionerende en funderende principes noem je tezamen ook wel ‘constitutieve normen’. Ze constitueren (vestigen) de medische praktijk. Sterker nog: ze maken die praktijk mogelijk.

Dwars door de structurele of constitutieve kant van de praktijk van de geneeskunde loopt de pijl van de ‘richting’. De verpleegkundige of arts brengt haar of zijn eigen diepste overtuigingen, idealen en wereldbeeld mee, laat zich daardoor leiden en gebruikt deze om de praktijk te ‘richten’ op een bepaald doel.

De medische praktijk staat echter niet op zichzelf, maar staat altijd in relatie tot andere instituties en verbanden, die samen de ‘context’ vormen (de schil om de cilinder heen). Het medisch handelen is ingebed in maatschappelijke verbanden zoals zorginstellingen, GGD, politie, gemeenten, landelijke overheid, enzovoorts. De arts werkt dus niet alleen, maar is voortdurend in interactie met anderen: verpleegkundigen, psychologen, collegae, de verzekeraar, directies, raden van bestuur, het openbaar bestuur, de inspectie, de politie, de rechterlijke macht of de advocatuur. Al deze relaties hebben een eigen normatieve structuur en kun je aan de hand van de drie typen normen verder analyseren.

DRIE VOORBEELDEN

We bespreken drie voorbeelden die laten zien hoe de normatieve praktijkbenadering kan helpen om helderheid te creëren over bepaalde interacties.

TECHNICISME

Bekend is de klacht van patiënten dat artsen hun rol vooral technisch en instrumenteel opvatten en weinig aandacht hebben voor de vertrouwensrelatie tussen henzelf en de patiënt. Die kritiek is terecht. Vanuit de normatieve praktijkbenadering is er in dat geval sprake van een rolomkering van principes: funderende principes nemen de plaats in van kwalificerende. De arts gedraagt zichzelf als technicus of ingenieur, maar niet als iemand aan wie mensen de zorg voor hun lichamelijke gezondheid toevertrouwen.

DOMINANTIE VAN DE EFFICIENCYNORM

In tijden van financiële schaarste en beperkte middelen bestaat de neiging bij bestuurders en leidinggevendenden om veel nadruk te leggen op *efficiency*. Efficiency is een economische norm die gemakkelijk de norm van 'weldoen' (de kwalificerende functie van de zorg) gaat overheersen. Een goede dokter of verpleegkundige is dan niet langer een professional die weldoet, maar iemand die 'zijn of haar productie haalt'. Productie betekent in dit verband: de hoeveelheid declarabele verrichtingen van de arts. De economische norm gaat de plaats innemen van de morele norm (weldoen). Ook hier is sprake van een omkering van waarden.

JURIDISERING

Een laatste voorbeeld betreft de juridisering van zorgrelaties. Elk medisch handelen, ook het verpleegkundige handelen, heeft een juridische kant. Aandacht voor die juridische kant kan echter ook doorschieten en leiden tot een veel te defensieve houding van de arts. Uit angst voor een klacht bij het medisch tuchtcollege, gaat de arts zich dan heel formeel en risicomijdend opstellen. Het mijden van risico's komt bijvoorbeeld tot uiting in het feit dat de arts veel meer onderzoek laat doen dan vanuit medisch oogpunt noodzakelijk is. Het juridische wordt dan belangrijker dan het weldoen. Uiteindelijk gaat dit ten koste van de kwaliteit van de arts-patiëntrelatie en leidt het tot een ineffectief en duur zorgstelsel.

DE CONSTITUTIEVE EN REGULATIEVE KANT VERONDERSTELLEN ELKAAR

De constitutieve en de regulatieve kant van de zorg, de structuur en de richting, de cilinder en de pijl, zijn innig met elkaar verweven. De constitutieve kant van een zorgpraktijk wordt immers vormgegeven door professionals met bepaalde attitudes, motieven en idealen (ethos). De regulatieve kant van een zorgpraktijk zien we daarom terug in de manier waarop de praktijk concreet is vormgegeven.

Praktijken evolueren in de tijd. De richting waarin ze zich ontwikkelen kan overeenkomen met of afwijken van hun bestemming (zorg voor de ander, weldoen). Anders gezegd: praktijken kunnen bloeien of in verval raken. In de historische ontwikkeling van de zorg is de dynamiek van zowel de constitutieve als de regulatieve kant zichtbaar. De dynamiek van de constitutieve kant zien we terug in de ontwikkeling

van kennis en technologie en in de steeds ingewikkelder interacties die het werken in een moderne organisatie met zich meebrengt. De dynamiek van de regulatieve kant zien we vooral in de veranderende opvattingen over zorg, leven en dood. Deze laatste dynamiek is fundamenteel, omdat ze de geneeskunde als praktijk perspectief, betekenis en zin geeft. Dat gebeurt dus niet primair doordat 'losse' individuen een praktijk naar hun hand zetten, maar doordat mensen samen de zorgpraktijk aan haar doel of bestemming laten beantwoorden.

HET MAATSCHAPPELIJK CONTRACT

Tot nu toe spraken we steeds over de praktijk van de gezondheidszorg alsof het om één praktijk gaat die zich toespitst op de relatie arts-patiënt en verpleegkundige-patiënt. Maar dat is natuurlijk een versimpeling. In werkelijkheid spelen andere interacties en relaties een belangrijke rol: met professionals van andere beroepen in de zorg (bijvoorbeeld psychologen en fysiotherapeuten), de openbare gezondheidszorg (GGD), beroepsorganisaties, toezichthoudende organen, directies, verzekeraars, vertegenwoordigers van de lokale en landelijke overheid, en de politiek. Het hele weefsel van interacties beantwoordt aan de spelregels van het maatschappelijk contract (verdieping 16.1). Het maatschappelijk contract beschrijft de afspraken, rechten en verplichtingen van deelnemende partijen.

De verschillende relaties tussen al deze partijen kunnen we verhelderen vanuit de normatieve praktijkbenadering. Zo is de relatie tussen bestuurders van gezondheidszorginstellingen en verzekeraars primair een economische relatie. Bestuurders hebben de taak om deze economische relatie te doordenken of te ontsluiten vanuit de zorgpraktijk die gekwalificeerd wordt door het morele aspect. Anderzijds kunnen professionals zich niet onttrekken aan hun verantwoordelijkheid ten aanzien van de economische en administratieve aspecten van hun praktijk. Zonder gezonde bedrijfsvoering is er immers überhaupt geen praktijk mogelijk. Artsen kunnen zich niet uitsluitend legitimeren op basis van hun expertrol of hun morele inzet. In overeenstemming met het maatschappelijk contract moeten zij zich ook verantwoordelijk tonen voor hun economische, juridische en administratieve verplichtingen. De balans daarin moeten de partijen samen vormgeven, waarbij ze de normatieve praktijkbenadering als kader kunnen gebruiken.

16.1 DE GEZONDHEIDSZORG PRAKTIJK ALS UITKOMST VAN EEN MAATSCHAPPELIJK CONTRACT

Het begrip 'maatschappelijk contract' bouwt voort op sociale contract theorieën die we in de filosofie al in de zeventiende eeuw tegenkomen bij Thomas Hobbes, later ook bij John Locke (achttiende eeuw), Jean-Jacques Rousseau (negentiende eeuw) en John Rawls (twintigste eeuw). In de twintigste eeuw verbreedde het begrip 'sociaal contract' zich en werd het een term voor allerlei vormen van samenwerking tussen burgers. Het gaat steeds om rechten en plichten ten aanzien van een bepaalde zaak, een maatschappelijk goed, meestal een goed waarin individuele burgers niet kunnen voorzien en waarvoor zij anderen nodig hebben.

Professies zijn een concretisering van het maatschappelijke contract ten aanzien van een bepaalde behoefte, in het geval van de geneeskunde de behoefte aan zorg van een bepaalde kwaliteit. Over het leveren van deze zorg worden afspraken gemaakt waarin de rechten en plichten van betrokkenen worden vastgelegd. Het contract berust dus op een 'uitruil' van waarden. Burgers vragen om goede zorg en betalen daarvoor verzekeringspremie en belastingen. Artsen leveren een ethisch hoogstaande zorg, gebaseerd op de best mogelijke kennis en kunde, die gericht is op de ander en niet op eigenbelang. Daarvoor in ruil krijgt de arts het recht om eigen kwaliteitsstandaarden te ontwikkelen en te beslissen wie er mogen toetreden tot de beroepsgroep. Of het contract levensvatbaar is hangt af van de vraag of er op evenwichtige wijze invulling is gegeven aan de verschillende waarden (of normen). We zien hier opnieuw het nut van het begrip 'simultane normrealisatie' (hoofdstuk 14).

VERDERE UITWERKINGEN VAN DE NORMATIEVE PRAKTIJKBENADERING

De normatieve praktijkbenadering is in het begin vooral toegepast op de relatie tussen individuele zorgprofessionals en zorgvragers. Er zijn pogingen gedaan om deze benadering toe te passen op meso- en macroniveau (Glas, 2019a, 2019b). Daarbij stuit men, niet onverwacht, op de veelheid en complexiteit van interacties in de gezondheidszorg. Glas en Verkerk hebben beiden, vanuit hun eigen context, pogingen gedaan om die complexiteit hanteerbaar te maken.

Glas heeft het zogenoemde PPC-model (persoon, professional, context) ontwikkeld waarin je een onderscheid maakt tussen de professional en de persoon van de professional in de context van een specifieke praktijk (Glas, 2019c). Professionals vallen namelijk niet samen met hun eigen rol. Zij putten ook uit eigen inspiratie en visie. De reflectie op de eigen rol zit ingebakken in het professional-zijn. We merken daarbij tegelijkertijd op dat de patiënt niet samenvalt met het eigen ziekzijn. Glas (2019c) laat ook zien dat het normatieve praktijkmodel behulpzaam kan zijn om artsen te laten zien hoe hun praktijk is ingebed in de samenleving (maatschappelijk contract). Het helpt artsen om te zien hoe andere partijen tegen hen aankijken en welke soorten normen daarbij een rol spelen. Bijvoorbeeld, het is belangrijk dat artsen iets snappen van de economische werkelijkheid waarin zij werken. Zij kunnen dan beter afstemmen op legitieme verwachtingen van bijvoorbeeld de zorgverzekeraar.

Verkerk heeft de complexiteit van de verschillende relaties op twee manieren vereenvoudigd en beter hanteerbaar gemaakt. Allereerst door de normatieve praktijkbenadering te vertalen naar het zogenoemde Triple I model waarin het gaat om de identiteit en intrinsieke waarden van een praktijk, de gerechtvaardigde belangen van stakeholders en de idealen en basisovertuigingen in de samenleving (hoofdstuk 12; Verkerk, 2014). Daarnaast voegt hij het onderscheid toe tussen professionele praktijken en gebruikerspraktijken (Verkerk e.a., 2017). Het begrip ‘gebruikerspraktijken’ is oorspronkelijk ontwikkeld voor de verschillende levensgebieden van de patiënt waarin een orthopedisch hulpmiddel gebruikt wordt; deze levensgebieden bepalen immers mede de specificatie van het hulpmiddel. Dit begrip kun je verbreden naar alle medische interventies – zoals innemen van medicatie, het gebruik van hulpmiddelen, het doen van oefeningen en het uitvoeren van medische handelingen, door de patiënt of door de mantelzorger in zijn of haar eigen leefomgeving.

GEEN DRIE DIKKE DELEN

We eindigen met een meer persoonlijke ontboezeming. Toen Gerrit Glas zijn eerste internationale congres over christelijke filosofie bijwoonde, vroeg een oudere hoogleraar uit de Verenigde Staten hem of hij misschien degene zou worden die de zo gewenste drie nieuwe dikke delen over wijsgerige antropologie zou gaan schrijven. We spreken over medio jaren tachtig van de vorige eeuw. De vraag was gekscherend bedoeld, maar illustreert wel hoe men toen dacht. Dooyeweerd had het kader ontworpen, dat kader moest nu alleen nog verder worden uitgewerkt, voor alle onderdelen van de filosofie en voor alle vakwetenschappen.

De geschiedenis laat zien dat het heel anders is gegaan en ook dat het zo niet werkt. De relatie tussen filosofie en praktijk is veel ingewikkelder. Je kunt geen praktijk van bovenaf, puur vanuit de theorie, hervormen. Voor verandering is vertrouwde met de praktijk nodig. Vanuit die vertrouwdheid krijgt filosofisch inzicht zeggingskracht. Het is dus helemaal niet vreemd dat dit filosofische inzicht in de praktijk allerlei vormen aanneemt. Als de hoofdstukken in dit tweede deel iets hebben laten zien, dan is het wel dat juist Dooyeweerds filosofie professionals inspireert om hun eigen praktijk te doordenken en te vernieuwen.

17

EEN FILOSOFIE DIE RUIMTE GEEFT ÉN RADICAAL IS

INTRO

In het voorwoord schreven we dat vier vragen als een rode draad door dit boek heenlopen:

- 1 Waarom is Dooyeweerd's filosofie zo radicaal?
- 2 Welke kritische vragen stelt hij aan de moderne westerse filosofie?
- 3 Welke hedendaagse problemen zou deze filosofie kunnen oplossen?
- 4 Waarom zouden filosofen en filosofisch geïnteresseerden – ongeacht hun religie, wereldbeschouwing of levensfilosofie – veel aan deze filosofie kunnen hebben?

In dit laatste hoofdstuk willen we deze vragen bespreken.

WAAROM IS DOOYEWEERD'S FILOSOFIE ZO RADICAAL?

Het lezen van de teksten van Dooyeweerd is zondermeer een *tour de force*. Zijn diepzinnige beschouwingen, eigen vocabulaire en eruditie maken het een geweldige uitdaging om deze filosoof te begrijpen. Er is steeds een echte denker, een intellectueel, aan het woord, een persoon die al wikkend en wegend zijn woorden aan het papier toevertrouwt: met de vulpen op gelinieerd blocnote-papier. Marcel Verburg laat in zijn proefschrift *Herman Dooyeweerd. Leven en werk van een Nederlands christen-wijsgeer* (1989) zien dat achter deze denker een warme, romantische persoonlijkheid schuilgaat, een authentieke geest die zijn hart laat spreken.

Deze aanwijzing helpt ons bij het antwoord op de vraag waarom Dooyeweerd's filosofie zo radicaal is. Uiteindelijk is daar maar één antwoord op mogelijk: hij laat

zijn hart spreken. Dat begint al op jonge leeftijd, als hij als twintigjarige een bijdrage schrijft voor christelijke studentenverenigingen. Hij benadrukt daarin dat alles afhangt van je diepste overtuigingen. In de terminologie van de latere Dooyeweerd: van je grondmotief (hoofdstuk 3). Hij schrijft: ‘Want alles wordt belicht van binnenuit, de gansche wereld door het vuur, dat in ons brandt’ (Verburg, 1989, p. 24). We vinden hier een echo van de rede van Abraham Kuyper bij opening van de Vrije Universiteit in 1880 in Amsterdam. Hierin benadrukt Kuyper (1880, p. 36) dat hij en zijn medeoprichters zich geroepen en voortgedreven weten door de stem van Christus: ‘Het vuur bleef ons in de beenderen gloeien. Er was een Machtiger dan wij, die ons dreef en aanprikkelde. We konden niet rusten blijven. Onzes ondanks moesten we voort.’

In het spoor van Calvijn kiest Dooyeweerd ervoor om de soevereiniteit van God centraal te stellen, dat wil zeggen, zijn rol als Schepper en Heer van de wereld. Vanuit die soevereiniteit wil hij alles van binnenuit belichten. We hebben gezien hoe dit uitgangspunt bepalend is voor zijn visie op zin en zijn (hoofdstuk 1). En vandaaruit voor zijn visie op de veelzijdigheid van de werkelijkheid (hoofdstuk 4) en op de eigen aard van maatschappelijke structuren (hoofdstuk 7).

Deze nadruk op Gods soevereiniteit is wellicht te eenzijdig, zoals we in hoofdstuk 11 al suggereerden. Er zijn in de Bijbel ook andere accenten te vinden, bijvoorbeeld op goddelijke jaloezie en gekwetstheid, op God als metgezel in het lijden, op de overwinning op het kwaad door dood en zwakte heen. Als eenentwintigste-eeuwse lezer kun je soms met verbazing (of heimwee) kennismaken van Dooyeweerds vanzelfsprekende geloofszekerheid. Weten we intussen niet veel meer over het ontstaan van de Bijbel en de kosmos? Heeft het christendom door ontwikkelingen in de cultuur (postmodernisme), de theologie (historisch-kritische methode, hermeneutiek), en de natuurwetenschappen (biologie, kosmologie) zijn naïviteit niet verloren? Er is veel over deze vragen te zeggen. We zetten er Dooyeweerds onbekommerde geloofservaring naast. Fundamenteler dan alle mogelijke twijfel is het ‘vuur’ waar zojuist sprake van was, het tot in de ziel geraakt zijn, de beaming van het appel om de Schepper te dienen.

Dooyeweerd groeide op in een gereformeerd milieu dat gestempeld was door het denken van Calvijn en Kuyper. Daarnaast was hij in gesprek met de neokantianen die theoretiseerden over de fundamentele condities van het theoretisch denken. Deze context maakt het begrijpelijk waarom hij bepaalde keuzes maakt. Die keuzes hadden ook anders kunnen uitvallen. Hij had met Pascal kunnen meedenken over het aangeraakt zijn door het goddelijke vuur. Hij had zich met de Deense denker Kierkegaard kunnen keren tegen het cultiveren van abstracte visies en de aandacht kunnen richten op de exis-

tentiële keuzes van de mens. Hij had met de joodse filosoof Buber de aandacht op de relatie tussen God en mens en tussen mens en medemens kunnen richten. Hij had...

Allemaal waar, maar... het had niet uitgemaakt voor het meest fundamentele, het vuur, het aangeraakt zijn, het gedreven worden vanuit het hart. Dat is wat Dooyeweerd met Pascal, Kierkegaard en Buber verbindt. Alle vier erkennen ze het vuur of de goddelijke aanraking. Het is die werkelijkheid die noodzaakt tot radicaliteit. Dit 'niet anders kunnen' maakt het denken van alle vier zo uitdagend. Daarmee is de postmoderne relativisering niet opgelost. Er komt een andere ervaring naast te staan.

WELKE KRITISCHE VRAGEN STELT DOOYEWEERD AAN DE MODERNE WESTERSE FILOSOFIE?

We hebben Dooyeweerd beschreven als de grote criticus van de verabsolutering van de theoretische denkhouding. In meer eigentijdse taal hebben we het dan over het sciëntisme. Sciëntisme is de opvatting dat alleen de wetenschap kan bepalen wat waar en wat werkelijk is. Dooyeweerd was een van de eerste en meest fundamentele critici van deze opvatting. Na Dooyeweerd hebben ook anderen het sciëntisme gekritiseerd, maar ondanks deze kritiek en ondanks het postmoderne, relativistische denken is het sciëntisme tot de dag van vandaag in bepaalde sectoren van wetenschap, filosofie, samenleving en politiek nog springlevend. In die sectoren heerst het empirisme en positivisme, dat wil zeggen, de gedachte dat wetenschap louter op basis van 'feiten' en logisch redeneren tot ware en betrouwbare kennis over de werkelijkheid kan komen. De kritische vragen van Dooyeweerd aan het sciëntisme zijn dus nog steeds actueel.

Dooyeweerds kritische vragen raken ook heel andere opvattingen in de filosofie, bijvoorbeeld de fenomenologie, de filosofische hermeneutiek, het deconstructivisme en andere postmoderne vormen van denken. We kunnen hier niet op al deze stromingen ingaan. We volstaan met te zeggen dat het bij al deze opvattingen draait om het subject, de mens, die ervaart, zoekt, interpreteert, twijfelt en gespleten is. Dooyeweerd zou met veel van wat deze filosofen zeggen over de zoektocht van de mens naar zichzelf en zijn bestemming kunnen instemmen. De mens vindt geen grond in zichzelf, net zomin als het theoretisch denken grond vindt in zichzelf. Alle menselijk denken en handelen is belichaamd en verwijst impliciet of expliciet naar de persoon die denkt en handelt. De mens onderhoudt een relatie met zichzelf en het is in die zelfverhouding dat de mens afdaalt tot de diepten van het bestaan.

Dooyeweerd zou echter ook kritiek hebben op het mensgerichte van deze stromingen, waarbij het vooral gaat over het subject, dat wil zeggen over de mens en diens vrijheid. Hij zou wijzen op de kale werkelijkheidsvisie van de aanhangers van deze stromingen. De werkelijkheid is in deze denkstromingen een toevallig en zinloos gegeven. We worden als mens in de wereld ‘geworpen’ (Heidegger). De wereld is ondoorzichtig en biedt weerstand aan onze vrijheid (Sartre). Nu eens is ze materiaal voor de individuele zelfverwerkelijking (humanisme), dan weer de bedrieglijke buitenkant, de doorgestoken kaart, waarachter de leegte gaapt (postmodernisme). Dooyeweerd heeft zoals we zagen een heel andere, veel rijkere visie op de werkelijkheid. Alles wat bestaat is geschapen. De schepping rust niet in zichzelf, maar verbindt ons met de Schepper. Ze heeft een oneindige variatie waarin toch orde en eenheid bestaat. Ze is niet vreemd en willekeurig. De mensheid is geen kruimel in een leeg en betekenisloos universum. De mens hoort thuis in deze wereld. Deze wereld laat zien dat ze voor ons bestemd is en een thuis kan zijn. De werkelijkheid ‘antwoordt’ op wat wij doen; ze werkt mee als we mogelijkheden exploreren die recht doen aan de orde en de bestemming van de dingen; ze werkt tegen als we die orde en bestemming negeren.

Dooyeweerds filosofie zou ook kritische vragen stellen bij een derde, meer recente tendens, die bestaat uit de neiging om de werkelijkheid of onderdelen daarvan te vergeestelijken. Dat gebeurt in de antroposofie, in oosterse godsdiensten, in meditatieve praktijken, maar ook in eigentijdse vormen van natuurfilosofie en kosmologie waarbij (bijvoorbeeld) het sterrenstof, waaruit alles in het universum gemaakt is, creatieve of zelfs goddelijke eigenschappen krijgt toegeschreven. Anderen gaan verder door bewustzijn de grondslag van alles te noemen, ook van de materiële wereld, en door aan dit bewustzijn allerlei creatieve en goddelijke eigenschappen toe te schrijven. Dooyeweerd zou hier niet in meegaan, omdat in zulke stromingen de grens tussen God en het geschapene vervaagt en bovendien gemakkelijk iets in de werkelijkheid zelf absoluut wordt gemaakt. Vollenhoven zou in dit verband spreken van partieel theïsme. Dat gebeurt bijvoorbeeld als het vergeestelijkte stukje werkelijkheid de kern, het creatief werkzame beginsel of de bron van alles wordt (dus: ‘oorsprong’). Dooyeweerd zou dan spreken van verabsolutering van een aspect van de werkelijkheid. Deze verabsolutering draait op den duur altijd uit op vertekening van de werkelijkheid en tot een of andere vorm van dualisme.

De vragen die Dooyeweerd aan de moderne filosofie stelde zijn razend actueel. Dooyeweerds positie als het gaat over de wetenschap is ook vandaag relevant. Aan de ene kant wordt wetenschap gepresenteerd als hét instrument voor de ontwikkeling

van cultuur en samenleving. Aan de andere kant wordt wetenschap weggezet als ‘zo maar een mening’. De eerste positie claimt dat wetenschappelijke kennis autonoom en neutraal is en de tweede heeft geen oog voor de eigen aard en de bijdrage van de wetenschap zoals die naar voren komt in de processen van objectivering, abstractie en analyse. Dooyeweerd’s benadering is veel evenwichtiger. Hij erkent het belang van de wetenschap voor het ontsluiten van de werkelijkheid, maar waarschuwt tegelijk voor scientistische tendensen.

WELKE HEDENDAAGSE PROBLEMEN ZOU DE FILOSOFIE VAN DOOYEWEERD KUNNEN OPLOSSEN?

We moeten het toch maar even benoemen: filosofen worden in het algemeen niet gezien als wetenschappers die kunnen bijdragen aan het oplossen van grote maatschappelijke problemen. Deze opvatting vinden we terug in de ‘ervaring’ dat als je één vraag aan een filosoof stelt je uiteindelijk met tien nieuwe vragen naar huis gaat. Met andere woorden, de praktische bruikbaarheid van de filosofie zou nul komma nul zijn.

Een tegengeluid is hier op zijn plaats. Filosofen richten zich op fundamentele vragen over mens, samenleving en werkelijkheid. Soms gaat het om vragen die wetenschappelijk van belang zijn, zoals de aard van wetenschappelijke kennis. In andere gevallen gaat het om vragen met een existentieel karakter, zoals de vraag naar de zin van het leven. En in weer andere gevallen gaat het om vragen waar iedereen tegenaan loopt, zoals de relatie tussen burger en overheid. Op het eerste gezicht staan veel van deze beschouwingen ver van het dagelijkse leven en is de praktische waarde beperkt. Maar in dit geval bedriegt de schijn.

In deel I van dit boek hebben we elk hoofdstuk afgesloten met een paragraaf ‘Vandaag’. We eindigden steeds met een praktische toepassing van Dooyeweerd’s filosofie. Zo stonden we stil bij de vraag naar de zin van het leven, we bespraken de drijfveren van het hedendaagse populisme, we dachten na over voedsel en hoe we om kunnen gaan met epidemieën. We bogen ons over de vraag of je de mens kunt reduceren tot atomen en moleculen, en vroegen ons af hoe je de ander in een (wetenschappelijk) debat serieus kan nemen. In deel II bespraken we eigentijdse praktische toepassingen van de filosofie van Dooyeweerd. We zagen dat de praktijkbenadering een praktisch handvat geeft voor het nadenken over waarden in verschillende praktijken. We stonden stil bij wetenschappers, ingenieurs, economen en professionals die de filosofie van Dooyeweerd toepassen op hun eigen vakgebied.

We bespraken vier vakgebieden: techniek, economie, politiek en zorg. Op elk gebied bleek dat je delen van Dooyeweerds filosofie kunt inzetten om praktische problemen te verhelderen, de complexiteit van die problemen te ontrafelen en richtingen voor oplossingen aan te dragen.

Als er iets is wat dit boek duidelijk maakt, dan is het wel de constatering dat filosofen op constructieve wijze kunnen bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke problemen. Tegelijkertijd maakt dit boek duidelijk dat het geven van zo'n bijdrage niet vanzelf gaat. Het vraagt om specialistische kennis van maatschappelijke problemen, kennis van de verschillende theorieën van Dooyeweerd, veel denkwerk en creativiteit, en de fundamentele bereidheid om naar elkaar te luisteren en van elkaar te leren.

WAAROM Zouden FILOSOFEN EN FILOSOFISCH GEÏNTERESSEERDEN – ONGEACHT HUN RELIGIE, WERELD- BESCHOUWING OF LEVENSFILOSOFIE – VEEL AAN DE FILOSOFIE VAN DOOYEWEERD KUNNEN HEBBEN?

In het eerste deel hebben we gezegd dat de nalatenschap van Dooyeweerd zonder twijfel groots, fundamenteel en monumentaal is. Zijn radicale uitgangspunt – de soevereiniteit van God – wekt de indruk dat je als filosoof of als filosofisch geïnteresseerde zijn standpunt moet overnemen om iets aan Dooyeweerds filosofie te hebben. Ook krijg je de indruk dat zijn denken zo'n eenheid vormt dat het niet mogelijk is om er een onderdeel uit te lichten en de rest van zijn werk te laten voor wat het is. De latere hoofdstukken hebben laten zien dat het heel goed mogelijk is om toch met onderdelen van Dooyeweerds denken aan de slag te gaan en daarmee vruchtbare inzichten te ontwikkelen. Een voorbeeld is het gebruik van de term 'simultane normrealisatie' (hoofdstuk 14).

We hebben ook toegelicht dat als je het religieuze uitgangspunt van Dooyeweerd niet deelt, je toch veel aan zijn filosofie kunt hebben. We vatten de argumenten voor deze stelling nog eens samen. Het zijn er vier.

We beginnen praktisch. De paragrafen 'Vandaag' in deel I en alle hoofdstukken uit deel II laten zien dat er steeds weer wetenschappers en professionals zijn geweest die, soms zonder veel filosofische bagage, gezichtspunten uit het werk van Dooyeweerd in hun vak wisten toe te passen. Regelmatig komen er ook unieke oplossingen naar voren die in de vakwetenschap of in het publieke debat nog niet aangedragen zijn.

Nog een praktisch argument: Dooyeweerd beroept zich steeds weer op ervaring die voor iedereen toegankelijk is, ongeacht iemands levensovertuiging. We zien het in zijn stelling dat de naïeve ervaring voorafgaat aan het theoretisch kennen. We merken het ook wanneer Dooyeweerd gevoelig blijkt te zijn voor aanpassing van zijn theorieën op empirische gronden. Dat kwam bijvoorbeeld naar voren in de bespreking van de leer van de modale aspecten, de dingen en de samenlevingsstructuren. Filosofie vraagt niet alleen om argumenten, maar ook om empirische onderbouwing. Dat maakt wijsgerig denken waardevol en vruchtbaar.

We noemen ook twee filosofische argumenten. Het eerste is dat hij laat zien dat het religieuze gezichtspunt ruimte geeft. Vaak wordt religie geassocieerd met onderdrukking en blikverenging. Dooyeweerd laat zien dat het juist andersom is. Totale neutraliteit bestaat niet, volstrekte objectiviteit is een fictie; religie is, wat mensen ook beweren, nooit weggeweest. Juist wie de religieuze aanleg van de mens ontkent, zal uiteindelijk verdwalen, omdat die impuls zich dan onvermijdelijk zal richten op iets in de werkelijkheid zelf, met als gevolg innerlijke tegenspraak. Dooyeweerd is zelf op existentiële wijze door de vragen over de relatie geloof en filosofie heen gegaan. Voor hem was het een kwestie van het hart, van authentiek zelfonderzoek. Hij nodigt anderen uit tot eenzelfde zelfonderzoek. Daarmee creëert hij, in lijn met zijn grondovertuiging, ook zelf ruimte. Dit 'ruimte bieden' is voor elke filosoof en filosofisch geïnteresseerde van belang. Onafhankelijk van je wereldbeschouwing of filosofische traditie waarin je bent opgegroeid.

Het tweede filosofische argument heeft ook te maken met de verhouding tussen geloof en filosofie. Wij hebben zijn visie zo samengevat dat hij religieuze of levensbeschouwelijke inspiraties transformeert tot wijsgerige inzichten. Die transformatie moet in zijn visie op dusdanige wijze plaatsvinden dat de genoemde wijsgerige inzichten zich op eigen kracht in het filosofisch debat kunnen redden zonder expliciete verwijzing naar of fundering in religieuze of wereldbeschouwelijke bronnen. Dit betekent dat de vraag voor een filosoof of filosofisch geïnteresseerde niet is of zij of hij zich kan herkennen in het religieuze uitgangspunt van Dooyeweerd, maar of hij of zij de wijsgerige inzichten relevant en voldoende onderbouwd vindt.

We sluiten af. Dooyeweerd was een existentieel en warm denker; een heel andere figuur dan de droge theoreticus die soms van hem gemaakt is. Zijn analyses zijn scherp, fundamenteel en nog steeds het overwegen waard. Maar ze zijn niet het einddoel. Uiteindelijk ging het Dooyeweerd om het zoeken van de ander en om het eren van zijn Schepper.

VERDER LEZEN

We beperken ons tot een selectie uit het vele dat genoemd zou kunnen worden. We realiseren ons dat daarmee tekort wordt gedaan aan de inzet en verdiensten van de velen die ook op Dooyeweerds gedachtegoed hebben voortgebouwd.

DOOYEWEERD

Het hoofdwerk van Dooyeweerd is het driedelige *De Wijsbegeerte der Wetsidee* (1935) dat later in een herziene en uitgebreide vertaling, samen met een vierde deel (de index), werd uitgebracht onder de titel *A New Critique of Theoretical Thought* (Volume I-IV, 1953-1958). Dit zijn moeilijk toegankelijke werken die tijd en doorzettingsvermogen van de lezer vragen. Als je die tijd en dat doorzettingsvermogen hebt, dan wordt je inspanning ruim beloond.

In de Tweede Wereldoorlog verdiepte Dooyeweerd zich in de Griekse en patristische filosofie om zijn gedachten over de werking van grondmotieven te onderbouwen. Van de voorgenomen drie delen *Reformatie en Scholastiek in de wijsbegeerte* (RS) verscheen uiteindelijk alleen het eerste deel als boek; het tweede en derde deel verschenen deels in de vorm van artikelen in *Philosophia Reformata*, deels bleven het ongepubliceerde manuscripten die pas veel later na knap redactioneel werk zouden verschijnen bij Paideia Press (Dooyeweerd, 1984-). We noemen deze teksten, omdat ze wat makkelijker te lezen zijn dan de *New Critique*.

Dooyeweerd schreef veel op het terrein van de rechtsfilosofie. Veel van dit werk is eveneens opnieuw uitgegeven bij Paideia Press. Op de website van het Neocalvinism Research Institute (Theologische Universiteit Utrecht) zijn sinds kort, naast de volledige bibliografie, veel teksten van Dooyeweerd te vinden (<https://sources.neocalvinism.org/dooyeweerd/>). We verwijzen hier opnieuw graag naar de website

‘All of life redeemed’ (<https://allofliferedeemed.co.uk/>) en de ‘Dooyeweerd Pages’ (<https://dooy.info/index.html>).

In *the Twilight of Western Thought* (1960) biedt een van de meest toegankelijke, door Dooyeweerd zelf geschreven introducties tot zijn denken. *Vernieuwing en Bezinning* (1963) bevat langere teksten op het terrein van geloof, cultuur en samenlevingsvragen. In *Verkenningen* (1967) komen diverse aspecten van Dooyeweerds rechtsfilosofische en sociologische denken aan de orde. Marcel Verburg heeft in *Herman Dooyeweerd. Grenzen van het theoretisch denken* (1986) enkele belangrijke wijsgerige teksten van Dooyeweerd uitgebracht en van een inleiding voorzien.

OVER DOOYEWEERD

Bekende, al wat oudere introducties tot het denken van Dooyeweerd in het Nederlandse taalgebied zijn Kalsbeek (1970), Van Eikema Hommes (1982) en Van Woudenberg (1992). Recente introducties in het Engelse taalgebied zijn van Strauss (2023, 2024). Van Woudenberg en collega’s (1996a) bespreken in *Kennis en werkelijkheid* de betekenis van de filosofie van Dooyeweerd voor de theorie van het kennen, de wijsgerige antropologie en de wijsbegeerte van de verschillende vakwetenschappen. De al genoemde Marcel Verburg (1981) heeft een boeiende biografie over Dooyeweerd geschreven. De bundel *Herman Dooyeweerd 1894-1977. Breedte en actualiteit van zijn filosofie* (Geertsema e.a., 1994) geeft een mooi overzicht van zijn werk. Bas Hengstmengel (2015) plaatst Dooyeweerd in de traditie van Augustinus en Calvijn. Moeilijker te verkrijgen is Stellingwerff (2006) dat een informatieve, tamelijk gedetailleerde schets biedt van de geschiedenis van de reformatorische wijsbegeerte. Wat betreft de nalatenschap van Vollenhoven: Tol en Bril (1992) hebben zich ingezet om Vollenhovens werk toegankelijk te maken voor een groter publiek.

HOOFDSTUK 1-3

Een klassieker als het gaat om de neocalvinistische wereldbeschouwing is Abraham Kuypers *Het Calvinisme* (1898). Het bevat de zes Stone-lezingen die Kuyper in 1898 in Princeton hield. Een aanrader voor wie zich wil oriënteren is Al Wolters *Schepping zonder grens* (1984/1988). Van wat recenter datum en iets minder exclusief neocalvinistisch is *Living at the Crossroads* van Goheen en Bartholomew (2008). Vollenhoven

(1933) geeft in de eerste hoofdstukken van *Het calvinisme en de reformatie van de wijsbegeerte* een heldere en radicale samenvatting van de neocalvinistische levens- en wereldbeschouwing. Wie zich ook theologisch breder wil oriënteren kan terecht bij de springlevend geschreven introductie door Brock en Sutanto (2022) en bij het handboek van dezelfde auteurs (Sutanto & Brock, 2024).

Tal van leerlingen van Dooyeweerd hebben de kerngedachte van de werkelijkheid als zin verder onderzocht en uitgewerkt, zie bijvoorbeeld Geertsema (1992, 2021) en Buijs en collega's (2005). De idee van scheppingsorde wordt uitvoerig besproken in beide bundels *The Future of Creation Order* (Glas & De Ridder, 2018; resp. Buijs & Mosher, 2019). Brian Walsh en collega's (1995) publiceerden een bundel waarin de verschillen van inzicht over het thema scheppingsorde duidelijk naar voren komen.

De reeks *Verantwoording*, uitgegeven door Buijten en Schipperheijn in samenwerking met de Stichting voor Christelijke Filosofie, heeft vanaf de jaren tachtig tientallen populairwetenschappelijke boeken en bundels gepubliceerd. Daarin worden de grondgedachten van Dooyeweerd en de neocalvinistische levens- en wereldbeschouwing uitgewerkt. Ook in het tijdschrift *Sophie*, de voorzetting van het blad *Beweging*, zijn tal van levensbeschouwelijke artikelen in de geest van het neocalvinisme te vinden.

Dooyeweerds opvattingen over kennis zijn te vinden in het tweede deel van NC II (p. 429 e.v.). Hij is over het onderwerp blijven nadenken tot aan zijn laatste publicatie (Dooyeweerd, 1975). Een diepgaande analyse die nadruk legt op de 'ontsluitende' betekenis van theorieën is te vinden bij Dick Stafleu (1981, 1982, vgl. ook Stafleu, 1987). Dani Strauss (2009, hoofdstuk 2) richt zich vooral op de vraag wat wetenschappelijke kennis onderscheidt van andere vormen van kennis en plaatst deze vraag in een brede wijsgerige context. Deel 2 van Geertsema (2021) bevat een viertal hoofdstukken over grote thema's in de wetenschapsfilosofie.

Dooyeweerd bespreekt de leer van de grondmotieven uitvoerig in VB en V. Het humanistische grondmotief komt in WdW (deel I) en NC (part I) uitgebreid aan de orde. Verburg (1986) heeft in zijn boek een tekst van Dooyeweerd uit *Philosophia Reformata* (1941) over dit onderwerp opgenomen.

HOOFDSTUK 4-7

De leer van de modale aspecten wordt uitgebreid besproken in WdW (deel II) en NC (deel II). Jan Dengerink (1986) gaat in zijn boek *De zin van de werkelijkheid* diepgaand in op de leer van de modale aspecten en de dingen. Roy Clouser (2005) benadrukt in

zijn boek *The Myth of Religious Neutrality* dat de leer van de modale aspecten en van de samenlevingsstructuren anti-reductionistisch is. Onder de titel *Philosophy. Discipline of the Disciplines* behandelt Strauss (2009) de leer van de modale aspecten, dingen en samenlevingsstructuren uitvoerig. Roger Henderson (1994) beschrijft in zijn proefschrift *Illuminating Law. The Construction of Herman Dooyeweerd's Philosophy 1918-1928* de oorsprong en groei van de belangrijkste begrippen en theorieën van Dooyeweerd. Henk Woldring en Dick Kuiper bespreken in hun boek *Reformatorische maatschappijkritiek* (1980) de ontwikkelingen op het gebied van de sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme. Sander Griffioen en René van Woudenberg (Van Woudenberg, 1996a) geven een uitgebreide beschouwing over de theorie van de sociale gemeenschappen. Van der Walt (1999, 2010) werkt de belangrijkste theorieën van Dooyeweerd uit met het oog op de opbouw van de Zuid-Afrikaanse samenleving. Oosterhuis-Blok (2020) geeft in haar proefschrift *Marktwerking en publieke belangen* een analyse van de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring.

HOOFDSTUK 8-11

Dooyeweerds meest uitgewerkte versie van de transcendentale kritiek is te vinden in NCI (pp. 3-108). Eerder had Dooyeweerd (1948) nog een kortere versie gepubliceerd. Er is veel over de transcendentale kritiek geschreven, vaak kritisch. We noemen slechts de publicaties van Vincent Brümmer (1961), Henk Geertsema (1970), Atie Brüggeman-Kruijff (1982), Johan van der Hoeven (1986), Jacob Klapwijk (1987b), René van Woudenberg (1996b) en Roy Clouser (2009). Een van de betere uiteenzettingen over de structuur van Dooyeweerds denken is te vinden bij Peter J. Steen (1983). Deze tekst is op het internet te vinden.

Vollenhovens collegedictaat *Isagogè Philosophiae* (1945/2010) werd in 2010 met inleidend commentaar heruitgegeven. Het bevat de grondgedachten van zijn filosofie. Een veel vrijere omgang met de Bijbel en een constructievere verhouding tot de theologie is te vinden bij mensen als Klaas J. Popma (1965), Johan van der Hoeven (1980), Calvin Seerveld (1980), Henk Geertsema (2021), Jim Olthuis (1997) en Nicholas Wolterstorff (1983).

Grondige besprekingen van Dooyeweerds opvattingen over de mens zijn te vinden bij Willem Ouweneel (1986), Phil Blosser (1993) en Gerrit Glas (1989, 2010). Dooyeweerd schreef in 1961 ook zelf nog een artikel over antropologie. Niet eerder gepubliceerde en deels gereconstrueerde manuscripten van Dooyeweerd over antropologie zijn te vinden in het zevende deel van *Collected Works Series A* (Dooyeweerd,

2011). Ten onrechte bijna vergeten is Klaas J. Popma (1963) dat een bundeling essays over antropologische thema's bevat. John W. Cooper (1989) heeft kritiek op Dooyeweerd's antropologie vanuit een klassieke, meer theologisch geïnspireerde benadering van de verhouding tussen lichaam en ziel.

HOOFDSTUK 12

De eerste aanzetten tot de normatieve praktijkbenadering zijn te vinden in Hoogland en collega's (1995), Jochemsen en Glas (1997), Hoogland en Jochemsen (2000) en Jochemsen (2006). De normatieve praktijkbenadering is toegepast op onder meer het terrein van onderwijs en opvoeding (Hegeman et al., 2015; Jochemsen, Kuiper & De Mynck, 2006), internationale betrekkingen (Polinder, 2024), militaire ethiek (Boshuizen-van Burken, 2021), ontwikkelingssamenwerking (Jochemsen & Rademaker, 2019a); communicatie (Van der Stoep, 2019), voedselproductie (Jochemsen & Rademaker, 2019b), dierenwelzijn (Rademaker et al., 2017) en veiligheid in het publieke domein (Van Steden, Van Putten & Hoogland, 2019).

HOOFDSTUK 13

Een klassieker over de relatie tussen religie en de groei van de moderne wetenschap is het boek *Religion and the Rise of Modern Science* van Reyer Hooykaas (1972). Dick Stafleu (1980, 1989, 1998, 2002) heeft de verschillende theorieën van Dooyeweerd uitgewerkt voor de natuurwetenschappen. Gerard Nienhuis (1995) gaat in zijn boek *Het gezicht van de wereld* uitgebreid in op de relatie tussen wetenschap en wereldbeeld vanuit het perspectief van de moderne natuurkunde. Henk van Riessen (1971) bespreekt in zijn veel gelezen boek *Mondigheid en de machten* de moderne mondige mens die vormgeeft aan de machten van wetenschap, techniek en organisatie. Hans Haaksma (1999) schreef het boek *Van Riessen, filosoof van de techniek*. In het postuum verschenen *Tijd voor de eeuwigheid. De techniek staat voor iets* zijn een aantal artikelen, lezingen en essays van Ad Vlot (2002) over natuurwetenschap, techniek en geloof verzameld. In *Tegendraads nadenken over Techniek* schetst Egbert Schuurman (2014) zijn visie op geloof, techniek en samenleving.

HOOFDSTUK 14

Joost Hengstmengel (2001, 2012, 2013) heeft informatieve overzichten geschreven over Dooyeweerd's benadering van de economie. Bas Kee (1996) deed hetzelfde in Van Woudenberg en collega's (1996a). Beiden verwijzen ook naar auteurs die op het werk van Dooyeweerd reageren. Tjalling Pieter van der Kooy (1964, 1971) reageert op het werk van Roelof Haan, een andere econoom die zich diepgaand met Dooyeweerd bezig had gehouden (Haan, 1972, 1974). Van recenter datum is het werk van Alan Storkey (1979, 1986) en van Roel Jongeneel (1996, 2019; Goudzwaard & Jongeneel, 2014). In de reeks Verantwoording verschenen een aantal boeken over bredere thema's als duurzaam beheer van de aarde (Jochemsen & Van der Stoep, 2023), globalisering, armoede, sociale gerechtigheid (Goudzwaard e.a., 2009), ontwikkelingssamenwerking (Buijs e.a., 2001) en economie in het licht van de theologie van Johannes Calvijn (Jongeneel, 2012).

HOOFDSTUK 15

Dooyeweerd bespreekt zijn staatsleer onder andere in *WdW* (deel III) en *NC* (part III). Roel Kuiper werkt in zijn boek *Dienstbare politiek* (2011) de visie van Dooyeweerd voor de praktische politiek uit. Nick Wolterstorff kiest in zijn boek *Until Justice & Peace Embrace* (1983) voor gerechtigheid en vrede als dominante waarden voor politiek en overheid. Jaap Zwart (1996) en Cees Klop (1996) presenteren een overzicht van het denken van Dooyeweerd en andere reformatoische denkers over de rechts- en staatsfilosofie en de politieke filosofie. James Skillen geeft in zijn boek *The Good of Politics* (2014) een bijbelse, historische en eigentijdse introductie tot het christelijke denken over politiek. David Koyzis (2024) bespreekt in zijn boek *Citizenship Without Illusions. A Christian Guide to Political Engagement* de politieke betrokkenheid van christenen in een gebroken wereld.

HOOFDSTUK 16

Bart Cusveller (2004) schreef een boek over de zindimensie in verpleegkundige zorg. In een andere publicatie vergeleek hij de normatieve praktijkbenadering met andere benaderingen van ethiek in de neocalvinistische traditie (Cusveller, 2021). Henk

Jochemsen (2006) verbond het normatieve praktijkmodel voor de zorg met andere praktijken. Gerrit Glas paste de normatieve praktijkbenadering toe in de psychiatrie (2009, 2019a). In Glas (2019c) wordt de normatieve praktijkbenadering verbonden met de sociale contracttheorie. Meer over de sociale contracttheorie is online te vinden in bijvoorbeeld de *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (D'Agostino et al., 2024).

HOOFDSTUK 17

McIntire en collega's (1985) en Geertsema en collega's (1994) geven een evaluatie van de betekenis van het denken van Dooyeweerd voor de filosofie, de vakwetenschappen en de samenleving.

SPECIFIEKE ONDERWERPEN

We hebben in het tweede deel geen aparte hoofdstukken kunnen opnemen over de theologie, de kunst, het recht, de geschiedenis en de sociologie. Daardoor wordt geen recht gedaan aan wat er op deze terreinen is gebeurd met het denken van Dooyeweerd. In eerste aanleg verwijzen we de lezer graag naar hoofdstuk 11, waar al het een en ander over deze bijdragen is gezegd en ook al veel verwijzingen zijn te vinden. Hier vullen we dat per onderwerp nog wat aan.

Dooyeweerds primaire veld van aandacht was het recht. Hij schreef daarover prachtige en indrukwekkende artikelen en boeken. In Hendrik van Eikema Hommes vond hij niet alleen een opvolger aan de Vrije Universiteit, maar ook iemand die het gedachtegoed van zijn leermeester trouw bleef en in de betrekkelijk korte tijd dat hij leefde diepgaand uitwerkte. Leerlingen van het eerste uur promoveerden op de rechtsstaat, onder meer Johan P.A. Mekkes (1940) en Jan Dengerink (1948). Paul Cliteur (1983) noemt Dooyeweerds rechtsfilosofie zeer origineel en fundamenteel en meent dat deze te weinig aandacht heeft gekregen. Arend Soeteman (1994) en Jaap Zwart (1996) geven een overzicht van Dooyeweerds ideeën. Alis Koekkoek (1982) betreft Dooyeweerds rechtsfilosofie op de partijpolitiek.

Graham Birtwistle (1996) geeft een nuttige samenvatting van opvattingen over kunstkritiek en esthetica van leerlingen van Dooyeweerd (Rookmaker, 1970; Seerveld, 1980, 1985, 1995) en andere christelijke filosofen, zoals Nick Wolterstorff (1980). Hij wijst op de bijdragen van Henry Luttikhuisen (1995) en Zuidervaart (1995).

Lambert Zuidervaart is zich overigens blijven bezighouden met de esthetica (bijvoorbeeld in Zuidervaart, 2004). Het werk van Adrienne Dengerink Chaplin (2020a, 2020b; Dengerink Chaplin & Brand, 1999) verdient aparte vermelding, temeer omdat zij een van de eersten is geweest die zich diepgaand met het werk van Susanne Langer heeft beziggehouden.

De historicus en geschiedfilosoof Meijer Cornelis Smit (1955) sluit aan bij het denken van Dooyeweerd en Vollenhoven en stelt volhardend de vraag naar de zin van de geschiedenis (Lettinck, 1987). Jacob Klapwijk (1987a) bundelde Smits teksten. Donald Morton en Harry Van Dyke (2002) vertaalden tal van Smits teksten naar het Engels. Roel Kuiper (1996) schreef een inleiding in de geschiedfilosofie.

De theoloog Gordon J. Spykman (1992) schreef dat het onmogelijk is om dogmatiek te bedrijven zonder filosofische reflectie. Hij laat zien dat de filosofie zoals ontwikkeld door Dooyeweerd en Vollenhoven daarvoor een prachtige basis biedt. Andree Troost (2004) gebruikte de reformatorische filosofie om de funderende grondslagen voor de theologie te schrijven.

Vanuit een Dooyeweerdiaans perspectief is er over de (neuro)psychologie recent weinig geschreven. Gerrit Glas (1989) gaf wel een structuuranalyse van emoties en hield zich later bezig met de filosofie van de neurowetenschappen (Glas, 2002, 2023). Willem Ouweneel (1984, 1986) verdedigt niet alleen Dooyeweerds opvatting van het hart, maar trekt ook een rechte lijn van Dooyeweerds antropologie naar de psychologie van vandaag. Theoloog en psycholoog Bert Loonstra (2018) analyseert de relatie tussen psychotherapie en levensbeschouwing. Psycholoog en psychotherapeut Harry Van Belle (2014, 2019) schrijft over paradigmawisselingen in de psychologie en reflecteert op zijn jarenlange praktijk als psychotherapeut.

Tot slot wijzen we op publicaties over de sociologie en over allerlei samenlevingsvragen. Ronald van Steden (2023) houdt zich bezig met openbare veiligheid. Maarten Verkerk en Nienke Verkerk-Vegter (Verkerk, 1997; Verkerk & Verkerk-Vegter, 2000) schrijven over de plaats van de vrouw en menselijke relaties in de eenentwintigste eeuw. Remco van Mulligen (2017) schrijft een intellectuele biografie van Egbert Schuurman. Sander Griffioen (2003) geeft een tegendraadse beschouwing over de moed om bij keuzes te blijven in een cultuur die gefascineerd is door het buitensporige.

DANKWOORD

Wij hebben met veel enthousiasme aan dit boek gewerkt. Het was een hele zoektocht om de juiste opzet te vinden, de tekst te schrijven en figuren te ontwerpen. We zijn dankbaar voor de hulp en de vele adviezen die we tijdens dit proces hebben gekregen.

Allereerst danken we het lezerspanel: Florida Visser, Arie Sonneveld, Lucas Verkerk en Nienke Verkerk-Vegter. Hun kritische opmerkingen hebben geleid tot (forse) aanpassingen in de tekst, het ontwerpen van nieuwe figuren en het verbeteren van de bestaande figuren. We zijn blij dat zij daar veel uren in gestoken hebben. We danken het internationale lezerspanel dat commentaar op de opzet en op de eerste vier hoofdstukken heeft gegeven. Met name noemen we Richard Betts (Engeland), Guilherme de Carvalho (Brazilië), John Choi (Zuid-Korea), Alberto Escobar Dueñas (Mexico), Tricia van Dyk (Litouwen), Benjamin Groenewold (Litouwen), Richard Gunton (Engeland), Rudi Hayward (Engeland), Perry Huesmann (Italy) en Adolfo García de la Sienra (Mexico). De contacten met Teunis Brand (Stichting voor Christelijke Filosofie) en de financiële steun van de Stichting voor het uitbrengen van de Nederlandstalige en Engelstalige open access uitgaven, hebben wij bijzonder op prijs gesteld. We zijn blij met de inzet en de ondersteuning van Amsterdam University Press, in het bijzonder van Floor Appelman, Anja van Leusden, Mirte Liebregts, Jörg Persch en Jan-Peter Wissink. Zij dachten enthousiast en actief met ons mee over de positionering, vormgeving en promotie.

OVER DE AUTEURS

MAARTEN VERKERK

Maarten Verkerk (1953) is chemicus en filosoof. Hij was hoogleraar Christelijke Filosofie aan de Technische Universiteit Eindhoven (2004-2017) en aan de Universiteit Maastricht (2008-2019). Hij was van 2019 tot en met 2023 senator voor de ChristenUnie. Samen met Jan Hoogland, Jan van der Stoep en Marc de Vries schreef hij het boek *Denken, ontwerpen, maken. Basisboek techniekfilosofie* (2007). Dit boek is vertaald in het Engels (2016) en in het Portugees (2018). Met Jan Harmsen schreef hij *Process Intensification – Breakthrough in Design, Industrial Innovation Practices, and Education* (2020).

GERRIT GLAS

Gerrit Glas (1954) is psychiater en filosoof. Hij was hoogleraar Christelijke Filosofie (Universiteit Leiden), hoogleraar Psychiatrie en Filosofie (Leiden), hoogleraar Filosofie van de Neurowetenschappen (VU) en hoogleraar Christelijke Filosofie (Dooyeweerd leerstoel, VU). Daarnaast was en is hij werkzaam in de geestelijke gezondheidszorg. Met Henk Jochemsen schreef hij *Verantwoord Medisch Handelen – Proeve van een christelijke medische ethiek* (1997). Recent verscheen *Person-centered Care in Psychiatry – Self-relational, Contextual and Normative Perspectives* (2019).

SUZAN SIERKSMA-AGTERES

Suzan Sierksma-Agteres (1984) is bijbelwetenschapper en grafisch vormgever. Zij studeerde Griekse en Latijnse Taal en Cultuur (Leiden, BA 2008; MA 2012) en Theologie (VU, BA 2012) en promoveerde aan de Rijksuniversiteit Groningen (2012-2017, PhD 2023). Sinds 2017 is zij werkzaam aan de Protestantse Theologische Universiteit, aanvankelijk als docent Grieks en vanaf 2023 als universitair docent Nieuwe Testament. Sinds 2011 is zij hiernaast op freelancebasis werkzaam als vormgever onder de naam Studio Vormenwereld. Recent verscheen *Paul and the Philosophers' Faith: Discourses of Pistis in the Graeco-Roman World* (Brill, 2024).

LITERATUUR

WERKEN VAN DOOYEWEERD

- Dooyeweerd, H. (1935). *De Wijsbegeerte der Wetsidee (WdW)* (Deel I-III). Amsterdam: H.J. Paris.
- Dooyeweerd, H. (1936). *De christelijke staatsidee (CS)*. Utrecht-Rotterdam: Libertas.
- Dooyeweerd, H. (1941). De vier religieuze grondthema's in de ontwikkelingsgang van het wijsgerig denken van het avondland. *Philosophia Reformata* 6(4), 161-179.
- Dooyeweerd, H. (1942). De leer van de mensch in de Wijsbegeerte der Wetsidee (32 Stellingen over de mens). *Correspondentiebladen van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte* 7, 134-144.
- Dooyeweerd, H. (1948). *Transcendental Problems of Philosophic Thought. An Inquiry into the Transcendental Conditions of Philosophy*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Dooyeweerd, H. (1953-1958). *A New Critique of Theoretical Thought (NC)* (Volume I-IV). Philadelphia: The Presbyterian and Reformed Publishing Company.
- Dooyeweerd, H. (1959). Schepping en evolutie. *Philosophia Reformata* 24(3-4), 113-159.
- Dooyeweerd, H. (1960). *In the Twilight of Western Thought (TWT)*. Nutley (NJ): The Craig Press.
- Dooyeweerd, H. (1961). De taak ener wijsgerige anthropologie en de doodlopende wegen tot wijsgerige zelfkennis. *Philosophia Reformata* 26(1), 35-58.
- Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning. Om het reformatorisch grondmotief (VB)*. Zutphen: J.B. van den Brink.
- Dooyeweerd, H. (1967). *Verkenningen in de wijsbegeerte, sociologie en rechtsgeschiedenis (V)*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Dooyeweerd, H. (1975). De kentheoretische Gegenstandsrelatie en de logische subject-objectrelatie. *Philosophia Reformata* 40(1-2), 83-101.
- Dooyeweerd, H. (1984-). *The Collected Works of Herman Dooyeweerd*. Aanvankelijk gepubliceerd door Mellen Press (Lewinston, USA), later door Paideia Press (Grand Rapids, USA), dat in 2024 overgenomen werd door het Cantaro Institute (Jordan Station, ON). Serie A omvat het meerdelige werk van Dooyeweerd, Serie B bestaat uit kortere werken en verzamelingen essays, Serie C bevat reflecties op Dooyeweerds filosofie onder de titel Dooyeweerd's Living Legacy, terwijl Serie D thematische selecties uit Serie A en B zal gaan bevatten.
- Dooyeweerd, H. (2011). *Philosophy of Nature and Philosophical Anthropology*. In H. Dooyeweerd (General editor: D.F.M. Strauss. Co-edited by H. Van Dyke and W. Ouweneel). *The Collected Works of Herman Dooyeweerd – Series A, Volume 7*. Grand Rapids: Paideia Press.

Dooyeweerd, H. (2013). *Christian Philosophy and the Meaning of History*. In H. Dooyeweerd (General editor: D.F.M. Strauss), *The Collected Works of Herman Dooyeweerd – Series B, Volume 13*. Grand Rapids: Paideia Press.

OVERIGE WERKEN

- Balkenende, J.-P., & Buijs, G.J. (2023). *Capitalism Reconnected. Toward a Sustainable, Inclusive and Innovative Market Economy in Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Basden, A. (2018). *The Foundations of Information Systems: Research and Practice*. London: Routledge.
- Basden, A. (2019). *Foundations and Practice of Research: Adventures with Dooyeweerd's Philosophy*. London: Routledge.
- Birtwistle, G.M. (1996). *Filosofie van de kunst en de esthetica*. In R. van Woudenberg, *Kennis en werkelijkheid. Tweede inleiding tot een christelijke filosofie* (pp. 342-370). Amsterdam/Kampen: Buijten & Schipperheijn/Kok.
- Blosser, Ph. (1993). Reconnoitering Dooyeweerd's theory of man. *Philosophia Reformata* 58(2), 192-209.
- Boshuizen-van Burken, C. van (2021). *Modern Military Operations: A Normative Practice Approach to Moral Decision Making*. Hershey (USA): IGI.
- Botha, E. (2007). *Metaphor and its Moorings. Studies in the Grounding of Metaphorical Meaning*. Bern: Peter Lang.
- Bretherton, L. (2019). *Christ and the Common Life. Political Theology and the Case for Democracy*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Brock, C.C., & Sutanto, N.G. (2022). *Neo-Calvinism: A Theological Introduction*. Bellingham: Lexham Press.
- Brue, E.J., Schuurman D.C., & Vanderleest, S.H. (2022) *A Christian Field Guide to Technology for Engineers and Designers*. Downers Grove: InterVarsity Press.
- Brüggeman-Kruijff, A.Th. (1981). Tijd als omsluiting, tijd als ontsluiting. *Philosophia Reformata* 46(2), 119-163.
- Brümmer, V. (1961). *Transcendental Criticism and Christian Philosophy*. Franeker: Wever.
- Buijs, G.J. (Red.) (2001). *Als de olifanten vechten... Denken over ontwikkelingssamenwerking vanuit christelijk perspectief*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Buijs, G.J., Blokhuis, P., Griffioen, S., & Kuiper, R. (2005). *Homo respondens. Verkenningen rond het mens-zijn*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief.
- Buijs, G.J., & Mosher, A.K. (Eds.). (2019). *The Future of Creation Order: Vol. 2. Order among Humans: Humanities, Social Science and Normative Practices*. Dordrecht/New York/Berlin: Springer.
- Chaplin, J. (2011a). *Herman Dooyeweerd. Christian Philosopher of State and Civil Society*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Chaplin, J. (2011b). *Multiculturalism: A Christian Retrieval*. London: Theos.
- Chaplin, J. e.a. (R. van Riessen, & J. Hoogland (Red.)) (2020). *Multiculturele gerechtigheid. Een christelijk-wijsgerige visie in discussie*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Chaplin, J. (2021). *Faith in Democracy. Framing a politics of deep diversity*. London: SCM Press.
- Choi, Y.J. (2000). *Dialogue and Antithesis: A Philosophical Study on the Significance of Herman Dooyeweerd's Transcendental Critique*. Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Choi, Y.J. (2018). *Science and Faith: From Conflict to Integration in a Korean Context*. In P.T.M. Ng, W.T. Leung, & V.K.T. Mak (Eds.), *Christian Mind in the Emerging World: Faith Integration in*

- Asian Contexts and Global Perspectives* (pp. 268-287). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Churchland, P.S. (1986). *Neurophilosophy. Toward a Unified Science of the Mind/Brain*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Cliteur, P. (1983). Een inleiding tot de filosofie en rechtstheorie van Herman Dooyeweerd. *Radix* 9, 198-213.
- Clouser, R.A. (2000). The transcendental critique revisited and revised. *Philosophia Reformata* 74(1), 21-47.
- Clouser, R.A. (2005). *The Myth of Religious Neutrality. An Essay on the Hidden Role of Religious Belief in Theories*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Cooper, J.W. (1989). *Body, Soul, and Life Everlasting. Biblical Anthropology and the Monism-Dualism Debate*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Cusveller, B. (2004). *Met zorg verbonden. Een filosofische studie naar de zindimensie van verpleegkundige zorgverlening*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Cusveller, B. (2021). *Naar behoren. Filosofische ethiek in de neocalvinistische traditie*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- D'Agostino, F., Gerald G., & Thrasher, J. (2024). Contemporary Approaches to the Social Contract. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2024 Edition). In E.N. Zalta, & U. Nodelman (Eds.). <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/contractarianism-contemporary/>.
- Dengerink, J.D. (1948). *Critisch-historisch onderzoek naar de sociologische ontwikkeling van het beginsel der 'sovereiniteit in eigen kring' in de 19e en 20e eeuw*. Kampen: Kok.
- Dengerink, J.D. (1986). *De zin van de werkelijkheid*. Amsterdam: VU-uitgeverij.
- Dengerink-Chaplin, A., & Brand, H. (1999). *Art and Soul: Signposts for Christians in the Arts*. Carlisle: Solway.
- Dengerink-Chaplin, A. (2020a). *The Philosophy of Susanne Langer: Embodied Meaning in Logic, Art and Feeling*. London/New York: Bloomsbury Academic.
- Dengerink-Chaplin, A. (2020b). Kunst, lichaam en gevoel: Nieuwe wegen voor de calvinistische esthetica. In M. Hengelaar, & R.D. Henderson (Red.). *Kunst D.V.: (Neo)calvinistische perspectieven op esthetica, kunstgeschiedenis en kunsttheologie* (pp. 253-271). Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- De Ridder, J., Peels, R., & Van Woudenberg, R. (Eds.) (2018). *Scientism: Prospects and Problems*. Oxford: Oxford University Press.
- De Vries, M.J., & Jochemsen, H. (Eds.) (2019). *The Normative Nature of Social Practices and Ethics in Professional Environments*. Hershey (USA): IGI Global.
- Diemer, J.H. (1963). *Natuur en wonder*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Ferry, L. (2007). *Beginnen met filosofie. Met andere ogen kijken naar je leven*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- García de la Sienna, A. (1998). The modal law of economics. *Philosophia Reformata* 63(2), 182-205.
- García de la Sienna, A. (2001). Reformational economic theory. *Philosophia Reformata* 66(1), 70-83.
- Geertsema, H.G. (1970). Transcendentale openheid. Over het zinkarakter van de werkelijkheid in de wijsbegeerte van H. Dooyeweerd. *Philosophia Reformata* 35(1,2), 25-36 en 132-155.
- Geertsema, H.G. (1980). *Van boven naar voren. Wijsgerige achtergronden en problemen van het theologisch denken over geschiedenis bij Jürgen Moltmann*. Kampen: Kok.

- Geertsema, H.G. (1992). *Het menselijk karakter van ons kennen*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Geertsema, H.G. (Red.) (1994). *Herman Dooyeweerd 1894-1977. Breedte en actualiteit van zijn filosofie*, Kampen: Kok.
- Geertsema, H.G. (G.J. Buijs, & P. Huesmann (Eds.)) (2021). *Homo Respondens. Essays in Christian philosophy*. Jordan Station, ON: Paideia Press.
- Glas, G. (1989). Emotie als structuurprobleem. Een onderzoek aan de hand van Dooyeweerds leer van het enkaptisch structuurgeheel. *Philosophia Reformata*, 54(1), 29-43.
- Glas, G. (1996). De mens. Schets van een antropologie vanuit reformatorisch wijsgerig perspectief. In R. van Woudenberg, *Kennis en werkelijkheid. Tweede inleiding tot een christelijke filosofie* (pp. 86-142). Amsterdam/Kampen: Buijten & Schipperheijn/Kok.
- Glas, G. (2002). Churchland, Kandel, and Dooyeweerd about the Reducibility of Mind States. *Philosophia Reformata* 67(2), 148-172.
- Glas, G. (2009). Modellen van 'integratie' in de psychologie en psychiatrie (II): het normatieve praktijkmodel. *Psyche en Geloof* 20, 165-177.
- Glas, G. (2010). Christian Philosophical Anthropology. A Reformation Perspective. *Philosophia Reformata* 75(2), 141-189.
- Glas, G., & De Ridder, J. (Eds.). (2018). *The future of creation order. Philosophical, Scientific, and Religious Perspectives on Order and Emergence. Volume I: Philosophy, sciences, and theology*. Dordrecht/New York/Berlin: Springer.
- Glas, G. (2019a). Psychiatry as normative practice. *Philosophy, Psychiatry, Psychology* 26(1), 33-48. <https://dx.doi.org/10.1353/ppp.2019.0002>.
- Glas, G. (2019b). The crisis in professionalism and the need for a normative approach. In M.J. de Vries, & H. Jochemsen (Eds.), *The Normative Nature of Social Practices and Ethics in Professional Environments* (pp. 1-14). Hershey (USA): IGI Global.
- Glas, G. (2019c). *Person-centered Care in Psychiatry: Self-relational, Contextual, and Normative Perspectives*. Abingdon/New York: Routledge.
- Glas, G. (2023). What could Dooyeweerd teach us about the study of the brain? In D.F.M. Strauss (Ed.), *Discovering Dooyeweerd* (pp. 563-575). Grand Rapids: Paideia Press.
- Goheen, M.W., & Bartholomew, C.G. (2008). *Living at the Crossroads. An Introduction to Christian Worldview*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Goudzwaard, B. (1976). *Kapitalisme en vooruitgang*, Assen: Van Gorcum.
- Goudzwaard, B., & De Lange, H. (1976; 4e druk 1995). *Genoeg van te veel, genoeg van te weinig: wissels omzetten in de economie*. Baarn: Ten Have.
- Goudzwaard, B., & De Lange, H. (1995). *Beyond Poverty and Affluence: Toward an Economy of Care*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Goudzwaard, B., Vander Vennen, M., Heemst, D. van, & Weigand-Timmer, J. (2009). *Wegen van hoop in tijden van crisis*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief (oorspronkelijke titel: *Hope in Troubled Times: A New Vision for Confronting Global Crises*. Grand Rapids: Baker Academic (2007)).
- Goudzwaard, B., & Jongeneel, R. (2014). Reformed Christian Economics. In P. Oslington (Ed.), *The Oxford Handbook of Christianity and Economics* (pp. 206-223). Oxford: Oxford University Press.
- Griffioen, S. (1976). *De roos en het kruis. De waardering van de eindigheid in het latere denken van Hegel*. Assen: van Gorcum.
- Griffioen, S., & Balk, B.M. (1995). *Christian Philosophy at the Close of the Twentieth Century*. Kampen: Kok.

- Griffioen, S., & Van Woudenberg, R. (1996). Theorie van sociale gemeenschappen. In R. van Woudenberg (Red.), *Kennis en werkelijkheid. Tweede inleiding tot een christelijke filosofie* (pp. 236-266). Amsterdam/Kampen: Buijten & Schipperheijn/Kok.
- Griffioen, S. (2003). *Moed tot cultuur: Een actuele filosofie*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Griffioen, S. (2022). *Kracht ten goede: Een filosofie van de tijd*. Utrecht: VBK Media | Kok Boekencentrum.
- Haaksma, H. (1999). *Van Riessen, filosoof van de techniek*. Eindhoven: Damon.
- Haan, R.L. (1972). Wegen in de economische wetenschap (I). Over premisse, principe en praktijk. *Philosophia Reformata* 27(3-4), 124-155.
- Haan, R.L. (1974). Wegen in de economische wetenschap (II). Over premisse, principe en praktijk. *Philosophia Reformata* 39(1-2), 1-40.
- Hart, H. (1984). *Understanding our World: An Integral Ontology*. Lanham/NY/London: University Press of America.
- Hart, H. (1995). Creation Order in our Philosophical Tradition: Critique and Refinement. In B.J. Walsh, H. Hart, & R.E. Vander Vennen (Eds.), *An Ethos of Compassion and the Integrity of Creation* (pp. 67-96). Lanham/NY/London: University Press of America.
- Hegeman, J., Edgell, M., & Jochemsen, H. (2015). *Practice and Profile. Christian Formation for Vocation*. Eugene OR: Wipf & Stock.
- Henderson, R.D. (1994). *Illuminating Law. The Construction of Herman Dooyeweerd's Philosophy 1918-1928*. Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Hengstmengel, B. (2015). *Denken met het hart. Christelijke filosofie in de traditie van Augustinus en Calvijn*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Hengstmengel, J.W. (2001). Dooyeweerd's filosofie van de economie. *Radix* 37(3), 191-201.
- Hengstmengel, J.W. (2012). Dooyeweerd's Philosophy of Economics. *Journal of Markets & Morality* 15(2), 415-429.
- Hengstmengel, J.W. (2013). The reformation of economic thought. Dutch Calvinist economics, 1880-1948. *Philosophia Reformata* 78(2), 123-143.
- Hoogland, J., Jochemsen, H., Polder J.J., & Strijbos, S. (1995). *Professioneel beheerst – Professionele autonomie van de arts in relatie tot instrumenten tot beheersing van kosten en kwaliteit van de gezondheidszorg*. Ede: Prof. dr. G.A. Lindeboom Instituut.
- Hoogland, J., & Jochemsen, H. (2000). Professional autonomy and the normative structure of medical practice. *Theoretical Medicine and Bioethics* 21(5), 457-475.
- Hooykaas, R. (1972). *Religion and the Rise of Modern Science*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Jochemsen, H. (2006). Normative practices as an intermediate between theoretical ethics and morality. *Philosophia Reformata* 71(1), 96-112.
- Jochemsen, H., & Glas, G. (1997). *Verantwoord medisch handelen. Proeve van een christelijke medische ethiek*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Jochemsen, H., Kuiper, R., & Muynck, B. de (2006). *Een theorie over praktijken. Een normatief praktijkmodel voor zorg, sociaal werk en onderwijs*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Jochemsen, H., & Rademaker, C. (2019a). International Cooperation in Development: The Need for a Multidimensional Normative Approach. In M.J. de Vries, & H. Jochemsen (Eds.), *The Normative Nature of Social Practices and Ethics in Professional Environments* (pp. 250-276). Hershey (USA): IGI Global.
- Jochemsen, H., & Rademaker, C. (2019b). Food Systems: How Can the Normative Practice Approach Help Toward a Just and Sustainable Food System? In M.J. de Vries, & H. Jochemsen

- (Eds.), *The Normative Nature of Social Practices and Ethics in Professional Environments* (pp. 134-163). Hershey (USA): IGI Global.
- Jochemsen, H., & Van der Stoep, J. (Red.) (2023). *Laat de aarde juichen. Duurzaam beheer van de schepping*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Jongeneel, R. (1996). *Economie van de barmhartigheid. Een christelijk-normatieve visie op economie*. Kampen: Kok.
- Jongeneel, R. (2012). *Eerlijke economie. Calvijn en het sociaaleconomisch leven*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Jongeneel, R. (2019). Economic Normativity: The Case of the Budget Constraint. *Philosophia Reformata* 84(2), 220-244.
- Kalsbeek, L. (1970). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Proeve van een christelijke filosofie*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Kee, B. (1996). *Filosofie van de economie*. In R. van Woudenberg (Red.), *Kennis en werkelijkheid. Tweede inleiding tot een christelijke filosofie* (pp. 267-292). Amsterdam/Kampen: Buijten & Schipperheijn/Kok.
- Klapwijk, J. (1970). *Tussen historicisme en relativisme: Een studie over de dynamiek van het historicisme en de wijsgerige ontwikkelingsgang van Ernst Troeltsch*. Assen: Van Gorcum.
- Klapwijk, J. (Red.) (1987a). *De eerste en tweede geschiedenis. Nagelaten geschriften van Meijer Cornelis Smit*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Klapwijk, J. (1987b). Reformational philosophy on the boundary between the past and the future. *Philosophia Reformata* 52(2), 101-134.
- Klapwijk, J. (2009). *Heeft evolutie een doel? Over schepping en emergente evolutie*. Kampen: Kok.
- Klapwijk, J., Van Woudenberg, R., & Griffioen, S. (1995). *Transformationele filosofie. Cultuurpolitieke ideeën en de kracht van een inspiratie*. Kampen: Kok.
- Klop, C.J. (1996). *Politieke filosofie*. In R. van Woudenberg (Red.), *Kennis en werkelijkheid. Tweede inleiding tot een christelijke filosofie* (pp. 310-341). Amsterdam/Kampen: Buijten & Schipperheijn/Kok.
- Koekkoek, A.K. (1982a). *Partijleiders en kabinetsformatie. Een rechtsvergelijkende studie over de rol van partijleiders bij de kabinetsformatie in Engeland, West-Duitsland, België en Nederland*. Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Koekkoek, A.K. (1982b). *Bijdrage tot een christen-democratische staatsleer*. Deventer: Kluwer.
- Koyzis, D. (2019, 2nd ed.). *Political Visions Illusions. A Survey Christian Critique of Contemporary Ideologies*. Downers Grove: InterVarsity Press, Academic.
- Koyzis, D. (2024). *Citizenship Without Illusions. A Christian Guide to Political Engagement*. Downers Grove: InterVarsity Press, Academic.
- Kuiper, R. (1996). *Uitzien naar de zin. Inleiding tot een christelijke geschiedbeschouwing*. Leiden: J.J. Groen en zoon.
- Kuiper, R. (2009). *Moreel kapitaal. De verbindingskracht van de samenleving*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Kuiper, R. (2011). *Dienstbare politiek*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Kuyper, A. (1880). *Souvereiniteit in eigen kring*. Amsterdam: J.H. Kruyt.
- Kuyper, A. (1898; 2de druk, 1925). *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen*. Kok: Kampen.
- Lettingck, N. (1987). De verhouding tussen geschiedwetenschap en geschiedfilosofie. De visie van prof. dr. M.C. Smit (1911-1981). *Theoretische Geschiedenis* 14, 251-270.

- Loonstra, B. (2018). *Autonomie en gemeenschap. Een debat over levensbeschouwing en psychotherapie*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Luttikhuisen, H.M. (1995). *Serving Vintage Wisdom: Art Historiography in the Neo-Calvinian Tradition*. In L. Zuidervaart, & H.M. Luttikhuisen (Eds.), *Pledges of Jubilee. Essays on the Arts and Culture, in Honor of Calvin G. Seerveld* (pp. 78-104). Grand Rapids: Eerdmans.
- McIntire, C.T. (Ed.). (1985). *The Legacy of Herman Dooyeweerd*. Lanham/New York/London: University Press of America.
- Mekkes, J.P.A. (1940). *Proeve eener critische beschouwing van de ontwikkeling der humanistische rechtsstaatstheorieën*. Utrecht/Amsterdam: Libertas.
- Mekkes, J.P.A. (1960). *Scheppingsopenbaring en Wijsbegeerte*. Kampen: Kok.
- Mekkes, J.P.A. (1971). *Radix, tijd en kennen. Proeve ener critiek van de belevingssubjectiviteit*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Mekkes, J.P.A. (1973). *Tijd der bezinning*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Morton, H.D., & Van Dyke, H. (Eds.) (2002). *Toward a Christian Conception of History*. Lanham/New York: University Press of America.
- Mouw, R.J., & Griffioen, S. (1993). *Pluralisms and Horizons*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Nienhuis, G. (1995). *Het gezicht van de wereld. Wetenschap en wereldbeeld*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Olthuis, J.H. (1995). *When is sex against nature?* In B.J. Walsh, H. Hart, & R.E. Vander Vennen (Eds.), *An Ethos of Compassion and the Integrity of Creation* (pp. 188-205). Lanham/NY/London: University Press of America.
- Olthuis, J.H. (Ed.) (1997). *Knowing Other-wise. Philosophy at the Threshold of Spirituality*. New York: Fordham University Press.
- Olthuis, J.H. (2022). *Dancing in the Wild Spaces of Love: A Theopoetics of Gift and Call, Risk and Promise*. Eugene, OR: Wipf & Stock (Currents in Reformational Thought).
- Oosterhuis-Blok, M. (2020). *Marktwerving en publieke belangen. Een analyse vanuit het neoliberale denken en de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring*. Proefschrift, Theologische Universiteit Kampen.
- Ouweneel, W.J. (1984). *Hart en ziel. Een christelijke kijk op de psychologie*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Ouweneel, W.J. (1986). *De leer van de mens. Proeve van een christelijk-wijsgerige antropologie*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Pico della Mirandola, G. (1496). *Oratio de hominis dignitate*. Vertaling: *Rede over de menselijke waardigheid*. (2008). Groningen: Historische Uitgeverij.
- Polinder, S. (2024). *Towards A New Christian Political Realism. The Amsterdam School of Philosophy and the Role of Religion in International Relations*. Abingdon/NY: Routledge.
- Popma, K.J. (1963). *Wijsbegeerte en anthropologie*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Popma, K.J. (1965). *Nadenken over de tijd*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Rademaker, C.J., Glas, G., & Jochemsen, H. (2017). *Sustainable livestock farming as normative practice*. *Philosophia Reformata* 82(2), 216-240.
- Rookmaker, H. (1970). *Modern Art and the Death of Culture*. London: InterVarsity Press.

- Schuurman, E. (1972). *Techniek en Toekomst. Confrontatie met wijsgerige beschouwingen*. Assen: Van Gorcum.
- Schuurman, E. (1998). *Geloven in wetenschap en techniek. Hoop voor de toekomst*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Schuurman, E. (2014). *Tegendraads nadenken over Techniek*. Delft: Eburon.
- Seerveld, C. (1980). *Rainbows for the fallen world. Aesthetic life and artistic task*. Toronto: Toronto Tuppence Press.
- Seerveld, C. (1985). Dooyeweerd's Legacy for Aesthetics: Modal Law Theory. In C.T. McIntire (Ed.), *The Legacy of Herman Dooyeweerd* (pp. 41-79). Lanham/NY/London: University Press of America.
- Seerveld, C. (1995). *A Christian Critique of Art and Literature*. Jordan Station: Paideia Press.
- Seerveld, C. (2001). Christian aesthetic bread for the world. *Philosophia Reformata* 66(2), 155-177.
- Sikkema, A. (2017). Nuancing Emergentist Claims: Lessons from Physics. In G. Glas, & J. de Ridder (Eds.), *The Future of Creation Order: Vol. 1, Philosophical, Scientific, and Religious Perspectives on Order and Emergence* (pp. 135-149). Cham: Springer.
- Skillen, J.W. (1988). Toward a comprehensive science of politics. *Philosophia Reformata* 53(1), 33-58.
- Skillen, J.W. (1994). *Recharging the American Experiment: Principled Pluralism for Genuine Civic Community*. Grand Rapids: Baker.
- Skillen, J.W. (2001). Politics in One World. *Philosophia Reformata* 66(2), 117-131.
- Skillen, J.W. (2011). Shari'a and Pluralism. In R. Ahdar, & A. Aroney (Eds.), *Shari'a in the West* (pp. 91-102). Oxford: Oxford University Press.
- Skillen, J.W. (2014). *The Good of Politics: A Biblical, Historical and Contemporary Introduction*. Grand Rapids: Baker.
- Smit, M.C. (1955). *Het goddelijk geheim in de geschiedenis*. Kampen: Kok (ook opgenomen in *Klapwijk* (1987)).
- Smith, J.K.A. (2000). *The Fall of Interpretation: Philosophical Foundations for a Creational Hermeneutic*. Downers Grove: InterVarsity Press.
- Smith, J.K.A. (2005). *Jacques Derrida: Live Theory*. London: Continuum.
- Smith, J.K.A. (2006). *Who's Afraid of Postmodernism? Taking Derrida, Lyotard, and Foucault to Church*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Soeteman, A. (1994). Dooyeweerd als rechtsfilosoof. In H.G. Geertsema e.a. (Red.), *Herman Dooyeweerd 1894-1977. Breedte en actualiteit van zijn filosofie* (pp. 28-49). Kampen: Kok.
- Son, B.H. (1972). *Science and Person. A Study on the Idea of "Philosophy as Rigorous Science" in Kant and Husserl*. Assen: Van Gorcum.
- Spykman, G.J. (1992). *Reformational Theology. A New Paradigm for Doing Dogmatics*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Staffeu, M.D. (1980). *Time and Again: A Systematic Analysis of the Foundations of Physics*. Toronto: Wedge Publishing Foundation.
- Staffeu, M.D. (1981). Theories as logically qualified artefacts (I). *Philosophia Reformata* 46(2), 169-189.
- Staffeu, M.D. (1982). Theories as logically qualified artefacts (II). *Philosophia Reformata* 47(1), 20-40.
- Staffeu, M.D. (1987). *Theories at work. On the structure and functioning of theories in science, in particular during the Copernican revolution*. Lanham/New York/London: University Press of America.
- Staffeu, M.D. (1989). *De verborgen structuur. Wijsgerige beschouwingen over natuurlijke structuren en hun samenhang*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.

- Stafleu, M.D. (1995). Modelvorming als heuristisch instrument in het wetenschappelijke ont-
sluitingsproces. *Philosophia Reformata* 60(1), 1-15.
- Stafleu, M.D. (1998). *Experimentele filosofie. Geschiedenis van de natuurkunde vanuit een wijsgerig per-
spectief*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Stafleu, M.D. (2002). *Een wereld vol relaties. Karakter en zin van natuurlijke dingen en processen*. Amster-
dam: Buijten & Schipperheijn.
- Steen, P.J. (1983). *The Structure of Herman Dooyeweerd's Thought*. Toronto: Wedge Publishing Founda-
tion (ook online te vinden).
- Stellingwerff, J. (2006). *Geschiedenis van de reformatorische wijsbegeerte. Een christelijk perspectief*.
Amersfoort: Uitgave van de Stichting voor reformatorische wijsbegeerte.
- Stoep, J. van der (2019). Corporate communication. In M.J. de Vries, & H. Jochemsen (Eds.), *The
Normative Nature of Social Practices and Ethics in Professional Environments* (pp. 231-249). Hershey
(USA): IGI Global.
- Storkey, A. (1979). *A Christian Social Perspective*. London: InterVarsity Press.
- Storkey, A. (1986). *Transforming economics: A Christian way to employment – Third Way Books*. Lon-
don: SPCK Publishing.
- Storkey, E. (1985). *What's Right with Feminism – Third Way Books*. London: SPCK.
- Storkey, E. (2001). *Origins of Difference. The Gender Debate Revisited*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Strauss, D.F.M. (2001; revised 2004). *Paradigms in Mathematics, Physics, and Biology – Their
Philosophical Roots*. Bloemfontein: Tekskor.
- Strauss, D.F.M. (2009). *Philosophy. Discipline of the Disciplines*. Grand Rapids: Paideia Press.
- Strauss, D.F.M. (Ed.). (2023). *Discovering Dooyeweerd*. Grand Rapids: Paideia Press.
- Strauss, D.F.M. (2024). *The Philosophy of Herman Dooyeweerd, Expanded Edition*. Grand Rapids:
Paideia Press.
- Strijbos, S. (1988). *Het technische wereldbeeld*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Strijbos, S., & Basden, A. (2006). *In Search of an Integrative Vision for Technology*. Cham: Springer.
- Sutanto, N.G., & Brock, C. (2024). *T&T Clark Handbook of Neo-Calvinism*. London/New York:
T&T Clark.
- Taylor, Ch. (1995). The Politics of Recognition. In Ch. Taylor, *Philosophical Arguments* (pp. 225-
256). Harvard University Press.
- Tol, A., & Bril, K.A. (1992). *Vollenhoven als wijsgeer. Inleidingen en teksten*. Amsterdam: Buijten &
Schipperheijn.
- Troost, A. (1983). *The Christian Ethos – A Philosophical Survey*. Bloemfontein: Patmos.
- Troost, A. (2004). *Vakfilosofie van de geloofswetenschap. Prolegomena van de theologie*. Budel: Damon.
- Troost, A. (2005). *Antropocentrische totaliteitswetenschap. Inleiding in de 'reformatorische wijsbegeerte'*.
Budel: Damon.
- Van Belle, H. (2014). *Explorations in the History of Psychology. Persisting Themata and Changing Para-
digms*. Sioux Center Iowa: Dordt College Press.
- Van Belle, H. (2019). *Coram Deo: Living Life in the Presence of God in a Secular Age*. Edmonton, AB:
Legacy Press.
- Van Brederode, D. (2011). Dooyeweerd, het mooiste sluitstuk van mijn studie. *Nederlands Dag-
blad*, 28 februari 2011.
- Van der Hoeven, J.H. (1963). *Kritische ondervraging van de fenomenologische rede*. Amsterdam: Buij-
ten & Schipperheijn.

- Van der Hoeven, J.H. (1980). *Peilingen: Korte exploraties in wijsgerig stroomgebied*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Van der Hoeven, J.H. (1986). Na 50 Jaar: *Philosophia Reformata – Philosophia Reformanda*. *Philosophia Reformata* 51(1), 5-28.
- Van der Hoeven, J.H. (1993). *Filosofische reflecties en ontmoetingen*. Opstellen van dr. J.H. van der Hoeven (R. van Woudenberg, S. Griffioen, & H.G. Geertsema (Red.)). Kampen: Kok Agora.
- Van der Kooy, T.P. (1964). De zin van het economische opnieuw beschouwd. *Koers. Bulletin vir Christelike Wetenskap* 32(1), 12-23.
- Van der Kooy, T.P. (1971). Methodologie der economie en christelijke wijsbegeerte. *Philosophia Reformata* 40(1-2), 1-32.
- Van der Meer, J.M. (1996, 1997). *Facets of Faith and Science* (Vol. I-IV). Lanham/New York/London: University Press of America.
- Van der Walt, B.J. (1999). *Visie op de Werklikheid. Die bevrydende krag van 'n Christelike lewensbeskouing en filosofie*. Potchefstroom: Potchefstroomse Universiteit.
- Van der Walt, B.J. (2003). *Understanding and Rebuilding Africa. From Desperation Today to Expectation for Tomorrow*. Potchefstroom: Institute for Contemporary Christianity in Africa.
- Van der Walt, B.J. (2010). *At Home in God's world. A Transforming Paradigm for Being Human and for Social Involvement*. Potchefstroom: The Institute for Contemporary Christianity in Africa.
- Van Eikema Hommes, H.J. (1972). *De elementaire grondbegrippen der rechtswetenschap. Een juridische methodologie*. Deventer: Kluwer.
- Van Eikema Hommes, H.J. (1982). *Inleiding tot de wijsbegeerte van Herman Dooyeweerd*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Van Mulligen, R. (2017). *Alleen God kan ons nog redden. Egbert Schuurman: tegendraads christen in een seculier land*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Van Riessen, H. (1949). *Filosofie en techniek*. Kampen: Kok.
- Van Riessen, H. (1952). *De maatschappij der toekomst*. Franeker: Wever.
- Van Riessen, H. (1970). *Wijsbegeerte*. Kampen: Kok.
- Van Riessen, H. (1971, 3de druk). *Mondigheid en de machten*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Van Steden, R., Van Putten, R.J., & Hoogland, J. (2019). Security networks: Applying the normative practice approach to nodal governance theory. In M.J. de Vries & H. Jochemsen (Eds.), *The Normative Nature of Social Practices and Ethics in Professional Environments* (pp. 277-294). Hershey (USA): IGI Global.
- Van Steden, R. (2023). *Het onbehagen van juf Ank. Over veiligheid en vertrouwen in roerige tijden*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Van Woudenberg, R. (1992). *Gelovend denken. Inleiding tot een christelijke filosofie*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Van Woudenberg, R. (Red.) (1996a). *Kennis en werkelijkheid. Tweede inleiding tot een christelijke filosofie*. Amsterdam/Kampen: Buijten & Schipperheijn/Kok.
- Van Woudenberg, R. (1996b). Theorie van het kennen. In R. van Woudenberg (Red.), *Kennis en werkelijkheid. Tweede inleiding tot een christelijke filosofie* (pp. 21-85). Amsterdam/Kampen: Buijten & Schipperheijn/Kok.
- Verburg, P.A. (1951). *Taal en functionaliteit. Een historisch-critische studie over de opvattingen aangaande de functies der taal vanaf de prae-humanistische philologie van Orleans tot de rationalistische linguïstiek van Bopp*. Wageningen: Veenman en Zonen.
- Verburg, P.A. (1961). Het optimum der taal bij Wittgenstein. *Philosophia Reformata* 26, 161-172.
- Verburg, M.E. (1986). *Herman Dooyeweerd. Grenzen van het theoretisch denken*. Baarn: Ambo.

- Verburg, M.E. (1989). *Herman Dooyeweerd. Leven en werk van een Nederlands christen-wijsgeer*. Baarn: Ten Have.
- Verkerk, M.J. (1997). *Sekse als antwoord*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Verkerk, M.J., & Verkerk-Vegter, N. (2000). *M/V: Mens en relaties in de eenentwintigste eeuw*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Verkerk, M.J. (2004). *Trust and Power on the Shop Floor*. Proefschrift Universiteit Maastricht. Delft: Eburon.
- Verkerk, M.J., Hoogland, J., Stoep, J. van der, & Vries, M.J. de (2007). *Denken, ontwerpen, maken. Basisboek techniekfilosofie*. Amsterdam: Boom.
- Verkerk, M.J. (2014). A philosophy-based 'toolbox' for designing technology: The conceptual power of Dooyeweerdian philosophy. *Koers – Bulletin for Christian Scholarship* 79(3), 1-7. <https://doi.org/10.4102/koers.v79i3.2164>.
- Verkerk, M.J., Holtkamp, F.C., Wouters, E.J.M., & Hoof, J. van (2017). Professional Practices and User Practices: An Explorative Study in Health Care. *Philosophia Reformata* 82(2), 167-191. <https://doi.org/10.1163/23528230-08202001>.
- Vlot, A. (2002). *Tijd voor de eeuwigheid. De techniek staat voor iets*. Barneveld: De Vuurbaak.
- Vollenhoven, D.H.Th. (1933). *Het Calvinisme en de reformatie van de wijsbegeerte*. Amsterdam: H.J. Paris.
- Vollenhoven, D.H.Th. (A. Tol (Red.)) (1945/2010). *Isagôgè Philosophiae 1930-1945 (Tekstkritische uitgave. Filosofie in de traditie van de Reformatie)*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Walsh, B.J., Hart, H., & Vander Vennen, R.E. (Eds.). (1995). *An Ethos of Compassion and the Integrity of Creation*. Lanham/NY/London: University Press of America.
- Weideman, A. (2009). *Beyond Expression. A Systematic Study of the Foundations of Linguistics*. Grand Rapids: Paideia Press.
- Wolters, A.M. (1984). *Creation regained: Biblical basics for a reformational worldview*. Grand Rapids: Eerdmans (vertaling *Schepping zonder grens. Bouwstenen voor een bijbelse wereldbeschouwing*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn (1988)).
- Woldring, H.E.S., & Kuiper D. Th. (1980). *Reformatie maatschappijkritiek*. Kampen: Kok.
- Woldring, H.E.S. (2013). *Een handvol filosofen. Geschiedenis van de filosofiebeoefening aan de Vrije Universiteit in Amsterdam van 1880 tot 2012*. Hilversum: Verloren.
- Wolterstorff, N. (1980). *Art in Action. Toward a Christian Aesthetic*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Wolterstorff, N. (1983). *Until Justice & Peace Embrace*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Wolterstorff, N. (1995). Points of unease with the creation order tradition. Response to Albert M. Wolters. In B.J. Walsh, H. Hart, & R.E. Vander Vennen (Eds.) (1995), *An Ethos of Compassion and the Integrity of Creation* (pp. 62-66). Lanham/NY/London: University Press of America.
- Zambroni de Souza, A.C., Verkerk, M.J., & Ribeiro, P.F. (2022). *The Interdisciplinary and Social Nature of Engineering Practices*. Cham: Springer.
- Zuidema, S.U. (1948). *Nacht zonder dageraad. Naar aanleiding van het atheïstisch en nihilistisch existentialisme van Jean-Paul Sartre*. Franeker: Wever.
- Zuidema, S.U. (Red.) e.a. (1957). *Denkers van deze tijd (Deel I-III)*. Franeker: Wever.
- Zuidema, S.U. (1972). *Communication and confrontation. A philosophical appraisal and critique of modern society and contemporary thought*. Assen/Kampen: Van Gorcum/Kok.
- Zuidervaart, L. (1981). *Refractions: Truth in Adorno's Aesthetic Theory*. Toronto: University of Toronto Press.

- Zuidervaart, L. (1995). Fantastic things: critical notes toward a social ontology of the arts. *Philosophia Reformata* 60(1), 37-54.
- Zuidervaart, L. (2004). *Artistic Truth. Aesthetics, Discourse, and Imaginative Disclosure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zuidervaart, L. (2016). *Religion, Truth, and Social Transformation: Essays in Reformational Philosophy*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Zuidervaart, L. (2017). *Truth in Husserl, Heidegger, and the Frankfurt School: Critical Retrieval*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Zuidervaart, L. (2023). *Social Domains of Truth: Science, Politics, Art, and Religion*. Abingdon/New York: Routledge.
- Zuidervaart, L. (2024). *Adorno, Heidegger, and the Politics of Truth*. New York: State University of New York Press.
- Zwart, J. (1996). Rechts- en staatsfilosofie. In R. van Woudenberg (Red.), *Kennis en werkelijkheid. Tweede inleiding tot een christelijke filosofie* (pp. 293-309). Amsterdam/Kampen: Buijten & Schipperheijn/Kok.
- Zylstra, U. (1992). Living things as hierarchically organized structures. *Synthese* 91(1-2), 111-133.

REGISTERS

PERSONENREGISTER

- Adorno, Theodor 129, 180
Ahrendt, Hannah 180
Althusius, Johannes 224
Augustinus 109, 133, 153, 245
- Bagares, Romel 177
Balkenende, Jan-Peter 212-214
Bartholomew, Craig 176, 245
Basden, Andrew 176-177, 182, 198, 201, 203
Benjamin, Walter 129
Birtwistle, Graham 250
Bishop, Steve 182-183
Blosser, Philip 247
Boshuijzen-van Burken, Christine 248
Botha, Elaine 174, 176
Bretherton, Luke 224-225
Bril, Kor 245
Brock, Cory 246
Brue, Ethan 201
Brüggeman-Kruijff, Atie 247
Brümmer, Vincent 247
Buber, Martin 239
Buijs, Govert 212-214, 246, 249
Butler, Judith 180
- Calvijn, Johannes 14-17, 44, 62, 64, 80,
109, 137, 142, 166, 238, 245, 249
Caputo, John 180
- Cassirer, Ernst 79
Chaplin, Jonathan 122, 174, 176, 219, 222-224
Choi, John 177, 180
Churchland, Patricia 27
Cliteur, Paul 250
Clouser, Roy 174, 176, 203, 246-247
Cohen, Herman 79-80
Cooper, John 248
Cusveller, Bart 249
- D'Agostino, Fred 250
De Carvalho, Guilherme 177
De Lange, Harry 214
De Ridder, Jeroen 246
De Vries, Marc 179, 201-202, 253
Dengerink, Jan 74, 174-176, 246, 250
Dengerink-Chaplin, Adrienne 251
Derrida, Jacques 180
Descartes, René 166
Diemer, Harry 149-153
- Ferry, Luc 52-58
Foucault, Michael 180, 203
Freud, Sigmund 158
- Garcia de la Sienra, Adolfo 177, 214-216
Geertsema, Henk 140, 174-180, 190, 245-
247, 250

- Gehlen, Arnold 158
 Glas, Gerrit 177, 179, 186, 226, 228, 234-235, 246-248, 250-251, 253
 Goheen, Mike 176, 245
 Goudzwaard, Bob 74, 174, 179, 213-215, 249
 Griffioen, Sander 174-175, 180, 187, 192, 247, 251
 Groen van Prinsterer, Guillaume 109
- Haaksma, Hans 248
 Haan, Roelof 249
 Hanson, David 176
 Hanson, Ruth 176
 Hart, Henk 174-175, 178
 Hegel, Georg 80, 180, 215
 Hegeman, Johan 248
 Heidegger, Martin 20, 129, 180, 203, 240
 Henderson, Roger 247
 Hengstmengel, Bas 245
 Hengstmengel, Joost 249
 Hermes van Praxiteles 162
 Hobbes, Thomas 233
 Hoogland, Jan 179, 201, 228, 248, 253
 Hooykaas, Reijer 248
 Horkheimer, Max 129
- Irigaray, Luce 180
- Jochemsen, Henk 179, 202, 226, 228, 248-250, 253
 Jongeneel, Roel 249
- Kalsbeek, Leendert 245
 Kant, Immanuel 7, 23, 38, 78-79, 94, 96, 129, 134, 144, 188
 Kee, Bas 249
 Kierkegaard, Søren 146, 180, 238-239
 Klapwijk, Jacob 91, 140, 175, 179-180, 247, 251
 Klop, Cees 249
 Koekkoek, Alis 250
 Kok, John 175
 Kooy, Tjalling Pieter 208, 211-212, 249
 Koyzis, David 180, 220-221, 249
 Kuiper, Dick 123, 247
 Kuiper, Roel 179, 221-222, 248-249, 251
- Kuyper, Abraham 14, 23, 42-45, 62-63, 93, 109-111, 116, 136-137, 148-149, 159, 182, 238, 245
- Lecerf, Auguste 177
 Lettinck, Nico 251
 Lever, Jan 158, 178
 Levinas, Emmanuel 23
 Linnaeus, Carl 69
 Locke, John 233
 Loonstra, Bert 251
 Luttkhuizen, Henry, 250
- Marcel, Pierre 177
 Maritain, Jacques 224
 McIntire, Carl Thomas 250
 Mekkes, Johan 174-175, 250
 Merleau-Ponty, Maurice 164
 Moltmann, Jürgen 180
 Monet, Claude 16
 Morton, Donald 251
 Mosher, Annette 246
 Mouw, Richard 187, 192
- Natorp, Paul 79
 Nienhuis, Gerard 248
 Nietzsche, Friedrich 55
- Olthuis, Jim 154, 175, 178, 180, 247
 Oosterhuis-Blok, Mathilde 247
 Ouweneel, Willem 74, 247, 251
- Pascal, Blaise 238-239
 Pico della Mirandola, Giovanni 50
 Plantinga, Theodore 175
 Plato 166
 Plessner, Helmuth 164
 Polinder, Simon 248
 Popma, Klaas 154, 175, 179, 247-248
 Portmann, Adolf 158
- Rademaker, Corné 202, 248
 Rawls, John 233
 Ribeiro, Paulo 177, 201
 Rickert, Heinrich 79
 Rookmaker, Hans 174-176, 250

- Rousseau, Jean-Jacques 233
 Runner, Evan 175-176
 Rutherford, Ernest 200
- Sartre, Jean-Paul 129, 180, 240
 Scheler, Max 94-95
 Scholten, Gerben 62
 Schuurman, Derek 201
 Schuurman, Egbert 174, 179, 203, 205-206, 248, 251
 Seerveld, Calvin 154, 175, 179
 Sikkema, Arnold 179
 Skillen, James 174, 176, 219-220, 223, 249
 Smit, Meyer Cornelis 175, 251
 Smith, James 180
 Soeteman, Arend 250
 Son, Bong Ho 174, 177
 Spengler, Oswald 129
 Spykman, Gordon 251
 Staffleu, Dick 179, 199-200, 246
 Steen, Peter 247
 Stellingwerff, Johan 245
 Stob, Henry 175
 Stoker, Hendrik 176
 Storkey, Alan 249
 Storkey, Elaine 176
 Strauss, Danie 174, 176, 245-247
 Strijbos, Sietse 179, 201, 205
 Sutanto, Gray 246
- Taljaard, Jan 176
 Taylor, Frederick 203
 Taylor, Charles 222
 Tol, Anthony 245
 Troeltsch, Ernst 180
 Troost, Andree 174, 251
- Van Brederode, Désanne 172
 Van der Hoeven, Johan 140, 154, 175, 179-180, 247
 Van der Meer, Jitse 179
- Van der Merwe, Nico 176
 Van der Stelt, John 175
 Van der Stoep, Jan 179, 201, 248-249, 253
 Van der Walt, Bennie 174, 176-177, 218, 220, 247
 Van Dyke, Harry 251
 Van Eikema Hommes, Hendrik 174-175, 245, 250
 Van Mulligen, Remco 251
 Van Putten, Robert 248
 Van Riessen, Hendrik 174-175, 179, 201, 203-205, 248
 Van Steden, Ronald 248, 251
 Van Woudenberg, René 105, 245, 247, 249
 VanderLeest, Steven 201
 Venter, Johannes 176
 Verburg, Marcel 43-45, 237-238, 245-246
 Verburg, Pieter 179
 Verkerk, Maarten 105, 179, 194, 201, 203, 234, 251
 Verkerk-Vegter, Nienke 251
 Vlot, Ad 248
 Vollenhoven, Dirk 63, 74, 139, 144, 149-151, 175, 177, 240, 245, 247, 251
- Walsh, Brian 178, 246
 Weideman, Albert 179
 Wijaja, Lay Hendra 178
 Windelband, Wilhelm 79
 Woldring, Henk 123, 174, 247
 Wolters, Albert 175, 245
 Wolterstorff, Nicholas 154, 178, 247, 249-250
- Zambroni de Souza, Antonio Carlos 201
 Zuidema, Sytse 175, 179-180
 Zuidervaart, Lambert 174-175, 180, 250-251
 Zwart, Jaap 249-250
 Zylstra, Uko 175-176, 179

ZAKENREGISTER

- Abstractie 18-19, 30-33, 40-41, 66, 134-136, 241
- Actstructuur 161-165
- Alledaagse ervaring: zie naïeve ervaring
- Analyse 26, 30-34, 41, 66, 72-73, 92, 134, 136, 147
- Antecipatie(s) 78, 80, 82-85, 90, 200
- Anti-dualistisch 158
- Antropologie 158, 169, 235, 245, 247-248, 251
- Archimedes' punt 132, 142
- Aspect:
- eerder aspect 82-84
  - later aspect 83-84
  - modaal aspect 138, 162-163
  - rangorde, volgorde 66, 68, 85, 168
  - zinkern 67-72
- Aspecten:
- numeriek aspect 65, 68, 71, 83, 86-88, 100, 113, 200
  - ruimtelijk aspect 65, 68, 71, 74, 84, 86-88, 98-100, 200
  - kinematisch aspect 65, 68, 86-88, 98-100, 200
  - fysisch-chemisch aspect 37, 65, 68, 72, 86-89, 98-101, 136, 161-164
  - biotisch aspect 68, 71-72, 83, 86-89, 95, 97-101, 116, 119, 123, 160-164, 167-168
  - sensitief aspect 68, 71-72, 74, 86, 88-89, 97, 99-100, 103-104, 162, 164, 179, 200
  - analytisch aspect 69, 71, 74, 155
  - formatief aspect 71, 74, 89, 101, 163
  - talig aspect 69, 71, 87, 206
  - sociaal aspect 71, 160, 163
  - economisch aspect 29, 37, 65-66, 70, 74-75, 83-84, 89, 108, 113-114, 168, 172, 177, 191, 202, 204-206, 208-217, 228, 230-232, 234
  - esthetisch aspect 66, 70, 74-75, 84, 102-103, 162, 168, 179, 200, 206, 212
  - juridisch aspect 75, 84, 87, 102, 108, 113-114, 172, 191, 206, 212, 219, 228, 230-232
  - moreel aspect 37, 58, 70-71, 89-90, 102, 105, 113-115, 191, 195, 200-202, 204, 210, 221-222, 229, 231-232
  - geloofsaspect, pistisch ~ 68, 70-72, 75, 85, 88, 89, 97, 113, 115, 210
- Associação Brasileira de Cristãos na Ciência 178
- Autonomie 45, 139, 139, 188, 196, 220
- Avondland 129
- Badense school 79
- Boventheoretisch 128, 131-132, 136-139
- Boventijdelijk 165, 167-169
- Calvin University 175, 180, 187
- Calvinisme 45, 245-246
- Center for Public Justice 176
- College of New Jersey 176
- Conditionerende principes, condities
- bepalende principes 189, 191-192, 194, 228, 230
- Constitutieve zijde 189, 191
- Context 14, 28, 40, 44, 62, 78, 94, 105, 110, 113, 123, 125, 129, 144, 158, 188, 189, 191-193, 203, 211, 221, 228-230, 234, 238, 246
- Covid-19 123
- Deelstructuur: zie substructuur
- Deïsme 151-152
- Democratie 58, 220, 223
- Determinisme 157-158
- Dictatuur 203, 205
- Ding 13, 16-20, 26, 27, 29, 32-34, 37, 81, 83, 87, 89, 92-106, 114-115, 133, 144, 149, 153, 160-161, 179, 199, 201, 208, 246
- Dood 47, 53, 68, 156, 167, 238
- Dooyeweerd Centre 176

- Economie 66, 84, 117, 209-217, 249
- Eenheid 15, 19, 26, 30, 38, 40, 49, 52, 54-55, 60, 61-65, 73, 76-91, 118, 131, 134, 136-138, 166, 168, 200, 240
- Ego 79, 133, 134, 136, 138
- Empirisme 28, 80, 239
- Enkaptisch structuurgeheel 103, 160, 162
- Enkaptische vervlechting 103-104, 106, 117-118, 120, 161-162, 201
- Eschatologie 154
- Ethos 189, 193, 229, 231
- Evolutie, evolutieleer 131, 158, 169, 170, 178
- Fabriek 106, 199, 203-204
- Faculté Jean Calvin in Aix-en-Provence 177
- Fenomenologie 23, 28, 35, 94, 180, 239
- Findings: A Journal of Reformational Thought 182
- Fuller Theological Seminary 187
- Funderen 80, 86, 99, 130, 133, 164, 191
- Funderende functie 100-104, 115-116, 119, 161
- Funderend aspect 101-102, 191
- Gegenstand 31-34, 41, 135
- Geheel-deelrelaties 102-104, 106, 120, 161, 201
- Geloof 7, 15, 21-23, 42, 44-46, 48-49, 65, 70-72
- Genade 49-50
- Gerechtigheid 8, 70, 75, 87, 113-114, 117, 216, 218, 219, 220, 222-224, 249
- Gezondheidszorg 89, 191, 195, 211, 227, 232, 234
- God, Godskennis 14-19, 21-22, 24-25, 39, 42, 43-45, 48-50, 54, 58, 60, 64-65, 70-72, 75, 78, 80-82, 90-91, 94-95, 110, 113, 116-117, 132-133, 137, 139-140, 143, 148-155, 165-169, 178, 190, 205, 238-240
- Godsdienstfilosofie 155
- Grens, ~probleem, ~begrip 16, 21, 36-37, 90-91, 149, 167, 240
- Grondmotief 46-47, 48, 49-50, 52, 57, 129, 141, 143-145, 159, 174, 178, 193, 205, 238, 246
- Griekse grondmotief 46-47
- Christelijke grondmotief 47-48, 57, 141, 205
- Rooms-katholieke grondmotief 49-50, 57
- Humanistische grondmotief 50-52, 129, 145, 246
- Handelingsstructuur: zie actstructuur
- Hart 25, 46, 49, 47, 127, 133, 137, 149, 156-161, 165-169, 172, 216, 243, 251
- Herscheping 153-154
- ICT, informatiesystemen 198, 199, 203, 230
- Identiteit 46, 90-91, 93, 95-96, 100, 106, 114-115, 117, 120, 160, 194-195, 201, 221, 224, 234
- Numerieke identiteit 96
- Soortelijke identiteit 96
- Immanent, Immanentie 139
- Institute for Christian Studies 175, 187
- Intrinsieke normativiteit 190
- Ismes 17, 22, 136, 141, 168
- Kantianisme 181
- Kennis 27-41, 52, 63, 78, 80, 123-124, 129-130, 132, 135, 144-151, 166, 186, 188, 191, 193, 200, 203, 229, 232, 233, 239, 241-242, 246
- Kerk 14, 43, 50, 94, 104, 108-113, 115-6, 118-120, 144, 166, 214
- Kirby Laing Institute for Christian Ethics 176
- Kosmisme 149-151
- Kuypertstichting 44, 63, 109-110
- Kwalificerende functie 86, 95, 97, 99-100, 102-105, 114-115, 122, 161, 195, 201, 231
- Kwalificerende principes 189, 191, 194, 228
- Landbouw 51, 194, 202, 210
- Levensbeschouwing 14, 23-24, 37, 45, 81-82, 145, 148, 228, 251
- Maatschappelijk contract 193, 232-234
- Maatschappelijke verbanden 109-125, 144, 168, 191, 204, 223, 225, 229-230

- Macht, machtsmisbruik, ~ontplooiing,
~positie 44, 47, 51, 53, 58, 69, 84, 106,
110-111, 113, 122, 129, 178, 204, 218-220,
223-235, 248
- Marburgerschool 79-80
- Materialisme 22, 157-158
- Medische ethiek 179, 187-188, 190
- Moreel kapitaal 221-222
- Multiculturele gerechtigheid 222-223
- Naïeve ervaring 26-29, 94, 135, 203, 243
- Natuur 25, 41, 49-52, 100-101, 151-153,
199-200
- Neocalvinisme 14, 23, 109-110, 146, 154-
155, 176, 180, 182, 244-246, 249
- Neokantianisme 23, 38, 78-79, 129, 134,
238
- Nieuw-Rechts 57-58
- Norm, normatief kader, normatieve princi-
pes 33, 37, 49, 58, 62-63, 72, 85, 106,
110, 116, 123, 164, 191, 199, 202, 205-206,
210-216, 219-220, 227-234
- Normatieve praktijken, ~ praktijkbenade-
ring, ~ praktijkmodel 182, 187-196, 202,
227-234, 248-250
- North-West University 176
- Object 22, 31-41, 65-66, 87-90, 100-103, 134
- Objectiveren, objectivering 22, 30-41, 66,
134-136
- Objectsfuncties 80, 87-90, 95-97, 99, 107,
162
- Onherleidbaar 29, 39, 81
- Ontsluiten, ontsluiting 34, 38, 85-87, 99,
153, 164, 201, 205-206, 210, 213, 232
- Oorsprong 12-25, 37-40, 64, 80-82, 117,
130-140, 143, 146, 150-153, 159-160, 165-
169, 181, 220
- Oorsprongsrelatie 131
- Orde 15, 17, 21-22, 36, 49-50, 53-56, 58,
64, 80-81, 90-91, 152, 187, 240
- Philosophia Reformata 177, 182
- Politiek 109, 174, 182, 211-215, 219-225,
249-250
- Populisme 57-58
- Positivism 28, 239
- Pragmatisme 28, 35
- Praktijk, ~benadering, ~model: 40-41,
154, 187-196, 248-250
– gebruikerspraktijk 234
– professionele praktijk 41, 179, 194, 234
– zie ook: normatieve praktijken
- Praktijk:
– economische praktijk 212-216
– landbouwpraktijk 202
– zorgpraktijk, medische praktijk 194-
196, 227-235
- Redeemer University 175-176
- Reduceren, reductionisme 22, 33, 35, 40-
41, 64, 72, 85, 95, 134-136, 170, 211
- Reformatie 14, 142, 244, 246
- Regulatieve zijde 189, 193, 231-232
- Religie, religieuze ervaring, ~ keuze, ~ in-
zichten, ~ intuïtie, ~ oorsprong, ~ wortel
22, 37-38, 45-49, 57, 64, 80-81, 127-132,
137-139, 144-148, 153-157, 165-170, 181,
216, 220-225, 242-243, 248
- Retrocipatie 78-85
- Richting 80, 143, 159-161, 189-194, 228-
231
- Samenhang 15-22, 27-41, 61-64, 72, 77-
82, 135-138
- Schepper 15, 19, 24, 48-49, 81-82, 95, 110,
132, 137, 139, 160, 165-166, 238-243
- Schepping, scheppingsgedachte, ~ leer 14-
14, 23-25, 43-50, 81, 132, 138-139, 148-
154, 178-179, 192, 220-221
- Scheppingsorde 123, 169, 178, 190, 246
- Scholastiek 148-149, 154, 244
- Sciëntisme 41, 140, 182, 239
- Shari'a 223
- Simultane normrealisatie 211-216
- Smart grids 105
- Sociaal contract, zie maatschappelijke
contract
- Soevereiniteit, ~ van God 43-45, 49, 109,
149, 238, 242
- Soevereiniteit in eigen kring 72, 85, 93-95,
110-111, 120-122, 125, 224, 247

- Staat, staatsmacht, rechtsstaat 58, 63, 109-125, 219-225, 249-250
- Structuur 38, 63, 83, 94-98, 103-105, 109, 116, 138, 159-161, 189-192, 228-231
- Structuurgeheel: zie enkaptisch structuurgeheel
- Structuurbeginsel, ~principe, ~wet 34, 94, 124, 161, 187-190
- Subjectsfunctie 87-89, 104
- Subjectszijde 31, 33
- Subsidiariteit 120-122, 247
- Substructuren van de mens 161-164
- Taylorisme 204
- Techniek 179, 199-206, 248
- Theïsme 149-150, 240
- Theologie 148-149, 153-155, 166-168, 247, 250-251
- Theoretisch denken, theoretische denkhouding 20, 31, 127-140, 147, 153, 181, 238-239
- Thinking Faith Network 176
- Tijdsorde 137-138, 168
- Transcendent, transcendente, transcendentie 37-38, 131, 137, 193
- Transcendentale kritiek 127-141, 180-181, 247
- Transformatie 146-147
- Triple I model 194-195, 234
- Uitdrukken 13, 16-21, 116, 138
- Universaliteit in eigen kring 85
- Veelzijdigheid 61-64, 74, 85, 89
- Veeteelt 202
- Verabsoluteren, verabsolutering 19-22, 129, 135-136, 211, 220, 239-240
- Vereniging van Calvinistische Wijsbegeerte, ~ Reformatorische Wijsbegeerte 13, 175
- Verlichting, anti~ 58, 129, 145, 152, 158, 166
- Verlossen, verlossing 15, 47-49, 52-56, 154, 166, 220-221
- Verscheidenheid 15, 17, 29-30, 36-40, 61-64, 73, 77, 81, 93-95, 111, 138, 187,
- Vervlochten structuur: zie enkaptische verflechting
- Verwijzen 13, 15-17, 20-21, 64, 82, 87, 138
- Voedsel 74-75, 83, 101, 202, 248
- Vooronderstellingen 38, 40, 128, 132, 181
- Vooruitgangsgeloof 213
- Voorwetenschappelijk 23, 128, 130, 143
- Vrije Universiteit (VU) 63, 172, 174-177, 238, 250
- Vrijheid 50-58, 117, 128-129, 144-145, 204-205, 200-201, 240
- Waarheid 35-40
- Wereldbeeld 144, 152, 186, 205, 220, 221, 230, 248
- Wereldbeschouwing 43, 45, 109, 245-246
- West Yorkshire School of Christian Studies 176
- Westminster Theological Seminary 177
- Wet, ~matig 33-38, 85, 149-153, 178-179, 190, 199
- Wet van de liefde 54
- Wetenschap, wetenschappelijke denkhouding, ~ kennis 26-41, 127-141, 143-155, 239-242
- Wetszijde 33, 38, 148
- Wonder 151-153
- Zelfkennis 137, 166
- Ziel 49, 156-168, 193, 248
- Zin, ~karakter, ~totaliteit, ~verscheidenheid, ~zijn 13-25, 38-39, 52, 81, 133-134, 137-140, 153, 160, 166, 169, 205, 246
- Zinervaring, ~geving 13, 24-25
- Zinkern: zie aspect
- Zondeval 47-49, 220-221

**STICHTING
CHRISTELIJKE
FILOSOFIE**

Herman Dooyeweerd was één van de oprichters van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte. Later is Stichting voor Christelijke Filosofie hieruit voortgekomen.

De missie van Stichting voor Christelijke Filosofie

Stichting voor Christelijke Filosofie wil bijdragen aan brede vorming vanuit christelijk perspectief, geïnspireerd door en staand in de traditie van christelijke filosofiebeoefening.

We putten uit de lange en brede traditie van christelijke filosofie. Tegelijkertijd blijft de reformatorische wijsbegeerte, met name het werk van Herman Dooyeweerd, een belangrijk ankerpunt van ons werk.

Wat we doen:

- Academisch onderwijs
- Podcast DiepZinnig
- Jaarlijkse Christelijke Filosofie Conferentie
- Onderwijs voor professionals

Publicaties:

- Soφie: tijdschrift voor christelijke filosofie
- Philosophia Reformata: Engelstalig wetenschappelijk tijdschrift
- Verantwoording: christelijk-filosofische boekenreeks

